

શાબ્દોદય

ડૉ. અશોક ચાવડા

કબીર ગદ્ય અધ્યયન
ટર્કી હાસ્ય
પરિબ્રમણ
નિર્ધારણ
પ્રેરણ
શિષ્યસહ
બક્ષિશ

शब्दोदय

(विवेचनसंग्रह)

डॉ. अशोक यावडा

राना प्रकाशन

Shabdodya

Critical Writings by Ashok Chavda 'Bedil'

RANNADE PRAKASHAN-2012, Reprint-2014, 2017

ISBN 978-93-82456-09-4

© મૈત્રી-હર્ષિલ

www.ashokchavda.com

સંસ્થાપક : મનહર મોદી

પ્રેરક : જયેશ મોદી

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૪, ડિસેમ્બર ૨૦૧૨

બીજી આવૃત્તિ : ૨૨, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪

ત્રીજી આવૃત્તિ : ૨૨, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૭

આવરણ અને કવિ તસવીર : સંજય વૈદ્ય

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : નિર્મળ સરતેજા

પુસ્તક સજાવટ : મૈત્રી પ્રિન્ટપેક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

મુદ્રક : ઈઝી પ્રિન્ટ, શાહીબાગ, અમદાવાદ

પૃષ્ઠ : ૧૬૦

પ્રકાશક :

હંમેશ મનહર મોદી

રન્નાદે પ્રકાશન,

૫૮/૨, બીજે માળ, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૬૪ ફેક્સ : ૦૭૯-૨૨૧૪૬૧૦૯

ઈ-મેઈલ : rannade_2002@yahoo.com

વેબસાઈટ : www.rannade.com

મૂલ્ય : રૂ. ૧૫૦-૦૦

અર્પણ

‘સેતુ’, ‘કવિલોક’, ‘કુમાર’ અને ‘ઉદ્દેશ’માં ‘સહસ્રપાદક તરીકેની
કામગીરી દરમિયાન જેમની પાસેથી માત્ર સાહિત્યના જ નહીં,
જીવનના પણ પાઠ ભણવા મળ્યા છે એવા
મારા તંત્રીઓને...

ડૉ. ધીરુ પરીખ (‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક અને ‘કુમાર’ માસિક)

ડૉ. ચિત્રુ મોદી (‘સેતુ’ પૂર્તિ, સમભાવ દૈનિક)

શ્રી પ્રબોધ જોશી (‘ઉદ્દેશ’ માસિક)

સ્મરણ

- એ તમામ સાહિત્યકારોનું જેમનાં પુસ્તકો આ લેખો માટે નિમિત્ત બન્યા.

સલામ

- ડૉ. ધીરુ પરીખ, લાભશંકર ઠાકર, ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, ડૉ. ચિનુ મોદી,
ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી, પ્રબોધ જોશી

આભાર

- સમભાવ (બુક રીવ્યુ, મનોમંથન, કાવ્યની ભીતરમાં)
- કુમાર
- કવિલોક
- શબ્દસૃષ્ટિ
- પરબ
- ઉદ્દેશ
- રાજભાષા
- દર્શક ફાઉન્ડેશન
- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- ગુજરાતી લેખક મંડળ
- ગુજરાતી પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ

મારી વિવેચનયાત્રા

વિવેચન અને તે પણ અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન મને સતત ગમતો રહ્યું છે એનું એક કારણ મારો પોતાનો સ્વભાવ પણ છે. મને હંમેશાં અન્યના ચશ્મામાંથી જોવાનું ગમતું નથી. સહુએ પોતાની આગવી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ કાં તો કેળવવાનો પ્રયાસ પણ કરવો જોઈએ.

મુ. ચિનુકાકા સાથે સમભાવ દૈનિકની 'સેતુ' પૂર્તિના (૨૦૦૨-૨૦૦૩) સંપાદનકાર્યમાં જોડાયો હતો. એક વાર 'બુક રીવ્યૂ'ની કટાર લેખકે ના મોકલાવી અને મુ. ચિનુકાકાએ સપ્રેમ મને લખવા કહ્યું. મેં લખ્યું અને ચિનુકાકાને મજા આવી પણ મને તો તેમના કરતાં પણ વધારે મજા આવી. આમ, હું વિવેચનના ક્ષેત્રમાં અનાયાસે જ જોડાઈ ગયો. હું દરેક પુસ્તકને સર્જક, ભાવક અને વિવેચક એમ ત્રિદૃષ્ટિથી મૂલવતો થયો. આગળ જતાં 'કુમાર' (૨૦૦૪-૨૦૦૬) અને 'કવિલોક'ના સંપાદનકાર્યમાં જોડાવાનું થયું. પહેલા દિવસે જ મુ. ધીરુભાઈએ બે અવલોકનો લખાવ્યા અને હું એમની 'કુમારપરીક્ષા'માં ઉત્તીર્ણ થયો. બસ, પછી તો કલમ ચાલી એટલે ચાલી...

અંગત રીતે વિવેચન ગમવાનું કારણ એકદમ સરળ છે. અન્યને મૂલવતી વખતે જાતને પણ મૂલવવી પડે છે. મેં હંમેશાં કર્તાને અવગણી એના કર્તૃત્વને જ મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આવાં મૂલ્યાંકન વખતે કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ મનપ્રવેશ કે કલમપ્રવેશ ના કરે તે માટે પણ સતત સજાગ રહ્યો છું. પરિણામે મને એક યા બીજી રીતે આ વિવેચનાત્મક લેખો ફળતા રહ્યા છે. જેમકે, 'કુમારચંદ્રક'ની પુસ્તિકા માટે લખેલો રામચન્દ્ર પટેલ વિશેનો લેખ શ્રી પ્રબોધ જોશીને એટલો ગમ્યો કે તે આગળ જતાં મને 'ઉદ્દેશ' માસિકના (૨૦૦૭-૨૦૦૮) સંપાદનકાર્ય સુધી લઈ ગયો. તો મારા આવા વિવેચનાત્મક લેખોથી પ્રભાવિત થઈને મુ. રઘુવીરભાઈએ મને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને દર્શક ફાઉન્ડેશનની એક શિબિરમાં 'ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠ'ની સમગ્ર કવિતા વિશે વક્તવ્ય આપવા માટે આહ્વાન આપ્યું. તો 'કુમાર'માં પ્રકાશિત થયેલા અનેક લેખોએ મુ. લાભશંકર ઠાકરની ટેલિફોનિક શુભેચ્છાઓ અપાવી છે. વળી, ત્યાર બાદ પ્રસંગોપાત્ત પરિષદ અને અન્ય સંસ્થાઓએ પણ મને વક્તવ્ય માટેની તક આપી, જેમાંનાં કેટલાક પ્રકાશિત થયા છે તો કેટલાક મારી આળસને કારણે સંબંધિત સંસ્થાના સામયિકોને

મોકલી ન શકાતા અપ્રકાશિત રહ્યા. અલબત્ત અહીં પ્રકાશિત લેખો તો છે જ, સાથે સાથે જે અપ્રકાશિત છે તેમાંના કેટલાકને અહીં સમાવ્યા છે. આમ તો મોટા ભાગના લેખો ‘કુમાર’, ‘કવિલોક’, ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘પરબ’ જેવાં શિષ્ટ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે. આમ, એક યા બીજા માપદંડોમાંથી પસાર થયેલા આ લેખોને પુનઃ વાચકની નજરમાંથી પસાર કરવાનો પ્રયાસ માત્ર છે. વળી, ‘સમભાવ’ દૈનિકમાં ૨૦૦૨ના વર્ષમાં ‘કાવ્યની ભીતરમાં’ નામની એક કતાર લખવાનું થયું હતું, જેમાંના મને ગમતા કેટલાક આસ્વાદો પણ અહીં સમાવિષ્ટ છે.

અંતે એટલું જ કહીશ કે અહીં સમાવિષ્ટ વિવેચનલેખો જે તે ગ્રંથ માટે લખાયેલા છે, નહીં કે કોઈ ગ્રંથકાર માટે એટલી ખેલદીલી સાથે આ અવલોકનો માણશો તો તે માણવામાં-પ્રમાણવામાં મજા આવશે. અને જો મારામાં થયેલો આ ‘શબ્દોદય’ તમારા હૃદયમાં પણ ઉદય પામશે તો ગમશે જ ગમશે.

૨૩, જૂન ૨૦૧૨

- ડૉ. અશોક યાવડા

બીજી આવૃત્તિ વેળાએ...

સામાન્ય રીતે અભ્યાસ લેખસંગ્રહ જે તે સર્જક કે સર્જન વિશેના જ લેખો હોવાથી તે ઓછો વંચાતો હોય છે, તેવી મારી માન્યતના ખોટી પડી. અલબત્ત, ‘શબ્દોદય’નું પુનઃ પ્રકાશિત થવું મારે માટે આશ્ચર્યજનક છે, પરંતુ મારા અન્ય પુસ્તકોનો સાથ હોવાથી આ પુસ્તક પણ ટૂંકા ગાળામાં પુનઃ પ્રકાશન પામે છે તેનો આનંદ છે. આ સંગ્રહ વિશે જે કંઈ કહેવા જેવું હતું તે ‘મારી વિવેચનયાત્રા’ અંતર્ગત મેં કહી દીધું છે એટલે આભાર માનવા સિવાય બીજું કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. આમ જ વાચકોનો સ્નેહ મળતો રહે બસ એ જ આશા રાખું છું.

૧૪, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪

- ડૉ. અશોક યાવડા

ત્રીજી આવૃત્તિ વેળાએ...

‘શબ્દોદય’ એ વિવિધ પુસ્તકો નિમિત્તે થયેલી મારા અભ્યાસપોથી છે. આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ મને આગામી અભ્યાસ પ્રત્યે ચોકસાઈ રાખવાની પ્રેરણા આપે છે એટલું જ કહીને વીરમું છું.

પ્રિય હંમેશભાઈ મોદી તેમજ રન્નાદે પ્રકાશનનો આ નિમિત્તે આભારી છું.

૧૬, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૭

- ડૉ. અશોક યાવડા

સમ્યક્ સમીક્ષાઓ

અશોક ચાવડાના આ વિવેચનલેખોના સંગ્રહનું નામ ‘શબ્દોદય’ છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી ભાઈ અશોકનો સભાન શબ્દોદય એકાદ દાયકા પૂર્વે થયો હતો. બુધ સભામાં પણ નિયમિત આવતા. શબ્દ સાથેની તેમની નિસબત નિર્ભેળ રહી છે. એમની આવી શબ્દચાત્રાનો અનુભવ આ સંગ્રહના વાચકયાત્રીને પણ થશે એવી મારી પ્રતીતિ છે.

અહીં ૨૫ વિવેચનાત્મક લેખો અને ૭ આસ્વાદ-લેખો છે. આ વિવેચનાત્મક લેખો એક યા બીજા નિમિત્તે લખાયેલાં કાવ્યસંગ્રહોના અવલોકનો છે. જાણીતા સાહિત્યકારો ઉપરાંત અહીં મુખ્યત્વે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોની વિવેચના જોવા મળે છે. અહીં જેમના કાવ્યસંગ્રહોનું અવલોકન થયું છે, તેમાંના મોટા ભાગના તો ભાઈ અશોકના સમકાલીનો જ છે. અને સમકાલીનની સર્જનપ્રવૃત્તિના અવલોકનમાં ઘણી વાર તાટસ્થ ચુકાઈ જતું હોય છે. પરંતુ કોઈ સાચો વિવેચક માપદંડની સમતુલા ડગમગવા દેતો નથી. અશોકે અહીં અભિપ્રાય અને અવલોકનમાં પ્રશસ્ય એવું તાટસ્થ જાળવ્યું છે. એક ઉદાહરણ અંકિત ત્રિવેદીએ કરેલા સંપાદન ‘માસૂમ હવાના મિસરા’નું અશોકે અવલોકનના શીર્ષકમાં સ્પષ્ટતા પોતાનો અભિપ્રાય આલેખી દીધો છે : ‘માસૂમ હવાના ચીંથરાં’. આ લેખનો આરંભ જ આ સંપાદન વિશેના અવલોકનકારના આવા સ્પષ્ટ અભિપ્રાયથી થાય છે : “આજકાલ સંપાદન એટલે ‘અન્યની ગુણવત્તાને એકઠી કરી પોતાની અણઆવડતને છુપાવવી.’ મોટા ભાગના સંપાદકો કવિ હયાત હોવા છતાં કવિને પૂછવાનો વિવેક નથી જાળવતા અને પોતાની સ્મરણશક્તિને ખપમાં લગાડે છે. સંપાદન વર્ષો સુધી યાદ રહે છે અને સંપાદનમાં રહેલી ભૂલોય પણ. નવી ગઝલની આબોહવા ‘માસૂમ હવાના મિસરા’ આવું જ એક સંપાદન છે. પુસ્તકની ડિઝાઈન, લે-આઉટ અને પ્રિન્ટિંગ આંખને ગમે એવાં છે. બાકી આંખને કઠે છે અસંખ્ય છાપભૂલો, જોડણીદોષ અને ખેલદિલીનો અભાવ.”

તો શૈલેષ પંડ્યાની સિસૃક્ષાની વાત તેમના કાવ્ય નિમિત્તે સદષ્ટાંત કરવામાં આવી છે. લેખના આરંભે ચિનુ મોદીની રાહબરી નીચે શરૂ થયેલી 'શનિ' અને 'રવિ' સભાનો ટૂંકો આલેખ અપાયો છે તે આ નવ્ય કવિઓના ઘડતરમાં શો ફાળો આ સભાએ આપ્યો છે તે ઉલ્લેખવા પૂરતો વિવેકપૂર્ણ છે. અશોકે શૈલેષની કાવ્યપ્રવૃત્તિને આ રીતે બિરદાવી છે : “‘નિખાલસ’ કાવ્યસંગ્રહથી શૈલેષ પંડ્યાએ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં પોતીકાં નિશાન મૂકવાની સફળ શરૂઆત કરી છે.” આ રીતે શૈલેષના કાવ્યસંગ્રહમાંથી કેટલાક માણવા જેવા શેર નમૂના તરીકે અહીં રજૂ કરાયા છે. એમનાં ગદ્ય કાવ્યોની પણ સોદાહરણ ચર્ચા કરાઈ છે.

તો વળી સફળ કટારલેખક સલિલ દલાલના પુસ્તક 'ગાતા રહે મેરા દિલ'ની પણ યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં અવલોકન મળે છે. આ પુસ્તકમાં તેના કર્તાએ હિન્દી ફિલ્મોના જાણીતા ગીતકારોના જીવનકવનનો સુંદર આલેખ આપ્યો છે તેની પણ અશોકે નોંધ લીધી છે. તો વર્તમાન કવિઓથી પોતે અલગ ચીલો ચાતરીને લખતા પ્રશાંત કેદાર જાદવના સંગ્રહ 'માંઘલાંનાં મલકની કવિતા' એવા શીર્ષકથી અશોકે 'લ્યો, સાજણ'ની કાવ્યરચનાઓની સકારાત્મક ચર્ચા કરી છે, જેમાં સર્જક અને અવલોકનકાર બંનેનો લોકસમાજ સાથેનો ઘરોબો પ્રકટ થાય છે.

આ અવલોકનો ઉપરાંત અહીં ૭ કાવ્યોના આસ્વાદલેખો પણ મળે છે. એમાં રાજેન્દ્ર શાહ જેવા સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના મૂર્ધન્ય કવિની કાવ્યરચનાઓથી લઈને ઉર્દૂ ભાષાના કવિ બશીર બદ્રની ગઝલ સુધી આ આસ્વાદ-ફલક ફેલાયેલો છે. અશોકના આ આસ્વાદલેખોમાં તેમની વિવેચનદૃષ્ટિની સાથેસાથે સહદય ભાવક તરીકેની તેમની રસેન્દ્રિયની પણ પ્રતીતિ થાય છે. આ કાવ્યરચનાઓની મુખ્યત્વે ખૂબીઓ રજૂ કરી ભાવકને તેમાં તરબોળ કરવાની આસ્વાદકની ખેવના અછતી રહેતી નથી.

અહીં સંગૃહીત અવલોકનોમાં વિવેચનમૂલક આસ્વાદન છે, તો આસ્વાદોમાં આસ્વાદમૂલક વિવેચના પણ માણવા મળે છે. આ રીતે પુસ્તકના વાચન પછી કોઈ પણને પ્રતીતિ થશે જ કે તેના લેખકનો ભલે તેમણે કહ્યો તે પ્રમાણે તેમાં 'શબ્દોદય' હોય, પરંતુ એકંદરે લેખકની ઠરેલ કલમનો પરિચય પણ મળ્યા વગર નહીં રહે.

૨૫, ડિસેમ્બર ૨૦૧૨

- ડૉ. ધીરુ પરીખ

:: અનુક્રમ ::

● લેખ	પૃષ્ઠ
૧. પરવીન શાકિર : જીવન અને કવન.....	૧
૨. પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે : શબ્દ ને સ્વરૂપ સુધીની યાત્રા.....	૧૫
૩. રામચંદ્ર પટેલ : પ્રકૃતિમય જીવન-સર્જન.....	૨૬
૪. ઈશદિ : ગઝલનો જલસાઅવતાર.....	૩૦
૫. પાને પાને પ્રગટતું સૂરજનું સત.....	૩૭
૬. કોણે કહ્યું કે મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે?.....	૪૪
૭. એકરૂપ : ગઝલમાં એકરૂપ થયેલી સંવેદના.....	૫૨
૮. તલપ : લીલા ઉઝરડાનું તપ.....	૫૬
૯. સ્મરણોત્સવ : પરંપરાથી પ્રયોગ સુધીની હરણફાળ.....	૬૧
૧૦. માસૂમ હવાના ચીંથરાં.....	૬૬
૧૧. કવિતામાં ભીનાશ મૂકી જતો નિખાલસ કવિ.....	૭૧
૧૨. શબ્દોની સૂરીલી મહેફિલ : ગાતા રહે મેરા દિલ.....	૭૮
૧૩. રણમાં તરાપો : ગઝલ સુધી પહોંચવા માટેનો પ્રયાસ.....	૮૪
૧૪. અનુભવ : સંવેદનાનો આગવો રથ.....	૮૭
૧૫. ‘હાંસિયામાં હું’ કહી ટોળાથી દૂર રહેતી વેદના, સંવેદના.....	૯૧
૧૬. નાટ્યસપ્તક : બાળકોનું મંચીય શિક્ષણ.....	૯૪
૧૭. બાળસાહિત્યનો બહુમૂલ્ય દસ્તાવેજ.....	૯૭
૧૮. ‘લ્યો સાજણ...’ : માંદલાંના મલકની કવિતા.....	૧૦૧
૧૯. પરંપરા, પ્રયોગ અને પોતીકી પીડાનું ગુંજન કરતો કવિ.....	૧૦૬
૨૦. સંવેદનાને અજવાળતું અજવાળું.....	૧૧૨
૨૧. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.....	૧૧૪
૨૨. ઉર્દૂ ગઝલોનો આસ્વાદ.....	૧૧૬
૨૩. પસંદીદા શેરો માટેની કેફિયત.....	૧૧૮
૨૪. ‘અખેપાતર’ને અકાદમી એવોર્ડ.....	૧૨૦
૨૫. અગ્નિપરીક્ષા.....	૧૨૨

● આસ્વાદલેખ

૧. સંગ-અસંગના સંગ્રામની કવિતા.....૧૨૪
૨. પહેલો ગઝલકાર.....૧૨૮
૩. પ્રેમ મૌન રહી જતાવવાની ચીજ છે.....૧૩૧
૪. અશ્રુબિંદમાં એક વીતેલી ઘટનાનો સાર હોય છે.....૧૩૫
૫. આંસુ વહેવાનું એક કારણ પ્રાયશ્ચિત પણ હોઈ શકે..... ૧૩૮
૬. પુસ્તકમાં સાચવેલી સૂકાં ફૂલની પાંદડીઓ ભૂતકાળની યાદ અપાવે છે. ૧૪૧
૭. ઘણીવાર ખૂબ નજીક હોવાને લીધે જ ખૂબ દૂર થવું પડે છે.....૧૪૫

શબ્દોદય

•

ડૉ. અશોક ચાવડા

પરવીન શાકિર : જીવન અને કવન

આને યોગાનુયોગ ગણો કે સાહિત્યનો નવોન્મેષ, પણ ભારત-પાકિસ્તાનના ભાગલા બાદ એટલે કે, ૧૯૪૭થી ઉર્દૂ સાહિત્યમાં કવયિત્રીઓની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો જોવા મળ્યો છે; એટલું જ નહીં પુરુષપ્રધાન ઉર્દૂ સાહિત્યમાં સ્ત્રી-સંવેદનને પણ વિશેષ સ્થાન મળ્યું છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પાકિસ્તાન જેવા રૂઢિચુસ્ત દેશમાં જ્યાં સ્ત્રી આજેય ભારતની સરખામણીએ જાતજાતના પ્રતિબંધ હેઠળ જીવન વ્યતીત કરી રહી છે, ત્યાં કવયિત્રી તરીકે માન-મરતબો મેળવવો તેમજ સ્ત્રી-સંવેદન અને સ્ત્રી-વેદનાને વાચ્યા આપવી તે બહુ મોટી વાત છે. ભારતમાં ઉર્દૂનું પ્રમાણ દિન પ્રતિ દિન ઘટતું રહ્યું છે અને એટલે જ કવિ રાશિદ આરફીએ કહેવું પડ્યું છે કે :

મેરી અલ્લાહ સે ઈતની દુઆ હે ‘રાશિદ’,
મેં જો ઉર્દૂ મેં વસિયત લિખું બેટા પઢ લે.

આ તો ભાષાની વાત થઈ. ભાષાથી પર થઈએ તો છેલ્લા દાયકામાં વૈશ્વિક સ્તરે સ્ત્રીઓએ દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાની હાજરીની સૂચક નોંધ મૂકી છે. પાકિસ્તાન પણ આમાંથી બાકાત ક્યાંથી હોય? પાકિસ્તાનમાં કવયિત્રી તરીકે હાજરી નોંધાવવી એ સાહિત્યિક જ નહીં પણ સામાજિક ઉપલબ્ધિ છે. કિશ્વર નાહીદ, ફહમીદા રિયાઝ, પરવીન શાકિર, શેહનાઝ પરવીન ‘સહર’, ઈશરત આફરીન, શાહિદા હસન પાકિસ્તાનના એવા સ્ત્રી-અવાજો છે, જેમનો પડઘો સદીઓ સુધી માત્ર ઉર્દૂ સાહિત્યમાં જ નહીં, વૈશ્વિક સાહિત્યમાં પણ પડઘાતો રહેશે.

વાત જો પરવીન શાકિરની કરીએ તો ૨૪મી નવેમ્બર, ૧૯૫૨ના રોજ પાકિસ્તાનના કરાંચી શહેરમાં શાકિર હુસૈનના ઘરે જન્મેલ પરવીન શાકિરનું માત્ર પાકિસ્તાનના ઈતિહાસમાં જ નહીં, પણ આધુનિક ઉર્દૂ સાહિત્યમાં મોખરાનું સ્થાન છે. પરવીનનું હુલામણું નામ ‘પારા’ હતું. ઉચ્ચ કોટિની કવયિત્રી પરવીનનો અભ્યાસ અને કારકિર્દી પણ ઉચ્ચ હતાં. પરવીને ૧૯૬૬માં મૅટ્રિક થયા બાદ સર સૈયદ ગર્લ્સ કોલેજમાંથી ૧૯૬૮માં ઈન્ટર મીડિયટ કર્યા બાદ જામિયા કરાંચીમાંથી ૧૯૭૧માં બી.એ. થયાં. ૧૯૮૦માં અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે એમ.એ. કર્યું. ત્યાર બાદ અબ્દુલ્લા ગર્લ્સ કોલેજમાં અંગ્રેજીનાં વ્યાખ્યાતાં બન્યાં. ‘રોલ ઓફ મીડિયા ઈન ૧૯૭૧ વોર’ વિષય પર શોધનિબંધ લખીને તેમણે પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. તેમને હાવર્ડ યુનિવર્સિટીની સ્કોલરશિપ મળતાં ૧૯૮૦-૮૧નું શૈક્ષણિક વર્ષ તેમણે સેન્ટ જોસેફ કોલેજ અને ત્રિનિટી કોલેજ ખાતે ફુલબ્રાઈટ કોન્સોર્ટિયમ સ્કોલર તરીકે અમેરિકામાં વિતાવ્યું અને પબ્લિક એડ્મિનિસ્ટ્રેશનમાં એમ.બી.એ. કર્યું. ૯ વર્ષ સુધી અધ્યાપનક્ષેત્રે કાર્યરત રહ્યા બાદ તેઓ પાકિસ્તાન સિવિલ સર્વિસમાં કસ્ટમ વિભાગમાં જોડાયાં. ત્યાર બાદ ઈસ્લામાબાદમાં સી.બી.આર.માં સેક્રેટરી તરીકે ૧૯૮૬માં નિમણૂક પામ્યાં. એવું પણ સંભળાય છે કે પરવીન શાકિરે જ્યારે ૧૯૮૨માં પાકિસ્તાન સિવિલ સર્વિસીસની પરીક્ષા પાસ કરી તે વખતે તે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં તેમની કવિતા વિશેનો જ એક દીર્ઘ સવાલ પૂછાયો હતો. આ ઘટના કવયિત્રીની સાહિત્યસજ્જતા અને લોકપ્રિયતાની ચરમસીમા છે.

શરૂઆતના ગાળામાં પરવીન શાકિર ‘બીના’ ઉપનામથી લખતાં. અહમદ નદીમ કાઝમી તેમના ઉસ્તાદ હતા, જેમને પરવીન શાકિરે પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ખુશબૂ’ (૧૯૭૬) અર્પણ કર્યો. આ વખતે તેમની ઉંમર માત્ર ૨૪ વર્ષની હતી. આ પુસ્તકના પ્રકાશન પહેલાં જ સામયિકો અને મુશાયરાઓ દ્વારા પરવીન શાકિર લોકહૃદયમાં તેમજ સાહિત્યજગતમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન બનાવી ચૂક્યાં હતાં. ‘ખુશબૂની ત્રણ આવૃત્તિ માત્ર એક જ મહિનામાં વેચાઈ ગઈ હતી. ત્યાર બાદ તો ‘સદબર્ગ’ (૧૯૮૦), ‘ખુદ કલામી’ (૧૯૮૦), ‘ઈન્કાર’ (૧૯૮૦) અને ‘માહ-એ-તમામ’ (૧૯૮૪) જેવા કાવ્યસંગ્રહોથી તેમની સાહિત્ય-સફર સફળતાનાં શિખરો સર કરતી રહી. પરવીન સંબંધોને પ્રાધાન્ય આપતાં એ વાત તેમનાં પુસ્તકોનાં અર્પણ પરથી

પામી શકાય છે. ‘સદબર્ગ’ માતાને અર્પણ છે, તો ‘ખુદકલામી’ પુત્રને અને ‘ઈન્કાર’ મિત્ર પરવીન આગાને. પરવીન શાકિર અંગ્રેજી-ઉર્દૂના અનુવાદમાં પણ માહિર હતાં. તેમણે ‘ગીતાંજલિ’નો ઉર્દૂ અનુવાદ પણ કર્યો છે. પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ખુશબૂ’ને ‘અદમજી એવોર્ડ’ મળ્યો હતો. તેમને પાકિસ્તાન સરકારનો સર્વોચ્ચ એવોર્ડ ‘પ્રાઈડ ઓફ પર્ફોર્મન્સ’ પણ એનાયત થયો છે. અન્ય એવોર્ડમાં પ્રેસિડેન્ટ એવોર્ડ, ફેઝ અહમદ ફેઝ ઈન્ટરનેશનલ એવોર્ડ પણ નોંધપાત્ર છે. તેમના મૃત્યુ બાદ તેમના મિત્ર પરવીન કાદિર આગાએ ‘કૂફ-એ-આઈના’ (૧૯૯૬) નામે તેમની અપ્રકાશિત રચનાઓ ગ્રંથસ્થ કરી છે.

પરવીન શાકિરનો સાહિત્ય-પ્રવેશ નિબંધલેખનથી થયો, જે આગળ જતાં કવિતા અને કતારલેખન સુધી વિસ્તર્યો. પરવીને પોતાના સાહિત્ય પ્રવેશ વિશે એક મુલાકાતમાં એમ કહ્યું હતું કે, ‘હું બહુ નાની હતી પણ મને એ ખબર હતી કે શબ્દ મને આકર્ષિત કરે છે. શબ્દનો ધ્વનિ, તેની ખુશબૂ, તેનો સ્વાદ હું અનુભવી શકતી હતી. પરંતુ આ બધું શબ્દના અભ્યાસ સુધી જ સીમિત હતું. એ વિચાર ઘણો પાછળથી આવ્યો કે કદાચ હું શબ્દ લખી પણ શકું છું. અને આમ મારા લેખનનો પ્રારંભ થયો.’ પરવીનના દરેક કાવ્યસંગ્રહમાં મુખ્યત્વે ગઝલ અને નઝમ જોવા મળે છે. આ બંને સ્વરૂપવિશેષ લોકભોગ્ય છે, કારણ કે ગઝલમાં ગઝલકારની અનુભૂતિને સાંભળનાર કે વાંચનાર પોતાના વૈયક્તિક ભાવવિશ્વ સાથે તાલમેલ સાધી પોતાની ભાવાનુભૂતિ જેમ અનુભવી શકે છે. ગઝલ કરતાં નઝમમાં કવિ સવિશેષ વધારે ખૂલે છે, કારણ કે અહીં બે મિસરાના શેર કરતાં વધારે મિસરા સુધી વાતને લઈ જવાની મોકળાશ છે. જોકે પરવીનને આઝાદ નઝમ વધુ માફક આવી છે. પણ એય માનવું રહ્યું કે ગઝલમાં પરવીન ખૂલે છે એવાં બીજે ક્યાંય ખૂલતાં નથી અને એટલે જ અહીં સવિશેષ અવતરણરૂપે ગઝલના શેર જ નોંધ્યા છે. પરવીનની ગઝલોમાં તેમજ નઝમોમાં નિરૂપાતાં સંવેદનો, પ્રેમ, દર્દ, પીડા સહેજે કૃત્રિમ નથી લાગતાં. મુગ્ધાવસ્થાની સહજ લાગણીઓ તેમની કવિતામાં આવતાં નીખરી ઊઠે છે. ઉર્દૂ સાહિત્યના ઈતિહાસમાં કોઈ કવિ તો શું કોઈ કવયિત્રીએ પણ પરવીન શાકિર જેમ ‘સ્ત્રી’ હોવાના અહેસાસને આટલી સચોટ રીતે રજૂ નથી કર્યો. પરવીનની કવિતામાં આવતી સંવેદનાઓ સહેજે મુખર થયા વિના હૃદય સોંસરવી ઊતરી જાય છે. તેમની કવિતામાં આવતું કૌટુંબિક દર્દ પણ આપણને

આપણું હોય તે રીતે સ્પર્શે છે. પરવીનની કવિતામાં પ્રતીક્ષાની પીડા હોય કે પ્રેમ હોય કે વેદનાનો ભાવ હોય એ એટલાં સહજ રીતે વણાઈ જાય છે કે એનો ભાર કવિતાને નથી લાગતો.

આ ઉચ્ચ કાવ્યપ્રતિભા પરવીન શાકિરનું જીવન યાતનાઓથી જ છલોછલ હોવા છતાં પણ તેમણે ક્યારેય આત્મસન્માન ગુમાવ્યું ન હતું. તેમની કવિતામાં આવતી સ્ત્રીસંવેદના પણ એક સન્માન સાથે જ વાત કરે છે. ૧૯૭૬માં તેમનાં લગ્ન ડૉ. નસીર હૈદર સાથે થયાં હતાં, જે આગળ જતાં રિવોર્સમાં પરિણમ્યાં હતાં. આ વક્તા તો જુઓ. પરવીન શાકિર ૧૯૮૬માં પાકિસ્તાન સરકારમાં ઉચ્ચ હોદ્દો મેળવે છે તો ૧૯૮૭માં પતિ સાથે અલગાવ થાય છે. આ બધી ઘટનાઓ પરવીનના જીવન-કવનમાં બખૂબી વણાઈ ગઈ છે. આમ, લગ્ન બાદ તેમની વ્યાવસાયિક અને સાહિત્યિક બેઉ કારકિર્દી બુલંદીઓ પર હતી. તેમને મુરાદ અલી નામનો એક દીકરો છે, જેની જવાબદારી લગ્નવિચ્છેદ બાદ પરવીનના શિરે જ હતી. પરવીનને મુરાદ પ્રત્યે ખૂબ જ લગાવ હતો. તેને તે ‘ગીતુ’ના હુલામણા નામે બોલાવતી. મુરાદ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય પરવીનના ‘ખુદકલામી’ કાવ્યસંગ્રહમાંની કવિતાઓમાં જોવા મળે છે. આ સંગ્રહ મુરાદને જ અર્પિત છે. પતિ સાથેના સંબંધ-વિચ્છેદથી પરવીન જરાય વિચલિત નહોતાં થયાં. આ વિશે પરવીનના મૃત્યુ બાદ તેમની માએ એક મુલાકાતમાં કહ્યું હતું કે, ‘જે પંખીઓના માળા ઊજડતા ન જોઈ શકતી હોય તે કઈ રીતે પતિથી જુદા થઈ હશે.’

પરવીન આ વાતનો ખુલ્લો એકરાર કરે છે.

કેસે કહ દૂં ઉસને મુઝે છોડ દિયા હૈ,
બાત તો સય હૈ મગર બાત હૈ રુસ્વાઈ કી.

*

મેરે છોટે સે ઘરકો કિસકી નજર હૈ ખુદા લગ ગઈ,
કૈસી કૈસી દુઆઓં કે હોતે હુએ બદદુઆ લગ ગઈ.

પરવીનની કવિતાનું એક સબળ પાસું છે, તેમની સચ્ચાઈ. કવયિત્રી પોતાની સચ્ચાઈ એટલી સાહજિકતાથી વર્ણવી જાય છે કે કવિતા કવિતા ન રહેતાં પરવીનનું આત્મકથાનક બની જાય છે, તેમ છતાં તે કવિતા માત્ર પરવીન સુધી સીમિત નથી રહેતી પણ લાખો-કરોડો ભાવક-હૃદયની વાત શબ્દોદય • ૪

બની જાય છે. પોતાની માતાને અર્પણ કરેલ ‘સદબર્ગ’ નામના કાવ્યસંગ્રહની પરવીનની પ્રસ્તાવનાનો એક અંશ પરવીનના ખંડિત-પીડિત હૃદયનો આર્તનાદ વ્યક્ત કરે છે : “જિંદગીના વેરાન જંગલની વિપત્તિમાં સચ્ચાઈ જ્યારે ઢળતા સૂરજના સમયે સાથે મળી જાય છે ત્યારે આ પૃથ્વી પર અને પરલોકમાં માત્ર એક જ પોકાર બાકી રહી જાય છે અને તે છે ‘હે જગતના પાલનહાર! તું જ અમને મદદ પહોંચાડી શકે છે. તું જ અમને ઉગારી શકે છે.’ પરંતુ જે સમાજમાં આદેશ, તાકાત કે થનારી કદરનો નંબર રદબાતલ થઈ ગયો હોય... અને આપણા સ્વમાનનું મૂલ્ય કોડીઓને ભાવે પણ ઊપજતું ન હોય ત્યાં આપણી સચ્ચાઈ, આપણી ભલાઈનો અવાજ સાંભળનાર કોઈ હોય તો આવે ને? એવા સમયે તો કાન બહેરા થઈ જતા હોય છે અને આંખો બંધ થઈ જતી હોય છે અને મારો કોઈ અપરાધ હોય તો એ છે કે હું એક એવા કબીલામાં જન્મી જ્યાં વિચાર કરવો ગુનામાં શુમાર થાય છે, પણ કબીલાવાળાઓથી ભૂલ એ થઈ કે એ લોકોએ મારો જન્મ થતાં જ મને જમીનમાં દાટી દીધી નહીં (અને હવે દીવાલમાં ચણી દેવી એ પણ શિષ્ટાચારની રૂએ એમને માટે આસાન રહ્યું નથી.) પ્રત્યેક ઈન્કાર પર મારા શરીરમાં એક ખીલો ઉમેરાતો ગયો. આ સિલસિલો ચાલતો જ રહ્યો પરંતુ આ ખીલા જડનારાઓ કોઈ વિરોધ કરી શક્યા નહીં. કદાચ એ લોકો જાણતા હતા કે મારી આંખોમાં જે ચળકાટ છે એને આંખો પાડવાથી મારી અંદરની રોશનીમાં લેશમાત્ર ફરક પડવાનો નથી. અથવા આ થતા અત્યાચારનો માત્ર આનંદ મેળવવા મૂંગા સાક્ષી બની ગયા હોય. મેં નિર્દોષોનું વહેતું લોહી જોયું છે. તેઓ મારી સામેથી લોહી નીતરતા પસાર થયે જતા હતા છતાંય હું પેલા પીડિતોનું નામ પણ પૂછી શકતી નહોતી, કારણ કે એમ કરવાથી વફાદારી શંકાનું રૂપ ધારણ કરી લેતી હોય છે.”

પરવીન આ વાત ગઝલમાં આમ લખે છે :

મેં સય કો સય ભી કહૂંગી, મુઝે ખબર હી ન થી,
તુઝે ભી ઈલ્મ ન થા મેરી ઈસ બુરાઈ કા.

એવું પણ કહેવાય છે કે પરવીન શાકિરને પાકિસ્તાનના મશહૂર શાયર અહમદ ફરાઝ પ્રત્યે કૂણી લાગણી હતી અને ફરાઝના ઈન્કારથી જ શાકિર કવિતા તરફ વળ્યાં. ફરાઝ પાકિસ્તાન છોડી પરદેશ જતા રહ્યા અને પરવીનનો પ્રેમ પીડાતો રહ્યો. કદાચ એટલે જ પરવીનની શાયરીમાં સતત

પીડાતું સ્ત્રી પાત્ર જોવા મળે છે. પરવીન કહે છે :

ઈક ન ઈક રોજ તો રુખસત કરતા,
મુઝસે કિતની હી વો મુહબ્બત કરતા.

આ સાચું હોય કે નહીં તે ખુદા જાણે, પણ પરવીનની ગઝલ અને ફરાઝની ગઝલ પરસ્પર કોઈ ગર્ભિત અર્થ સાથે ઘણું કહી જાય છે, જેમ કે. ફરાઝ કહે છે :

અબકે બિછડે તો કભી શાયદ હી ખ્વાબોં મેં મિલે,
જિસ તરહ સુખે હુએ ફૂલ કિતાબોં મેં મિલે.

તો પરવીન કહે છે :

મેં તો ઉસ દિન સે હિરાસાં હૂંકે જબ હુકમ મિલે,
ખુશક ફૂલોં કો કિતાબોં મેં ન રખ્ખે કોઈ.

ફરાઝ કહે છે :

કિસ કિસ કો બતાએગેં જુદાઈ કા સબબ હમ,
તૂ મુજ સે ખફા હે તો જમાને કે લિએ આ.

તો પરવીન કહે છે :

ઈસી ફૂચે મેં કઈ ઉન કે શના સા ભી તો હે,
વો કિસી ઔર સે મિલને કે બહાને આયે.

વળી, પરવીનની ગઝલોમાં છાશવારે દેખાતું પર-પુરુષનું આકર્ષણ અને વિરહ-સંવેદન પણ આ હૃદય-સંબંધ પર વિચારતા કરી મૂકે છે :

મેં ફૂલ યુનતી રહી ઔર મુઝે ખબર ના હુઈ,
વો શખ્સ આકે મેરે શહર સે ચલા ભી ગયા.

*

ચાંદ ઉસ દેશ મેં નિકલા કિ નહીં,
જાને વો આજ ભી સોયા કિ નહીં.

*

બિછડે તો ના જાને હાલ ક્યા હો,
જો શખ્સ અભી મિલા નહીં હે.

*

મિલને કા તો મસલઆ નહીં હૈ,
પહચાન ભી પાચે, બાત તબ હૈ.

*

બિછડા હૈ જો એક બાર તો મિલતે નહીં દેખા,
ઈસ ઝખ્મ કો હમને કભી સિલતે નહીં દેખા.
એક બાર જિસે ચાટ ગઈ ધૂપ કી ખ્વાહિશ,
ફિર શાખ પે ઉસ ફૂલ કો ખિલતે નહીં દેખા,
યકલખ્ત ગિરા હૈ તો જડેં તક નિકલ આઈ,
જિસ પેડ કો કભી આંધી મેં ભી હિલતે નહીં દેખા.

*

કાંપ ઉઠતી હૂં મેં યે સોચ કે તન્હાઈ મેં,
મેરે ચેહરે પે તેરા નામ ન પઢ લે કોઈ.
જિસ તરહ ખ્વાબ મેરે હો ગએ રીઝહ રીઝહ,
ઈસ તરહ સે ન કભી ટૂટકે બિખરે કોઈ.
અબ તો ઈસ રાહ સે વો શખ્સ ગુજરતા ભી નહીં,
અબ કિસ ઉમ્મીદ પે દરવાઝે સે ઝાંકે કોઈ.
કોઈ આહટ, કોઈ આવાઝ, કોઈ ચાપ નહીં,
દિલ કી ગલિયાં બડી સૂન્સાન હૈ, આએ કોઈ.

*

બહુત અજીજ હૈ આંખે મેરી ઉસે લેકિન,
વો જાતે જાતે ઈન્હેં કર ગયા હૈ પુરનમ ફિર.

*

મેં કિસ કે હાથ ભેજૂ ઉસે આજ કી દુઆ,
કાસિદ, હવા, સિતારા કોઈ ઉસકે ઘર ન જાયે.

*

હમ તો સમઝે થે કિ ઈક જખ્મ હૈ, ભર જાએગા,
ક્યા ખબર થી કિ રગે-જાં મેં ઉતર જાએગા.

*

તૂ મેરી તરહ સે યકતા હૈ મગર મેરે હબીબ,
જી મેં આતા હૈ, કોઈ ઔર ભી તુઝસા દેખૂં.

*

નીંદ ઈસ સોચ સે ટૂટી અકસર,
કિસ તરહ કટતી હે રાતે ઉસકી.

*

વો શહર છોડ કે જાના તો કબ સે ચાહતા થા,
યહ નોકરી કા બુલાવા તો ઈક બહાના હુઆ.
મેં સોચતી હૂં કિ મુઝ મેં કમી થી કિસ શૈ કી,
કિ સબકા હોકે રહા વો, બસ ઈક મેરા ના હુઆ.

*

તમામ રાત મેરે ઘર કા એક દર ખુલા રહા,
મેં રાહ દેખતી રહી વો રાસ્તા બદલતા રહા.

*

કોઈ સવાલ જો પૂછે તો ક્યા કહુ ઉસસે,
બિછડનેવાલે સબબ તો બતા જુદાઈકા.

*

ઉસી તરહ સે હર એક ઝખ્મ ખુશનુમા દેખે,
વો આયે તો મુઝે અબ ભી હરાબરા દેખે.

*

જબ તક વો બેનિશાન રહા, દસ્તરસ મેં થા,
ખુશનામ હો ગયા તો હમારા નહીં રહા.

*

જિંદગી મેરી થી લેકિન અબ તો,
તેરે કહને મેં રહા કરતી હૈં.

પ્રણયભાવમાં પણ પરવીન આત્મસન્માન ગુમાવતી નથી. અને આત્મસન્માનના મામલે તે ખુદા હો કે મનુષ્ય બેઉને એક જ ત્રાજવામાં તોલે છે. ક્રમશઃ જોઈએ.

મેં ક્યૂં ઉસકો ફોન કરું, ઉસકો ભી તો ઈલ્મ હોગા,
કલ શબ મૌસમ કી પહલી બરસાત થી.

*

મેરી તલબ થા એક શખ્સ વો જો નહીં મિલા તો ફિર,
હાથ દુઆ સે યૂં ગિરા ભૂલ ગયા સવાલ ભી.

પરવીન શાકિરના પતિ સાથેના સંબંધ-વિચ્છેદમાં પરવીનનો સ્વમાની તેમજ બળવાખોર સ્વભાવ અને પતિનો પરસ્ત્રી સાથેનો સંબંધ કદાચ કારણભૂત હતા. પતિનો પરસ્ત્રી પ્રત્યેનો લગાવ આમ પરવીનને સ્વીકાર્ય હોય તેવા તેમજ પત્ની તરીકે આ કડવા ઘૂંટ પીધા હોય તેવા શેર પણ અનેક ગઝલમાં જોવા મળે છે. જેમ કે :

કમાલ-એ-જબ્ત કો મેં ખુદ ભી તો આજમાઉંગી,
મેં અપને હાથ સે ઉસકી દુલ્હન સજાઉંગી.

*

મેં તો હર ચેહરે મેં અબ તક વહી ચેહરા દેખું,
ઉસકો હર રોજ તગાશા-એ-દિગર મેં રહના.
વહી તન્હાઈ, વહી ધૂપ, વહી બેસમ્તી,
ઘર મેં રહના ભી હુઆ, રાહગુજર મેં રહના.

પરવીન શાકિરના પ્રથમ સંગ્રહનું નામ ‘ખુશબૂ’ હતું, અને ‘માહ-એ-તમામ’ છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ. આ છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ તેમના મૃત્યુના બે માસ પહેલાં જ પ્રકાશિત થયો હતો. ‘ખુશબૂ’ને વિવિધ રીતે પોતાના શેરમાં સમાવે છે, જેમ કે :

વો તો ખુશબૂ હૈ હવાઓ મેં બિખર જાએગા,
મસઅલા ફૂલ કા હૈ ફૂલ કિઘર જાએગા.

અહીં ‘ખુશબૂ’ પુરુષનું પ્રતીક છે અને ફૂલ સ્ત્રીનું. હવે શેર ફરી જુઓ. આ જ કમાલ બીજા શેરમાં પણ જોવા મળે છે.

અકસે-ખુશબૂ હૂં બિખરને સે ન રોકે કોઈ,
ઔર બિખર જાઉં તો મુઝકો ન સમેટે કોઈ.

*

ખુશબૂ હૈ વો તો છૂ કે બદન કો ગુઝર ન જાયે,
જબ તક મેરે વજૂદ કે અંદર ઉતર ન જાયે.

તો પ્રેમમાં દોષ કોઈ એકનો નથી હોતો તે વાત બખૂબી બતાવે છે પરવીન :

ખુદ ફૂલને ભી અપને હોઠ કિયે નીમ-વા,
ચોરી તમામ રંગ કી, તિતલી કે સર ન જાએ.

તો પ્રિયજનથી વિખૂટા પડવાની ઘટના હોય કે પ્રણય-સંબંધ હોય તે
વિશેના પરવીનના શેરમાં તેનો બળવાખોર અને સ્વમાની સ્વભાવ અને સ્ત્રી-
સહજ લજ્જા વર્તાય છે :

મैं छिज के अजाब से अंजान भी न थी,
पर क्या हुआ कि सुब्ब तलक जान भी न थी.
ईतना समज यूकी थी मैं उसके मिजाज को,
वो जा रहा था और मैं हैरान भी न थी.
दुनिया को देखती रही जिसकी नजर से मैं,
उस आंख में मेरे लिये पहचान भी न थी.

*

કિતની બરસાતેં ગુજરી,
ઉસસે મિલકર રોએ હુએ.

*

વો જબ ખુદ ટૂટનેવાલા હુઆ થા,
મैं હારી ભી તો કેસે વક્ત હારી.

*

હાથ મેરે ભૂલ બેઠે દસ્તકેં દેને કા ફન,
બંદ મુજ પર જબસે ઉસ ઘર કા દરવાજા હુઆ.

*

મैं उसकी दस्तरस में हूं मगर,
मुझे मेरी रजा से मांगता है.

*

મैं ઉસકી ખોજ મેં દીવાના બાર ફિરતી રહી,
ઈસી લગન સે કભી વો ભી ઢૂંઢતા મુઝે.

*

ઈક શખ્સ કો સોચતી રહી મેં,
ફિર આઈના દેખને લગી મેં.

મુઘવાવસ્થાની ઉંમરને પરવીન જે રીતે રજૂ કરે છે તે રીતે હજુ સુધી

કોઈએ આ વાતને રજૂ નથી કરી.

લડકિયોં કે દુઃખ અજબ હોતે હે સુખ ભી અજબ,
હંસ રહી હૈં ઓર કાજલ ભીગતા હૈં સાથ સાથ.

*

બસ યહ હુઆ કિ ઉસને તકલુફ સે બાત કી,
ઔર હમને રોતે રોતે દુપટ્ટે ભિગો લિયે.

*

આંસુ મેરે ચૂમતા થા કોઈ,
દુઃખ કા હાસિલ યહી ઘડી થી.

પ્રણયના દુઃખનો અંતિમ તબક્કો મમતા સુધી જ છે. એટલે જ મરીઝ કહે છે :

મુહોબતના દુખની આ અંતિમ હદ છે,
મને મારી પ્રેમાળ મા યાદ આવી.

આવી જ રીતે પરવીન પણ કહે છે,
સબ જીદે ઉસકી મૈં પૂરી કરું, હર બાત સુનું,
એક બચ્ચે કી તરહ સે ઉસે હંસતા દેખું.

તો પરવીન પ્રણય-વિચ્છેદને પણ બહુ સહજતાથી સ્વસ્થ રહી રજૂ કરે છે, અને અતીતને વર્તમાનથી અળગો રાખવાની વાત કરે છે.

પલકોં કો ઉસકી અપને દુપટ્ટેસે પોંછ લું,
કલ કે સફર મેં આજકી ગર્હે સફર ન જાયે.

*

તસ્વીર જબ નથી હૈં નયા કેન્વાસ ભી હૈં,
ફિર તશતરી મેં રંગ પુરાને ન ઘોલિયે.

આમ, પરવીન જીવનના દરેક દુઃખને સહજતાથી સ્વીકારી લેતાં. સમગ્રતયા પરવીનનું કવન એના જીવનના તડકા-છાયા જ દર્શાવે છે. પરવીનની ગઝલ હોય કે નઝમ સ્ત્રીની ઉંમરના દરેક પડાવને પરવીને પીડા સાથે પરોવ્યા છે. પરવીનને જેટલી સુખ-સાયબી, માન-મરતબો મળ્યાં એથી વધારે દુઃખો પણ મળ્યાં છે. પરવીન જ્યારે મંચ પર હોય ત્યારે એમની ઉપસ્થિતિ અન્ય કવિઓ કરતાં નોખી તરી આવે છે. કોઈ વિશ્વસુંદરી જેવી

સુંદર પરવીનની રજૂઆત પણ સુંદર હતી. પરવીનને એક મુશાયરામાં એક યુવાને ઊભા થઈને કહ્યું, ‘મૈંને આજ તક ઈતના ખૂબસૂરત શાયર નહીં દેખા’.

તો પરવીન એને મંચ પરથી જ સંભળાવે છે : ‘મિયાં, લડકોં કી તરહ બાત કરો મુઝસે. એસી બાતે લડકિયાં કરતી થી. જબ મર્દ શેર પઢતા હો તો શાયર કી નહીં શેરકી તારીફ કરતે હૈ.’

બધું મળવા છતાં કંઈ નથી મળ્યું એ વાત પરવીન બહુ સારી રીતે જાણતાં. ના પ્રેમી તરીકેનો પ્રેમ, ના પતિ તરીકેનો પ્રેમ. હા, સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિની બાબતમાં પરવીન પાકિસ્તાનની તમામ કવયિત્રીઓ કરતાં ઘણાં આગળ છે. પોતાની વાસ્તવિકતાને તેઓ આમ લખે છે :

ખિલોને પા લિયે મૈંને લેકિન,
મેરી અંદર કા બચ્ચા મર રહા હૈ.

*

મૈં ઈતને સાપોં કો રસ્તે મેં દેખ આઈ થી,
કિ તેરે શહર મેં પહોંચી તો કોઈ ડર હી ન થા.

*

ન જાને કોન સા આસેબ દિલ મેં બસતા હૈ,
કિ જો ભી ઠહરા હૈ વો આખિર મકાન છોડ ગયા.

*

કુછ તો તેરે મૌસમ હી મુઝે રાસ કમ આયે,
ઔર કુછ મેરી મિટ્ટી મેં બગાવત ભી બહુત થી.

*

અબ ઔર કે સાથ હૈ તો કયા દુઃખ,
પહલે ભી કોઈ હમારા કબ થા.

*

ફિર ભી ન મેરા કાફલા લૂટને સે બચ સકા,
મૈંને ખબર તો રકખી થી એક એક ઘાત કી.

*

શાયદ ઉસને મુઝકો તન્હા દેખ લિયા હૈ,
દુઃખને મેરે ઘર કા રાસ્તા દેખ લિયા હૈ.

*

બશીર બદ્ર પરવીનને ‘મદર્ના શાયરા’ કહીને નવાજતા. ‘પરવીન શાકિર ધરતી પરનાં કામોની ગૂંચ ઉકેલવામાં વિશ્વાસ રાખે છે, આકાશ સાથે ઝઘડો કરી લેવાના મિજાજમાં ક્યારેય નહીં’ એવું કહીને ખાલિદાહુસૈન પરવીનને મીરાં સાથે સરખાવે છે. પરવીનને વાંચીએ અને વિચારીએ ત્યારે એનો પ્રેમ મીરાંના પ્રેમની યાદ ન અપાવે તો જ નવાઈ! આ વાત સાથે આપણે પણ સહમત થઈએ એવા પરવીનના શેર જોવા જેવા છે :

યહ હવા કેસે ઉડા લે ગઈ આંચલ મેરા,
યૂં સતાને કી તો આદત મેરે ઘનશ્યામ કી થી.

*

હવા મેરે જૂડે મેં ફૂલ સજાતી જા,
દેખ રહી હૂં અપને મન મોહન કી રાહ.

૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૪ ના રોજ દરરોજની જેમ ઓફિસે જવા નીકળેલાં પરવીન શાકિરની કાર ઈસ્લામાબાદના માર્ગ પર એક બસ સાથે અથડાઈ. ડ્રાઈવર સ્થળ પર જ મૃત્યુ પામ્યો અને ગંભીર રીતે ઘવાયેલાં પરવીન શાકિર હોસ્પિટલમાં જ ૪૨ વર્ષની વયે જન્મતનશીન થઈ ગયાં. અવસાનના થોડા દિવસો પહેલાં જ તેમના લગ્નસંબંધનો અંત આવી ગયો હતો. જાણે કે આ સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવાની સાથે જ તેમને તમામ સાંસારિક બંધનોમાંથી પણ મુક્ત થવું હશે. તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ તો :

મૌત કી આહટ સુનાઈ દે રહી હૈ દિલ મેં ક્યૂ,
ક્યા મુહોબત સે બહુત ખાલી યે ઘર હોને કો હૈ.

તેમના મોતનું કારણ કાર-અકસ્માત નહીં પણ એમનું ખૂન થયું છે તેવી વાતો પણ છે. જોકે જે હોય તે સાચી વાત તો એ છે કે પરવીન શાકિરના અકાળે અવસાનથી ઉર્દૂ સાહિત્યનો એક સશક્ત અને સાચુકલો સ્ત્રી અવાજ કાયમને માટે મૌન થઈ ગયો. જોકે પરવીન શબ્દદેહે આજે પણ હયાત છે. પરવીનને પોતાના શબ્દોમાં અખૂટ વિશ્વાસ હતો અને પોતાની હયાતીમાં એટલે જ આમ લખ્યું હશે.

મર ભી જાઉં તો કહાં લોગ ભૂલા હી દેંગે,
લફ્જ મેરે, મેરે હોને કી ગવાહી દેંગે.

પરવીનનો આ શેર આજેય તેમની કબર પર કોતરાયેલો છે. આમ,

પરવીન શાકિરનું નામ એ રીતે પણ પાકિસ્તાનના ઈતિહાસમાં અમર રહેશે કે પ્રથમ વાર કોઈ સ્ત્રીએ સ્ત્રી હોવાના ગૌરવને પોતાની કવિતામાં ઉજાગર કર્યું અને કેટલાયે મૂંગા નારી અવાજોને વાચ્યા આપી. પરવીનના મૃત્યુ વખતે મુરાદની ઉંમર માત્ર ૧૫ વર્ષની હતી. પરવીનની દોસ્ત પરવીન કાદિર આગા દ્વારા મુરાદના ઉછેર માટે તેમજ પરવીન શાકિરની કવિતાના વારસાને જાળવવા માટે ૧૯૯૫માં પરવીન શાકિર ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. પરવીન શાકિરે પોતાનો ‘ઈન્કાર’ નામનો કાવ્યસંગ્રહ પોતાની આ દોસ્તને જ અર્પણ કર્યો છે. આજે મુરાદ લાહોર યુનિવર્સિટી ઓફ મેનેજમેન્ટ સાયન્સીસમાંથી અભ્યાસ કર્યા બાદ કેનેડાની યુનિવર્સિટી ઓફ વોટરલૂમાંથી ગણિત અને કમ્પ્યુટર વિષયમાં સ્નાતક થઈ કેનેડામાં જ સ્થાયી થઈ ગયો છે. મુરાદ પણ કવિતા લખે છે. વક્તવ્યના અંતમાં પરવીન માટે બશીર બદ્રે લખેલી નઝમ માણીએ :

ગઝલ બારિશોં કી છતરી હૈ
 એક છતરી, આધી હિન્દોસ્તાન મેં હૈ આધી પાકિસ્તાન મેં
 હમ આધે-આધે ભીગ રહે થે
 મેં પૂરા-પૂરા ભીગના ચાહતા થા
 વો તેજ રફતાર થી, બહુત નીડર થી
 સારી જમીન જીત કર આસમાન પર ચલી ગઈ
 ઔર ઉસકી રહમતોં કી બારિશ મેં સદા ભીગતી રહેગી
 ખુશ-કિસ્મત લડકી
 રહમતોં કી બારિશ મેં ભીગને વાલી ગઝલ
 પૂરી ઔરત કી પહલી ગઝલ
 પરવીન શાકિર.

* * *

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે તા. ૧૩-૦૨-૨૦૧૦ના રોજ ‘ગની દહીંવાલા ગઝલવિષયક વ્યાખ્યાનમાળા’ અંતર્ગત આપેલ વ્યાખ્યાન.)

પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે : શબ્દ ને સ્વરૂપ સુધીની યાત્રા

કવિતા, નાટક, વાર્તા, હાસ્ય, નિબંધ, ચરિત્ર અને સંસ્મરણ જેવાં સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં પોતાની કલમનો કસબ અજમાવનાર ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિશે અહીં ઉપસ્થિત સુજ્ઞજનોને કશી ઓળખ આપવાની ન હોય. એકાધિક સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં કલમરત એવા આ કલમવીરની મુખ્ય સાહિત્યિક ઓળખ ગીત-કવિ તરીકેની છે. વળી, એક સંપાદક તેમ જ વિવેચક- અનુવાદક રૂપે પણ તેમની સાહિત્ય-સજ્જતા વારેવારે પોંખાઈ છે. ‘પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે’ કાવ્યસંગ્રહ (સંપાદન) ચંદ્રકાન્ત શેઠનો કવિ અને સંપાદક - એમ બેઉ રીતનો સુદૃઢ સમન્વય છે. પ્રસ્તુત સંપાદિત કાવ્યસંગ્રહમાં કવિએ પોતાના અગાઉના કાવ્યસંગ્રહો - અનુક્રમે ‘પવન રૂપેરી’ (૧૯૭૨), ‘ઊઘડતી દીવાલો’ (૧૯૭૪), ‘પડઘાની પેલે પાર’ (૧૯૮૭), ‘ગગન ખોલતી બારી’ (૧૯૯૦), ‘એક ટહુકો પંડમાં’ (૧૯૯૬), ‘શગે એક ઝળહળીએ’ (૧૯૯૯), ‘ઊંડાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય...’ (૨૦૦૪) અને ‘જળ વાદળ ને વીજ’ (૨૦૦૫) - માંથી ચૂંટેલી કવિતા તેમ જ ચાર અગ્રંથસ્થ કાવ્યોનો સમાવેશ કર્યો છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠને કાવ્યસર્જન માટે - ૧૯૬૪માં ‘કુમારચંદ્રક’, ૧૯૭૪માં ‘ઊઘડતી દીવાલો’ માટે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પ્રથમ પારિતોષિક, ૧૯૭૩માં ચંદ્રશેખર ઠક્કુર કવિતા પારિતોષિક, ૧૯૮૬-૮૭માં ‘પડઘાની પેલે પાર’ માટે ધનજી કાનજી ગાંધી સુવર્ણચંદ્રક, અને દીર્ઘ કાવ્યરચના માટે

ઉશનસ્ પારિતોષિક, ૧૯૮૩-૮૭નાં વર્ષોમાં પ્રકાશિત કૃતિઓ માટેનો નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક ‘પડવાની પેલે પાર’ માટે તેમ જ સમગ્ર કાવ્યસર્જન માટે પ્રતિ વર્ષ અપાતો ‘નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’ ૨૦૦૫ના વર્ષ માટે - ઘણા મળેલા એવોર્ડ છે. તદ્દુપરાંત અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપનાં સર્જન માટે પણ તેમને પારિતોષિકો મળેલાં છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે ઉપર્યુક્ત માન-સન્માનોથી પોંખાયેલા એકાધિક કાવ્યસંગ્રહોમાંથી કવિએ પોતે ચૂંટેલી કવિતાઓને મૂલવવાનો અહીં વિનમ્ર પ્રયાસ છે.

કવિએ ‘મારો વાગ્યોગ’ અંતર્ગત જે કેફિયત રજૂ કરી છે તે કવિના કવિકર્મને સમજવામાં/ માણવામાં ઘણી મદદરૂપ થાય છે. કવિ લખે છે : ‘મારાં મૂળિયાં ગામડામાં... પગ ધૂળ-માટીમાં, ખેતરમાં, લીલોતરીમાં સારી પેઠે રખડ્યા છે. આંખો આકાશમાં ઘણું વિહરી છે. પર્વત, ઝરણાનું, નક્ષત્ર-તારામંડળનું અને ખાસ તો ચંદ્રનું કોઈ નિગૂઢ ખેંચાણ. મારામાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ છે એનું પ્રમાણ શાસ્ત્રોમાંથી મળ્યું તે પૂર્વે એ તત્ત્વો તરફના મારા નિગૂઢ ખેંચાણમાંથી મને મળ્યું છે. શબ્દના રસ્તે જો હું આ બધાં તત્ત્વો સાથે સંપર્કમાં મુકાઉં તો એનો આનંદ જ અનોખો. મને આનંદનો છંદ લાગ્યો જ. એમાં સ્નેહનો તાર જોડાયો... કંઈક લખવા-સર્જવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે હું મારી અંદર અને આસપાસ જે કંઈ ફાલતુ ચીજ-વસ્તુઓ જામી પડી હોય તે સર્વને તત્કાલ નિવારી, મારી ભાવશિષ્ટ ચેતના સાથે શબ્દનું ટ્યુનિંગ (સૂરમેળવો) સાધવા બને તેટલો એકાગ્ર થવા મથું છું. હું સમગ્ર સર્જનપ્રક્રિયા દરમિયાન મને ઓછામાં ઓછો કે ન નહું એ માટેની સત્ત્વોન્નતિની એક વિલક્ષણ ભૂમિકા મારામાં સ્થિર કરવા ને એને સાહજિક તથા વિસ્તારવામાં સાવધાન-સંમાહિતચેતસ હોઉં છું. આવી મારી સર્જનાત્મક ચૈતસિક અવસ્થાને હું વાગ્યોગની અવસ્થા લેખું છું. મારે મન પ્રત્યેક નાળસંબંધની એ યત્કિચિત્-યથાવકાશ સાક્ષાત્કૃતિ પામતો હોય છે. એ રીતે કાવ્યકૃતિ અનિવાર્યતા કવિ-ચેતનાની સાક્ષાત્કૃતિ-કવિચેતનાની હૃદૈકમયી આકૃતિરૂપ હોય છે.’

પ્રસ્તુત કેફિયતનો અંશ કવિની લયાત્મક કાવ્યબાનીનું ગદ્યાત્મક આરસી રૂપ હોય તેવો ભાસે છે. ‘પવન રૂપેરી’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલી ત્રીસ કવિતાઓમાં કવિની આંતરિક મથામણ, કૃતક જિંદગીનો શૂન્યાવકાશ અને છૂપી વ્યથાઓ ઝિલાઈ છે.

‘ક્યાં છે ચંદ્રકાન્ત’ (પૃ. ૧) અને ‘ચંદ્રકાન્તનો ભાંગી ભુક્કો કરીએ’ (પૃ. ૧૫) કવિની નિજી સંવેદનાની બીજી બાજુ છે.

ચારે કોર ચંદ્રકાન્તો

ખીચોખીચ

કીડિયારાં રચી રચી જીવે,

એમાં હું જ હોઉં એવો સાચો

એક તો બતાવો મને,

ચંદ્રકાન્ત ક્યાં છે?

ક્યાં છે? ક્યાં છે? (પૃ. ૧)

તો કવિ બીજી રચનામાં આ શોધને પ્રતિશોધમાં રૂપાંતરિત કરે છે.

ચંદ્રકાન્તનો ભાંગી ભુક્કો કરીએ;

એના મનમાં ખાલી સમય સડે છે.

ચપટી નભ ને ચપટી માટી,

ચપટી વાયુ, ચપટી તેજ,

જરા મળ્યો જે ભેજ,

બધુંયે વ્યર્થ વ્યર્થ બગડે છે.

દેશકાળને દર્પણ એના ડાઘ પડે છે

ચંદ્રકાન્તનો ચહેરો ભૂંસી દઈએ;

એને વેરવિખેર કરીને આ ધરતીમાં ધરબી દઈએ. (પૃ. ૧૫)

પોતીકી ગૂંગળામણને પ્રતિબિંબિત કરતી, કટાવની ચાલમાં ચાલતી આ સંગ્રહમાંની કવિતાઓ ભાવકને મૂંઝવે પણ છે, અને સાથે સાથે અધ્યાહાર રૂપે મૂંઝવણનું નિરાકરણ પણ કરી દે છે. અહીં ગદ્યકવિતા અને ગીતની સરખામણીએ સમગ્ર સંપાદનમાં ‘વસંત’માં બે અને ‘પૃથ્વી’માં એક- એમ ત્રણ જ આસ્વાદ્ય સોનેટ સમાવાયાં છે. કાવ્યસૌંદર્યની યોગ્ય નિરૂપણકલા, સરળ પદાવલિ અને નિર્દોષ ભાવસંવેદનાને લીધે મમળાવવી પડે તેવી એક ઉત્કટ ગીતરચના ‘તો આવ્યા કને’ (પૃ. ૧૭) તો કવિની એક આગવી કવિમુદ્રા ઉપસાવે છે.

‘ઊઘડતી દીવાલો’ કાવ્યસંગ્રહમાંની ચૂંટેલી પંદર કવિતાઓ એક રીતે કવિની આંતરવ્યથાને બળૂકું રૂપ આપી સંવેદના અને વિષાદનો સુભગ સમન્વય

રચી આપે છે. હળવી અભિવ્યક્તિ, શબ્દોનું નિર્વીર્યપણું અને માર્મિક ભાવ આ રચનાઓમાં વિશેષ ઊઘડ્યા છે. છંદથી વિમુખ થઈ અછાંદસ તરફ વળવાનું કવિનું મનોબળ જાણે આ રચનાઓથી બળકટ બન્યું હોય તેવી રજૂઆત કરતી ‘કક્કાજીની અ-કવિતા’ કવિ રચનામાં કવિ લખે છે :

છંદની છ હજાર વર્ષ જૂની ચાલથી
 ઓગણીસો યુમ્મોતેરને કેમ ચલાવવો?
 ગર્દભો તો હજુયે ગોવર્ધનરામના
 ગોદામમાંથી ગદ્ય લાવીને
 ગાંધીરોડ પર ફરે છે પાઘડીને ખેસ
 નાખીને,
 પણ તેથી ટ્રાફિકજામ થવાના
 ઘેરા પ્રશ્નો સર્જાયા છે આજકાલ.....
 તેઓ ઈચ્છે છે :

આ ભાષાને ચોળી ચણિયો ને પાટલી ને
 ઘેર સજીને
 વટસાવિત્રીનું વ્રત કરતી
 ને સુકાઈ ગયેલા વડની ચોકેર દિનરાત
 સૂતરના આંટા મારતી જોવાને
 પણ ભાષાને ભેટી ગયો કોક અલગારી!
 કંઈક એવું ઘુસાડ્યું બખડજંતર એના
 દિમાગમાં,
 કે એક સવારે
 ભાષા
 શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા રસોઈ જમવાનો આગ્રહ
 છોડી
 ચાલવા માંડી અમારી સાથે-અમારા
 રોજના જીવવાના માર્ગે (પૃ. ૧૭)

તો ‘ચંદુડિયાની નમૂનેદાર બનાવટ’ (પૃ.૪૨)માં કવિ પોતાના કવિત્વને આંતર તેમ જ બાહ્ય દષ્ટિથી મૂલવતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિ:સંકોચ વ્યક્ત

કરે છે. ‘ક્યાં છો ચંદ્રકાન્ત’ ‘ચંદ્રકાન્તનો ભાંગી ભુક્કો કરીએ’ જેવી પૂર્વાર્ધ રચનાઓનો બાકી રહેલો કસબ ‘ચંદુડિયો’ના સ્વરૂપે કવિનું આંતરમન ઢંઢેળે છે, વાસ્તવને ખોળે છે અને ઉદ્ગારે છે :

બહુ ભારેનો જાદુગર છે ચંદુડિયો!
જખ મારે છે હવે દુનિયા!

.....

શબ્દોની બનાવટ – કેવળ બનાવટ!
૪૨૦ની કલમમાં આવશે નહિ એ
બનાવટ.

નો ફોર્જરી...

શબ્દોની બુલંદ બનાવટ નીચે
ખુદની સાચી સહી કરી શકાય!

લો, હુંય મારી દઉં મતું – સહી

અહીં

નીચે

ચંદુડિયો

સ. દ. પોતે

કવિ ચંદ્રકાન્તને ચંદુડિયો બનાવે છે તો ‘ઉંદરડી’ અને ‘દેડકી’ કાવ્યોમાં પ્રાણી-પ્રતીકોથી માનવજીવનની ક્ષુલ્લકતા પણ ઉજાગર કરવાનું ચૂકતા નથી. વળી, ‘હું - તું ને તે વચ્ચે દોડતી બસમાં’ (પૃ. ૨૩) ચઢ - ઊતર કરી કવિ બસ સાથે જાતને દોડાવી નિરર્થક ભાગ-દોડનું બયાન કરે છે.

‘પડઘાની પેલે પાર’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલાં અઢાર કાવ્યો કવિની આંતરિક શોધ-યાત્રાના વિફળ પરિણામસ્વરૂપ નીપજ્યાં હોય તેવી આંશિક પ્રતીતિ કરાવે છે. વિષાદ અને વાસ્તવનો સુમેળ રચતી કૃતિ ‘મારેય હતું જન્મદિવસ જેવું કાંઈક’ (પૃ. ૪૭) માં કવિ નિખાલસ એકરાર કરે છે :

મારેય હતું જન્મદિવસ જેવું કંઈક

ને મારી મરણતિથિ જેવુંયે કંઈક હશે

આજ, નહીં તો કાલ, નહીં તો પરમ દહાડે,

કાંઈક દિવસ, ક્યારેક.....

તો ‘ગોરંભો’(પૃ. ૫૬)કાવ્યમાં કવિનું ગોરંભાતું અંતર સ-રસ નિરૂપાયું છે :

આ અક્ષરોમાં ઊંડાં ને ઊંડાં કોતર કરતી આંસુની રેખ!

ભીતર સતત ભોંકાયા કરતી એક લોઢાની મેખ!

વળી, ‘આજે એ મનાય છે સતી ને અમે....?’ (પૃ. ૬૩) કાવ્યમાં દ્રૌપદીના પુરાકલ્પન પાસેથી કવિએ ધાર્યું કામ લીધું છે અને કવિતાને ઉચિત યોગ્યતા અપાવી છે.

‘ગગન ખોલતી બારી’ ગીતસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલી ૩૪ કવિતાઓ કવિના પ્રકૃતિ-પ્રેમનું કાવ્યાલેખન છે. હૃદયોર્મિને પણ યથાવકાશ વાચા આપવામાં કવિ સફળ રહ્યા છે. અન્ય સ્વરૂપોની સરખામણીમાં કવિને ગીતસ્વરૂપ ખૂબ ફળ્યું છે. તેવું આ તમામ ગીત-રચનાઓમાંથી પસાર થતાં અનુભવાય છે. જેમ કે,

ભાર મારો મૂળિયાંને, થડિયાને, ડાળને,

ભાર મારો ધરતીને, આભને;

સપનુંયે લીલપનું ચમકે તો લાગે છે

આંસુનો ભાર મારી આંખને.

(પૃ. ૭૯)

*

દરિયો ખોલીને મેં તો દરિયા દીધા છે હવે,

ખાડો ખોલીને દઈશ ખાડ;

માટી ખોલીને દઈશ માટીનાં તેજ તને,

જાણી લે : કોઈ નથી આડ.

(પૃ. ૮૫)

*

કપરી કેડી, કાંટ- જાંખરાં, અંધકાર ને આંધી;

એવામાંયે મળી જાય એ, ગાંઠ એમ છે બાંધી.

(પૃ. ૮૯)

*

અંદર ઊતરું કોના માટે? કોના માટે બહાર ફરું?

કોના માટે જંગલ ઝાડી, ડુંગર દરિયા પાર કરું?

(પૃ. ૯૦)

*

ક્યાંથી આવી હવા અને અહીં ઊતર્યા મેહ?
કોની આંખો અંદર ઊઘડી સહજ નીતરતી નેહ?
(પૃ. ૯૧)

*

ઝાકળજગમાં ચમકી આંખો, એ આંખોમાં જ્યોતિ,
કોક ગેબના તળિયાના મહીં ઝલમલ ઝલમલ મોતી.
(પૃ. ૯૪)

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોથી કવિની આંતરશોધ અને પ્રકૃતિ સાથેનું સંધાન પામી શકાય છે. મોટે ભાગે અષ્ટકલના આવર્તનોમાં આ ગીતરચનાઓનું જમા પાસું તેની અનાયાસી તુકબંધી અને લૌકિક-અલૌકિક ભાવવિશ્વ છે. ઝાડ, મૂળ, દરિયો, માટી, ડુંગર, પહાડ, જળ જેવાં પ્રતીકોનું પુનરાવર્તન કવિ કરે છે તે છતાં તે સહેજે ખટકતું નથી. એક જ પ્રતીક અલગ અલગ કાવ્યમાં અલગ અલગ ભાવવિશ્વ રચી આપે છે, તે જ કવિની કાવ્યસજ્જતા દર્શાવે છે. સરળ ભાષા, સૂક્ષ્મ ભાવ-સંવેદનો, અનાયાસી તુકબંધી અને ગેય પદાવલિ-કવિના દીર્ઘ કાવ્યકર્મની નીપજ છે એ પામી શકાય છે.

‘એક ટહુકો પંડમાં’ ગઝલસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલી સોળ ગઝલો સમગ્ર સંપાદનમાંનાં કાવ્યસ્વરૂપોની સરખામણીએ ઊણી ઊતરે છે. ચંદ્રકાન્ત શેઠે ‘દક્ષ પ્રજાપતિ’ ઉપનામથી ગઝલો સર્જી છે. ગઝલના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરતા થોડાંક શેર માણીએ.

આ અરીસાને હવે ગોઠે નહીં;
રોજ ફૂલે છે : ‘પૂર તું ખાલી જગા.’
(પૃ. ૧૦૪)

*

એ જ તારામાં હશે, તું સાદ કર,
ખીણ તેથી શું? શિખરને સાદ કર.
(પૃ. ૧૦૯)

ગદ્યકાવ્ય, ગીત, સોનેટ ઇત્યાદિ કાવ્યસ્વરૂપોની હથોટી ધરાવતા કવિ ગઝલમાં વિશેષ ફાવ્યા નથી. ‘રમલ’ છંદમાં લખાયેલી એકાધિક ગઝલોમાં

છંદ દોષ/તકતી દોષ આંખ-કાનને ખટકે છે. થોડાં ઉદાહરણોથી આ વાત સમજાવે.

કોઈ લટ લહેરી અને લહેકયો પવન,
પમરતા અવ પ્રાણ, ઓ આવે ગઝલ.
(પૃ. ૧૦૦)

*

નયનના નક્ષત્રમાં નમણી કથા,
છીપને મોતી મળે એવું મળ્યાં.
(પૃ. ૧૦૧)

*

એટલા તારા ગમ્યા છે રાતના,
દિવસ આખો જાગવાનું ટાળીએ.
(પૃ. ૧૦૪)

*

એક તારો જોઈને જ્યારે ચડીશું વ્યોમમાં,
અતલ એક ઊંડાણથી ત્યાં જાણશો હું કોણ છું?
(પૃ. ૧૦૬)

*

ચાક આ કોણે ચડાવ્યો, જે સતત ચાલ્યા કરે?
કોણ ઘરઘરની રમાડી રમત બહુ રાચ્યા કરે?
(પૃ. ૧૦૭)

*

કોઈ પણ સંકલ્પની ક્યાં છે જરૂરત આજને?
પવન બસ, વાયા કરે ને પાંદડાં ગાયાં કરે!
(પૃ. ૧૦૭)

*

જે કમાણી અસલમાં મારી ગણું કેવી રીતે?
જે મને આપી નથી ને આપશે લાગ્યા કરે!
(પૃ. ૧૦૭)

ઉપરોક્ત તમામ શેર ‘રમલ’ છંદના ‘ગાલગાગા’નાં આવર્તનોમાં રચાયેલા છે. રેખાંકિત કરેલ શબ્દો અનુક્રમે ‘પમરતા’, ‘નયન’, ‘દિવસ’, ‘અતલ’, ‘રમત’, ‘પવન’ અને ‘અસલ’ - આ બધાંનું લગાત્મક રૂપ ‘લગા’ છે, પરંતુ કવિએ આ બધા જ શબ્દોનો ઉપયોગ ‘ગાલ’ તરીકે કર્યો છે, જે શ્રુતિભંગ છે. એ ખરું કે ગઝલમાં બે લઘુ અક્ષર ગુરુ તરીકે લઈ શકાય, પણ એનું સ્વરોચ્ચારણ ગુરુ થતું હોય એ જરૂરી છે. જેમ કે,

‘નયન’ શબ્દનું શ્રુતિ રૂપાંતર નનયન છે, માટે ‘ન’ લઘુ અને ‘યન’ બે લઘુનો એક ગુરુ - એમ લગાત્મક સ્વરૂપ ‘લગા’ થાય. આ જ પ્રમાણે ઉપરોક્ત તમામ શબ્દો સમજી શકાય. ‘નયન’ને સ્થાને ‘આંખ’; ‘રમત’ને સ્થાને ‘ખેલ’; ‘પવન’ને સ્થાને ‘વાયુ’ મૂકી જુઓ. તદુપરાંત આ ગઝલો રટીફ જાળવે છે પણ કાફિયા નહીં એટલે તે બાલાશંકર-કલાપી યુગની ગઝલથી વિશેષ કંઈ સિદ્ધ કરતી નથી.

‘શગે એક ઝળહળીએ’ કાવ્યસંગ્રહમાંનાં દસ કાવ્યો કવિની આંતરચેતનાને વિકસાવવાના મનોમંથન તરફની ગતિમાં રાચે છે : જેમ કે,

પાંદડે ખળભળ ઘણી,
મૂળ ઊંડે શાંત છે.

(પૃ. ૧૧૦)

*

એક મૂળ છે, એક ગગન છે, એક બારી આ મનની,
ત્યાંથી એવું કૌતુક હેર્યું : વાત વીસર્યા તનની.

(પૃ. ૧૧૧)

*

અંદર જ્યારે સડ્યાં મૂળિયાં,
કેમ આવશે પાન?

ભીતર જ્યારે શ્વાસ શુદ્ધ છે,
કેમ ગવાશે ગાન?

(પૃ. ૧૧૨)

કવિ ‘મૂળ’ના પ્રતીકથી પોતાના ‘મૂળ’ સુધી જવાની વાતને વિસ્તારે છે. અલબત્ત, અહીં ‘પરા’ની અનુભૂતિનો અનુભવ પણ અનુભવાય છે ખરો!

પ્રસ્તુત સંપાદનનું નામ ‘પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે’ આ ‘પરા’ની અનુભૂતિનું જ ઘોતક છે. કવિની ગતિ પડઘાથી શબ્દ સુધી અને છાયાથી કાયા સુધીની છે એની પ્રતીતિ ‘ઊંડાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય...’ ગીતસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલાં ૨૭ ગીતો કરાવી જાય છે. કવિ કહે છે :

અંદર જેનો પડઘો, એનો શબ્દ મૂળ તે ક્યાં છે?

અંદર જેની છાયા, એની અસલી કાયા તે ક્યાં છે?

(પૃ. ૧૨૪)

આ પંક્તિ પરથી જ સંપાદનનું શીર્ષક રખાયું હોય તેવું અનુમાન કરીએ તો ખોટું નથી, કારણ કે માત્ર આ પંક્તિમાં જ પડઘો અને છાયા જેવા શબ્દો કવિએ પ્રયોજ્યા છે. વળી, આ ચૂંટેલાં ગીતોમાં કવિની ‘પરાનુભૂતિ’ તરફની ગતિનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ રીતે ઝિલાતું જોવા મળે છે. જેમ કે,

મૂળ સુકાતાં જાય ભીતરે, બુંદ કોઈ ના પાતું,

ગાવાની ક્યાં વાત રહી? અહીં સ્વરમાં કશું ધુમાતું.

(પૃ. ૧૧૮)

*

ક્યાં ચઢવાનું, ક્યાં ઊડવાનું? એક જાળમાં બંધ,

લાખ પેટાવો દીવા, અહીં તો દરેક જ્યોતિ અંધ.

(પૃ. ૧૧૯)

*

જળને માને જાળ, માછલી કેમ ઊગરશે?

તરવું જેને તાણ, પાર તે કેમ ઊતરશે?

(પૃ. ૧૨૦)

*

તું છે મારી અંદર, તેથી ભર્યોભર્યો હું લાગું!

તું લીલોછમ અંદર, તેથી હર્યોભર્યો હું લાગું!

(પૃ. ૧૨૯)

*

તું ઊંડાણમાંથી આવે ને ઊંચાણમાં લઈ જાય;

તું પથ્થરમાંથી પ્રગટે ને પ્હાડ ઉપર લઈ જાય!

(પૃ. ૧૩૦)

‘જળ, વાદળ ને વીજ’ કાવ્યસંગ્રહમાંથી ચૂંટેલી ૧૭ કવિતાઓ પ્રકૃતિ, સ્વ-સંવેદન, આંતરખોજ ઈત્યાદિ ભાવોનું મિશ્ર નિરૂપણ છે. આમાંનું ‘ચિત્રચેતના અજવાશે’ કાવ્યમાં સંવેદનાનું ચિત્રાત્મક ભાવવાહી આલેખન ચિત્રની પરિભાષાના સંકેતો સાથે સરળ અને આસ્વાદ્ય શૈલીમાં થયું છે. તદુપરાંત ‘ચંદન તરુની છાયામાં’ એ જ રીતે પ્રાકૃતિક સંવેદનો ઉઘાડ પામ્યાં છે. ‘ધ્રુવની ઉક્તિ’, અને ‘ચાલો બાપુ આપણે જઈએ’ કવિની આગવી સંવેદનાનું આગવું વિચારાત્મક રૂપ છે.

અગ્રંથસ્થ ૪ કાવ્યોમાંનું ‘નિગ્રો’ કાવ્ય વિષય અને ભાવનિરૂપણની દૃષ્ટિએ સૂચક અને વેધક છે. કવિ કહે છે :

ઝાડની જેમ,
એમનાંયે મૂળિયાં ઊતરેલાં છે માટીમાં.
ને ચોંટેલાં છે જડબેસલાક!
વંટોળો તો વીંઝાયા,
લાગે ને વાગેય ખરું,
વળવાનું- વીંખાવાનુંયે થાય;
પણ મૂળિયાં મજબૂત છે માટીમાં. (પૃ. ૧૭૯)

આમ, સમગ્રગતયા ‘પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે’ સંપાદનમાંની ચૂંટેલી ૧૭૧ કવિતાઓ કવિ ચંદ્રકાન્તની માત્ર કવિ ઓળખ નહીં પણ નિજી ઓળખ બની રહે તે હદે સમૃદ્ધ છે. કવિનાં કાવ્યમૂળ ખૂબ ઊંડાં અને મજબૂત છે તેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંની કાવ્યકૃતિઓ ભાવકને કરાવે છે.

(પડઘા ને પડછાયા વચ્ચે : સં (ચંદ્રકાન્ત શેઠની ચૂંટેલી કવિતા) સં : ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૫ (ડિમાઈ સાર્ઝ, પૃષ્ઠ-૧૯૫, કિંમત રૂ. ૧૦૦)

* * *

(દર્શક ફાઉન્ડેશન અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ સર્જનાત્મક લેખનશિબિરમાં આપેલું વક્તવ્ય.)

(શબ્દસૂષ્ટિ, નવેમ્બર ૨૦૦૬)

રામચન્દ્ર પટેલ : પ્રકૃતિમય જીવન-સર્જન

‘સુક્રિત’ ઉપનામથી ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે કવિ, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર તરીકે પોતાનું આગવું પ્રદાન કરનાર શ્રી રામચન્દ્ર બબલદાસ પટેલનો જન્મ ૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૯ના રોજ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના ઉમતા ગામે થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ મેનાબહેન અને પત્નીનું નામ શારદાબહેન.

તેમણે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ ઉમતા અને વીસનગર મુકામે લીધું હતું. ત્યાર બાદ ચિત્રકળામાં વિશેષ રુચિ હોવાથી અમદાવાદના સી. એન. વિદ્યાવિહારમાંથી ડી.ટી.સી.ની ઉપાધિ મેળવી. પોતાના વતન ઉમતાની હાઈસ્કૂલમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે શિક્ષણક્ષેત્રે ૩૮ વર્ષ સેવા આપીને હાલ તેઓ ખેતી, શિક્ષણ, સાહિત્ય તથા સમાજની સાથે ઓતપ્રોત રહી ગામસેવા કરે છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ નિર્દભી, નિર્વ્યસની અને મિતભાષી છે. જીવન કૃષિ અને નિસર્ગસૃષ્ટિ સાથે વણાયેલું હોવાથી પોતે પણ એટલી જ સંવેદનશીલ પ્રકૃતિ ધરાવે છે.

રામચન્દ્ર બ.પટેલે સાહિત્યક્ષેત્રે ૧૨ પુસ્તકોનું પ્રદાન કર્યું છે, જેમાં ૨ કાવ્યસંગ્રહો ‘મારી અનાગસિ ઋતુ’ (૧૯૭૭), ‘પદ્મનિદ્રા’ (૨૦૦૧) ઉપરાંત ૭ નવલકથાઓ ‘એક સોનેરી નદી’ (૧૯૭૮), ‘વરાળ’ (૧૯૭૯), ‘સ્વર્ગનો અગ્નિ’ (૧૯૮૧), ‘અમૃતકુંભ’ (૧૯૮૨), ‘પૃથ્વીની એક બારી’ (૧૯૮૫), ‘ચિરયાત્રી’ (૧૯૮૬), ‘રાજગઢી’ (૧૯૮૬), તેમજ ૨ વાર્તાસંગ્રહો

‘સ્થળાંતર’ (૧૯૮૫, ‘એક બગલથેલો’ (૧૯૮૮) તથા ૧ નિબંધસંગ્રહ ‘અડધો સૂરજ સૂકો’ (૨૦૦૦) ઉલ્લેખનીય છે.

‘સુકિત’ પ્રકૃતિને જીવનનો ભાગ ગણે છે અને એમાંથી કશુંક પામી, મેળવીને ઘડાવાની ભાવના ધરાવે છે. કદાચ આ જ કારણસર તેમણે પોતાની અગાઉની નવલકથાઓ થોડાક ફેરફાર અને નવાં શીર્ષકથી પ્રકાશિત કરી છે, જેમાં ‘એક સોનેરી નદી’ ૧૯૯૭માં ‘સોનઘેરું’ નામે, ‘અમૃતકુંભ’ ૧૯૯૮માં ‘મેરુયજ્ઞ’ નામે, ‘વરાળ’ ૧૯૯૯માં ‘અંગારક’ નામે અને ‘પૃથ્વીની એક બારી’ ૨૦૦૫માં ‘અરણ્યદ્વાર’ નામે પ્રકાશિત થઈ છે.

કવિનો પ્રકૃતિપ્રેમ તેમના બન્ને કાવ્યસંગ્રહોમાં વારંવાર ડોકાય છે. ‘મારી અનાગસિ ઋતુ’માં સોનેટ, ગદ્યકાવ્યો, પ્રલંબ-લયકાવ્યો અને મુક્તકો સમાવાયાં છે. આ સંગ્રહમાંનું પ્રેમવિષયક સોળ સોનેટનું ગુચ્છ આગવી રજૂઆત અને ભાવવાહી સંવેદનાને લીધે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. ‘પદ્મનિદ્રા’માં તેમણે પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાંનાં કાવ્યસ્વરૂપો ઉપરાંત ગીતો પ્રકટ કર્યાં છે, જે કવિની પ્રકૃતિ મુજબ કૃષિસૃષ્ટિ સાથે વણાયું છે. તેમની પ્રત્યેક રચના પ્રકૃતિના સત્યને અનુભવ સાથે જોડી જીવનતત્ત્વનું સંધાન કરવાની મથામણ કરતી અનુભવાય છે.

તેમનાં કાવ્યોમાંનાં ગ્રામપરિવેશ, પ્રકૃતિસૌંદર્ય અને સંવેદના એક કવિ તરીકે તેમની આગવી પ્રતિભાને ઉજાગર કરવામાં ઉપકારક બની રહ્યાં છે. જોકે એક જ ભાવની આસપાસ થતું સર્જન ઘણી વખત મર્યાદા પણ બની જાય છે અને કવિ એ બાબતે સભાન છે જ. તેમની કલાસભાનતાની પ્રતીતિ તેમનાં કાવ્યોમાં છતી થયા વિના રહેતી નથી. તેમની કાવ્યોમાંની કૃષિસૃષ્ટિ પરિપક્વ અને તાજગીસભર હોવાથી મમળાવવી ગમે છે.

‘એક સોનેરી નદી’ નવલકથામાં સૂર્યદેવ અને રન્નાદેનું એક વાડીમાં રચાતું સાત-આઠ દિવસનું સાહચર્ય વસંતના પ્રકૃતિસૌંદર્યના સાંનિધ્યમાં નિરૂપાયું છે. આ જ નવલકથાનો ઉત્તરાર્ધ ‘પૃથ્વીની એક બારી’ નવલકથામાં આલેખાયો છે, જેમાં નદીકિનારાની વાડીનું પાત્ર ગોમશલી પોતાનાં સંસ્મરણો રજૂ કરે છે. ‘વરાળ’ નવલકથામાંનો નાયક સાકેત દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારને બચાવવા ઝઝૂમે છે. ‘સ્વર્ગનો અગ્નિ’ નવલકથામાં નાયક કલ્કિનો અવતાર

ધારણ કરી માણસજાતને ખરાબ વૃત્તિઓમાંથી બહાર લાવવા હિંસક બને છે. ‘અમૃતકુંભ’ નવલકથામાં વાસનાનાં વમળમાં ઘેરાયેલો નાયક પાપમુક્તિ માટે જાત સામે બાથ ભીડે છે. ‘ચિરયાત્રી’ નવલકથામાં નાયક વર્ષો પછી પોતાના ગામમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ગામને રણ ભરખી ગયું હોય છે અને નાયક પોતાના ભૂતકાળને વાગોળે છે. ‘રાજગઢી’ નવલકથામાં ઉમતા ગામમાં ૪૦ ફૂટ ઊંચા ટીંબા પર સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકારે બાંધેલા ‘વર્નાક્યુલર સ્કૂલ’માં જે સહશિક્ષણ ચાલતું હતું તે સમયગાળાનાં સંસ્મરણો આલેખાયાં છે.

‘સ્થળાંતર’ વાર્તાસંગ્રહમાં એક સ્થળથી બીજે સ્થળે જતી વખતે ઉદ્ભવતા વચ્ચેના અવકાશને કલ્પનો, પ્રતીકો અને પ્રકૃતિ સાથે વણી માનવસંદર્ભ સાથે સાંકળીને રચેલી વાર્તાઓ સમાવાઈ છે. ‘એક બગલથેલો’ વાર્તાસંગ્રહમાં પણ ઉપરોક્ત ભાવવિશ્વ ધરાવતી વાર્તાઓ સાથે થોડી નિયતિભરેલ વાર્તાઓ નિરૂપાઈ છે. આમ તો બન્ને વાર્તાસંગ્રહમાં નામ પ્રવાસસૂચક જ છે. વાર્તાઓમાંનું તેમનું ગદ્ય સરળ અને શૈલી પ્રવાહી હોવાથી વાચકને પ્રકૃતિજગતની એક યાત્રાની અનુભૂતિ કરાવી જાય છે.

‘અડધો સૂરજ સૂકો’ એ પ્રકૃતિવિષયક નિબંધોનો સંગ્રહ છે. કવિનું સમગ્ર સાહિત્ય, પછી એ પદ્યસ્વરૂપે હોય કે ગદ્યસ્વરૂપે હોય, કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રકૃતિ સાથે વણાયેલું રહ્યું છે. કાવ્યોમાં નિરૂપાયેલો પ્રકૃતિપ્રેમ, ધરતીની માટીનાં મીઠાં ગાન, નવલકથાઓમાં આલેખાયેલું નદી, પહાડ, સીમ, પ્રકૃતિ, ગ્રામજીવન અને વતનપ્રેમનું વર્ણન, અને વાર્તાઓમાં ગૂંથાયેલું પ્રકૃતિમય માનવજીવન હૃદયંગમ છે. કવિનું ગદ્ય તેમના પદ્ય માફક અલંકૃત હોવા છતાં સહજ ને સરળ બની રહે છે જે નોંધનીય છે. તેમના સર્જનમાંનો ગાઢ પ્રકૃતિપ્રેમ ભારેખમ નથી બની રહેતો, પરંતુ ભાવકને પ્રકૃતિ સાથેના તાણાવાણાનાં લેખાં-જોખાં કરવાની મથામણ કરાવે છે. સર્જક ચિત્રકળાના શિક્ષક તરીકે નિવૃત્ત થયા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એમનાં સર્જનોમાં ચિત્રાત્મકતા ઊતરી આવી છે.

કવિતા, વાર્તા, નવલકથા અને નિબંધસર્જનના ફળસ્વરૂપે તેમને ઘણા એવોર્ડ્સ પ્રાપ્ત થયા છે. જેમાં ‘કુમાર’ પારિતોષિક (૧૯૭૩), કલકત્તાનું નવરોજ પારિતોષિક (૧૯૭૪), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ફેલોશિપ (૧૯૮૨), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પાંચ પુરસ્કાર, શ્રી ઉમાશંકર જોશી શબ્દોદય • ૨૮

વાર્તા પુરસ્કાર, (૧૯૯૬), 'કવિલોક'નો બ.ક. ઠાકોર શ્રેષ્ઠ સોનેટ પુરસ્કાર (૧૯૯૨), ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ઉપેન્દ્ર પંડ્યા નિબંધ પારિતોષિક, (૨૦૦૧), 'ઉદ્દેશ' તરફથી શ્રી ચંદુલાલ સેલારકા પુરસ્કાર (૨૦૦૩), અને હવે 'કુમાર સુવર્ણચંદ્રક' (૨૦૦૪)નો સમાવેશ થાય છે.

આમ, સમગ્રતયા શ્રી રામચન્દ્ર પટેલ પોતાના સર્જન દ્વારા માનવજીવનને પ્રકૃતિ સાથે જોડી રાખે છે, પછી એ કવિતા હોય, નવલકથા હોય, વાર્તા હોય કે નિબંધ હોય. રામચન્દ્ર પટેલના બહુમુખી સર્જનમાંનો પ્રકૃતિપ્રેમ સ્વાભાવિક અને આહ્લાદક છે તેની પ્રતીતિ તેમના સર્જનને માણનારને થયા વિના નથી રહેતી.

અંતે 'કુમાર સુવર્ણચંદ્રક' એનાયત થવા બદલ રામચન્દ્ર પટેલને સહુ સાહિત્યરસિક વતી અભિનંદન.

* * *

(રામચન્દ્ર પટેલને 'કુમાર સુવર્ણચંદ્રક' અર્પણ નિમિત્તે કુમારચંદ્રક પત્રિકાલેખ)
(રાજભાષા, જૂન ૨૦૦૫)

૪

ઇશાદિ : ગઝલનો જલસાઅવતાર

બાલાશંકર, કલાપી, મણિલાલ, શયદા, શૂન્ય, મરીઝ ઇત્યાદિ ગઝલકારોની પ્રિયતમા ગઝલ એક એવા ગઝલકારની ‘પ્રિય તમા ગઝલ’ (જેની પ્રિય તમા જ ગઝલ છે) થઈને આવે છે, કે એક તબક્કે વર્તમાન સમયમાં ખુદ ગઝલે પણ આદિલ-મનહર-રાજેન્દ્ર-મનોજ-રમેશ જેવા આધુનિક ગઝલકારોની ગઝલહયાતીમાં પોતાની હાજરી નોંધાવવા ‘ઇશાદિ’ કહેવું પડે.

જી હા, વાત ચિનુ મોદી ‘ઇશાદિ’ની છે. અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો ખેડવાની સાથેસાથે ‘ઇશાદિ’ તખલ્લુસથી ગુજરાતી ગઝલને નખશિખ ગુજરાતીપણું આપી આજીવન ગઝલમય રહેનાર ચિનુભાઈ ચંદુલાલભાઈ મોદીનો જન્મ ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯ ના રોજ વીજાપુર ગામમાં. તેમનાં માતાનું નામ શશિકાંતાબહેન અને ધર્મપત્નીનું નામ હંસાબહેન.

૧૯૬૦માં એલએલ.બી., ૧૯૬૧માં ગુજરાતી સાહિત્ય સાથે એમ.એ. (ગુજરાત યુનિવર્સિટી) કર્યા બાદ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી ‘ગુજરાતીમાં ખંડકાવ્ય’ વિષય સાથે પીએચ.ડી. કરનાર ચિનુ મોદીએ ઉપથી વધુ વર્ષ દરમિયાન સ્નાતક-અનુસ્નાતક-કક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપન-ક્ષેત્રે કાર્યરત રહી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્ય ભવનમાંથી ગુજરાતીના રીડર તરીકે ૨૦૦૧માં નિવૃત્તિ લીધી. જોકે નિવૃત્ત હોવા છતાં પહેલાંની જેમ પ્રવૃત્ત રહેનાર ચિનુ મોદીએ પત્રકારત્વના વિષયમાં તેમજ આઈ.એ.એસ. જેવી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના વર્ગોમાં પણ મુલાકાતી વ્યાખ્યાતારૂપે દીર્ઘકાલીન

સેવાઓ આપી.

ગઝલ, ગીત, અછાંદસ, આખ્યાન, ખંડકાવ્ય, દીર્ઘ કાવ્ય, સોનેટ, મુક્તક-રુબાઈ જેવાં પદ્ય સ્વરૂપો ઉપરાંત ટૂંકી વાર્તા, લઘુનવલ, નવલકથા, એકાંકી જેવાં ગદ્ય સ્વરૂપોમાં પોતાની સર્જનાત્મકતાનો સંસ્પર્શ કરનાર ચિનુ મોદીએ રેડિયો, ટીવી ડોક્યુમેન્ટરી તેમજ અખબારી લેખનમાં પણ પોતાનો કસબ દેખાડ્યો છે. એટલું જ નહીં ટી.વી. સિરિયલ અને દસ્તાવેજી ફિલ્મોનું પણ નિર્માણ અને દિગ્દર્શન કર્યું છે.

ચિનુ મોદી પાસેથી લગભગ ૭૦ જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં છે, જેમાં ૨૨ કાવ્યસંગ્રહો, ૮ વાર્તાસંગ્રહો, ૧૭ નવલકથા, ૨ લઘુનવલ, ૭ એકાંકીસંગ્રહો, ૪ વિવેચનસંગ્રહો, ૨૪ કાવ્યસંપાદન અને ૧ અનુવાદસંગ્રહ મુખ્ય છે.

‘ચિનુ મોદી - સાહિત્યકાર’નું સમગ્રલક્ષી મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. અત્યારે તો ઈર્શાદ કહીને પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખમાં સાહિત્યકાર ચિનુ મોદીનું આગવા સાહિત્યપિચ્છ ગઝલને લક્ષ્યમાં રાખી ગઝલકાર ચિનુ મોદી ‘ઈર્શાદ’ની કેટલીક સર્જક લાક્ષણિકતાઓ પર સહેજ પ્રકાશ પાડવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

ગઝલ ક્ષેત્રે ચિનુ મોદીનું સર્જન જોઈએ તો ‘ક્ષણોના મહેલમાં’ (૧૯૭૨), ‘દર્પણની ગલીમાં’ (૧૯૭૫), ‘ઈર્શાદગઢ’ (૧૯૭૯), ‘અફવા’ (૧૯૯૧), ‘ઈનાયત’ (૧૯૯૫), ‘પર્વતને નામે પથ્થર’ (પોતાની શ્રેષ્ઠ ગઝલોનું પોતે જ કરેલું સંપાદન, ૨૦૦૧), નકશાના નગર (૨૦૦૩), ‘આઘાપાછા શ્વાસ’ (૨૦૦૭), અને ‘ઈર્શાદનામા’ (ઉર્દૂ ગઝલસંગ્રહ, ૨૦૦૮) મુખ્ય છે.

‘ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો’ પુસ્તકના સંપાદક ચિનુ મોદી લખે છે : “ચિનુ મોદીની ગઝલો બે ભાગમાં વહેંચાય છે – ‘ઈર્શાદ’ થયા પહેલાં અને પછી.” વળી, ‘ઈર્શાદ’ તખલ્લુસ વિશે પણ તેઓ આમ લખે છે : “‘ક્ષણોના મહેલમાં’ અને ‘દર્પણની ગલી’ સુધી ગઝલ અને હું એકાકાર નહોતાં થયાં, પરંતુ ૧૯૭૭માં મને સૌ શ્રદ્ધામાંથી હયમચાવે એવી ઘટના બની. હું ચિનુ મોદીમાંથી ‘ઈર્શાદ’ થયો અને ‘ઈર્શાદ’ નામને બદલે માત્ર તખલ્લુસ જ રહી ગયું. એ કપરા નૈરાશ્ય અને વૈકટ્યના સમયમાં મને મારી જાતમાં સશ્રદ્ધ કર્યો તો માત્ર ગઝલે. રાતોરાત ગઝલકાર માટે અનિવાર્ય એવો મિજાજ અને એવી જ ખુમારી મારામાં પ્રવેશી.”

પ્રસ્તુત અંશો ચિનુ મોદી અને ઈર્શાદ એ ભિન્ન છતાં અભિન્ન એવાં બે વ્યક્તિત્વોને એકસાથે સમજવા માટેની કદાચ ગુરુચાવી છે.

ચિનુ મોદી ગઝલસર્જન પ્રત્યે ખૂબ જ સભાનતાથી કામ કરે છે. તેઓ શેર નહીં પણ મિસરા (ઉલા હોય કે સાની, કોઈ ફરક નથી પડતો) પ્રત્યે પણ એટલા જ સજાગ રહી પોતાના કલ્પનને ઉડ્ડયન આપે છે. આમ જુઓ તો મિસરા નહીં, પણ પ્રત્યેક શબ્દ પાસે તેઓ ધાર્યું કામ કરાવે છે અને સહશબ્દને પણ પોતાનો હુકમ માનવા મજબૂર કરી મજબૂત મિસરાનું સર્જન કરે છે. પરિણામે દાવા-દલીલને સામર્થ્ય મળે છે અને સર્જાય છે સુંદર શેર. આજે જ્યારે ગલીએ ગલીએ ગઝલકારોનો ડાયરો જામતો હોય અને ગઝલ ગઝલ ન રહેતાં ‘પઝલ’ બની ગઈ છે તેવા માહોલમાં પણ ગઝલના આ જૂના જોગીની ગઝલ ‘ઈર્શાદ’ કહેવા માટે ઉશ્કેર્યા કરે છે તે નાનીસૂની વાત નથી. ‘ગઝલમાં પ્રયોગશીલતા’ લેખમાં શકીલ કાદરીએ સાચું જ નોંધ્યું છે : “પ્રયોગશીલ કવિઓમાં ચિનુ મોદીનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાવી શકાય તેમ છે. એમણે ગઝલોમાં વિશેષ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. પરંપરાગત ઉર્દૂ-ફારસી છાપવાળી ગઝલોથી મુક્ત એવી ભાષા દ્વારા એમણે કાફિયા-રદીફના ચુસ્ત બંધન અને સચોટ ધારદાર અભિવ્યક્તિથી ગઝલનો મિજાજ જાળવ્યો છે.” હું ઉમેરીશ કે નિખાર્યો છે.

ગઝલ માટે ભલે ‘પ્રિયતમા સાથેની વાતચીત’ એમ કહેવાયું હોય, પણ ‘ઈર્શાદ’ પાસે હંમેશાં ગઝલ ‘પ્રિય તમા સાથેની વાતચીત’ થઈને જ આવી છે, જેનાં ઘણાં ઉદાહરણો ‘ઈર્શાદ’ની ગઝલસફરના મુકામમાં જોવા મળે છે. ‘ઈર્શાદ’ની આંખમાંનો ભેજ કદાચ અછાનો રહી શકે, પણ ગઝલમાંનો ભેજ તો ભાવકની આંખનેય ભીંજવે છે. એક દૃષ્ટાંત કાઢી છે :

આ ગઝલ લખવાનું કારણ એ જ છે;

આંખના ખૂણે હજીયે ભેજ છે.

ચિનુ મોદીએ જીવનને ભરપેટ માણ્યું છે, પ્રમાણ્યું છે. જિંદગીનાં અનેક શ્વેત-શ્યામ રૂપરંગને હર્ષ-વિષાદના તડકા-છાયા હેઠળ નિહાળ્યાં છે. ઈચ્છાથી સતત ઘવાયા છે, છતાં ઈચ્છા કરી પણ છે :

આંસુ ઉપર આ કોના નખની થઈ નિશાની,

ઈચ્છાને હાથપગ છે, એ વાત આજે જાણી.

*

કોઈ ઈચ્છાનું મને વળગણ ન હો;
એય ઈચ્છા છે, હવે એ પણ ન હો.

*

આપણે ઈચ્છા કર્યાનાં પાપ સહેવાનાં ખુદા,
હું જીવી શકતો નથી ને તું મરી શકતો નથી.

જોકે આમ દરેક ભાવ-વિશ્વ વિશે વાત કરવી હોય તો પાનાં ઓછાં પડે, કારણ કે ભાગ્યે જ એવું કોઈ ભાવ-વિશ્વ કે સંવેદન હશે જેને ‘ઈશદિ’ ગઝલના શેરમાં મઢ્યું ન હોય! ‘ઈશદિ’ની ગઝલમાં ઉરનો સાદ છે અને અવસાદ પણ. ચિનુ મોદી તો બરબાદીને પણ ઊંજવી જાણે છે, માટે જ તે કહી શકે છે :

ઠાઠભપકા એ જ છે ‘ઈશદિ’ના,
ઘર બળે તો તાપી જોવું જોઈએ.

ચિનુ મોદીની ગઝલની વિશેષતા એ છે કે એ સર્વાંગ ગુજરાતી બને છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો પર્દાનશીન ગઝલને ‘ઈશદિ’ ઘૂમટો તાણીને - કે પછી ઉઠાવીનેય - ગુજરાતણ બનાવે છે, જેની પ્રતીતિ પ્રત્યેક ગઝલમાંથી થયા વિના રહેતી નથી. ગઝલના અંતરંગને પામનાર આ ગઝલકાર ગઝલને બાહ્ય રીતે જ નથી પામ્યા, પણ એનાં આંતરસ્વરૂપને પણ પામી શક્યા છે, જેના પુરાવા તેમની ગઝલબાની અને પ્રતીકોના ઉપયોગ તેમજ કલ્પન-ઉડ્ડયનમાંથી દોથેદોથે મળી શકે તેમ છે. ઉદાહરણો એમ જ હાથ લાગી જાય છે.

સ્વર્ગની લાલચ ન આપો શેખજી,
મોતનો પણ એક મોભો હોય છે.

*

ધાર કે વેચાય છે સામી દુકાને સ્વર્ગ પણ,
કોણ ઓળંગે સડક, એ ધારણાના નામ પર.

*

બંધ કર જલદી ‘ચિનુ’ તું બેન્ડવાજું શ્વાસનું,
જન્મ પામ્યો ત્યારથી કોઈક ખોટી થાય છે.

*

હોય છે ખારાશ દરિયામાં છતાં,
તું નદી છે એટલું જાણી લે બસ.

*

બાતમી મળતી નથી લેબાસ બદલાયા પછી,
સાત જન્મોની કથાનો હું જ નાયક, નામ ઢ.

*

આપણું અહીં હોવું ભેદ છે છતાં શું છે?
રોજ એક પડછાયે કાય ઢાંકવા જેવું.

*

સર્વને ગમતી ગઝલ ‘ઈર્શાદ’ની,
આંસુની તાજી છબી લાગે સરસ.

*

ખરી જાય છે પાંદડાં વૃક્ષ પરથી,
મને કેમ વિશ્વાસ થાસો ઉપર છે?

*

સજીવન મંત્ર બોલી, પાણી છાંટી શું ઊભો છે તું?
મરણ શું છે બીજું ‘ઈર્શાદ’ ધસતાં જાય છે પાણી.

વિવિધ છંદપ્રયોગો છતાં મુખ્યત્વે ‘રમલ’ નામની બહેરમાં વિશેષ ખેડાણ કરતા આ ગઝલકારની ગઝલોને એક એક કરીને તપાસીએ તો સહજતા ઊડીને આંખે વળગે છે. રમલ નામની બહેરને પણ તેઓ ટૂંકી, મધ્યમ અને દીર્ઘ એમ અવનવા પ્રકારે હંકારે છે. નાની બહેરની ચાલમાં તો તેઓ લાંબું ચાલે છે અને ઝીણું કાંતે છે, જેની નોંધ લેવી જ પડે.

ગઝલમાં મહત્ત્વના અંગ એવા રદીફ-કાફિયાની પસંદગીમાં પણ કવિનો અનુભવ ખપ લાગ્યો છે. ખાસ કરીને કાફિયાની આગંતુકતા તો કાબિલે-દાદ હોય છે. સામાન્ય રીતે સામાન્ય ગઝલકારની ગઝલોમાં કાફિયા પકડવા ખૂબ જ સહેલા હોય છે, પણ ચિનુ મોદીની ગઝલોમાં આવતા કાફિયા પકડવા એ દુષ્કર કામ છે. એટલું જ નહીં, તેમની ગઝલમાં આવતો કાફિયો સુખદ આશ્ચર્ય આપી જાય છે. માત્ર ભાષાનું ભપકાદાર જ્ઞાન તેમજ કલ્પન અને તર્કશક્તિનો વિનિયોગ જ આવું સર્જે છે એવું નથી, પણ ચિનુ મોદીની

કલમના કસબમાં એ બધું કંઈક અનોખું છે. સરળ ભાવ, સહજ ભાષા, ઊંચું કલ્પન-ઉડ્ડયન અને રવાની જાણે તેમની ગઝલમાં અનાયાસે ગઝલના બંધારણ સાથે જ એકરૂપ થઈને આવે છે. શોભિત દેસાઈની વાત સાથે સહમત થઈએ : “સતત આશ્ચર્ય આપવા એ ‘ઈર્શાદિ’ની ગઝલનો સ્વભાવ રહ્યો છે. ‘ઈર્શાદિ’નું બહુ મોટું જમાપાસું એ છે કે એમણે ગઝલને બીબાઢાળ બનતા બચાવી છે. અન્યથા ખૂબ જ અચલ, સ્હેજ-સાજ બરછટ લાગતા ચિનુ મોદીની (ભાવની) ભીનાશ અનુભવવા તમારે એમની ગઝલોમાં જ લટાર મારવી રહી.”

ચિનુ મોદી માત્ર ગઝલકાર જ નથી, પણ ગઝલની જીવતીજાગતી પાઠશાળા પણ છે અને એટલે જ પોતાના ગઝલસંગ્રહ ‘આઘાપાછા શ્વાસ’ની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ આમ લખે છે : ‘હવે જીવવાનાં અન્ય કોઈ કારણ નથી રહ્યાં સિવાય કે લખવું.’

જાણે કે માત્ર ગઝલ માટે જ શ્વાસોશ્વાસ ભરતા હોય તેમ આ કવિની અધ્યક્ષતામાં પ્રત્યેક શનિવારે ‘શનિસભા’ અંતર્ગત હઠીસિંહ વિઝ્યુઅલ આર્ટ સેન્ટર, અમદાવાદમાં ગુજરાતી ગઝલની વર્તમાન તેમજ ભાવિ પેઢી પોતાની નવી રચના રજૂ કરે છે. ત્યાર બાદ ઉપસ્થિત કવિમિત્રો આ રચનાઓ વિશે મોકળાશથી ચર્ચા કરે છે. આમ, ચિનુ મોદી નવી પેઢીને પણ હોંશથી મળે છે, એટલું જ નહીં ઘડે છે. અને હા, પોતે પણ નવી રચના રજૂ કરી તેની ચર્ચા (કટુ હોય તો પણ) ધ્યાનથી સાંભળે છે અને એમ પોતાની કલમના કસબને વધુ તેજ કરતા રહે છે.

માત્ર ગઝલ જ નહીં પણ અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોની પણ કાર્યશાળા ચલાવતા આ સાહિત્ય-દ્રોણની જોઈએ તેવી નોંધ લેવાઈ નથી છતાં પણ પોતાની અલાયદી મોજમાં રાયતા આ કવિએ અનેક સાહિત્યસંસ્થાના ગૌરવભર્યા પદ અને અનેક એવોર્ડ્સ શોભાવ્યાં છે.

સાતેક વાર કવિતા, નાટક અને વાર્તા-નવલકથા માટે તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે. ‘બાહુક’ દીર્ઘકાવ્ય માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક મળ્યું છે. રેડિયો અને ટેલિવિઝન એડવર્ટાઈઝિંગ પ્રેક્ટિશનર્સ એસોસિયેશન ઓફ ઈન્ડિયા તરફથી કોપી રાઈટર તરીકેના રાપા એવોર્ડ ત્રણ વાર પ્રાપ્ત થયા છે. તેમને ગુજરાત સંગીત નાટક અકાદમી તરફથી ૧૯૯૯-૨૦૦૦ના વર્ષનો ગૌરવ પુરસ્કાર પણ એનાયત કરવામાં

આવ્યો છે. ઈન્ડિયન નેશનલ થિયેટર (આઈ.એન.ટી.)નો ‘કલાપી એવોર્ડ’ તેમને મળ્યો છે. ગુજરાત સરકારના માહિતી વિભાગ દ્વારા ગુજરાતી ફિલ્મ ‘રાજમાતા’ના શ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર અને શ્રેષ્ઠ ગીતકાર તરીકેના બે એવોર્ડ પણ તેમને મળ્યા છે અને તાજેતરમાં જ તેમને ગુજરાતી સર્જકને તેના સમગ્ર કાવ્યસર્જનને લક્ષ્યમાં રાખીને અપાતો ‘નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’ પણ એનાયત કરવામાં આવ્યો છે.

જોકે કોઈ પણ સર્જકનું મૂલ્ય તેને મળેલા એવોર્ડ કે પારિતોષિકથી ન કરી શકાય. અને એમ જોઈએ તો ચિનુ મોદીને ગઝલકાર તરીકે મળેલો અદ્ભુત પ્રેમ, અગાધ સ્નેહ એમને મળેલાં સૌ સન્માનને અતિક્રમી જાય છે અને એટલે જ તો આજેય પણ ચિનુ મોદી છે, ઈર્શાદ છે અને ગુજરાતી ગઝલ છે. ગુજરાતી ગઝલના ઈતિહાસના પ્રકરણમાં પોતાનું નામ ગઝલના પર્યાય તરીકે મૂકનાર સૌ ગઝલકારના લાડીલા ચિનુકાકાના પોતાની ગઝલોના સર્જન વિશેના જ એક શેરથી આપણે વિરમીએ, અન્યથા બાત નિકલેગી તો દૂર તલક જાએગી :

તને કોણ ‘ઈર્શાદ’ ગઝલો લખાવે?
વિગતવાર વાતો પછીથી કરીશું.

* * *

(ઉદ્દેશ, નવેમ્બર ૨૦૦૮)

પાને પાને પ્રગટતું સૂરજનું સત

પ્રવીણ પંડ્યાએ “પ્રિય અશોકને, યોગાનુયોગ જગદીશ વ્યાસનું તખલ્લુસ ‘બેદિલ’ છે! તો, ‘બેદિલ’ મળ ‘બેદિલ’ને!” એમ લખીને જ્યારે મારા હાથમાં ‘સૂરજનું સત’ મૂક્યું ત્યારથી જગદીશ વ્યાસ વિશે જાણવાની ઉત્સુકતા જાગી. એ પછી પ્રવીણ પંડ્યાએ ધરતી પરના ‘જગદીશ’ની વાત કરી ને હું મનોમન આત્મમાંના ‘જગદીશ’ને કોસતો રહ્યો.

કેન્સરની લાંબી બીમારીને લીધે અકાળે પ્રકૃતિમાં ભળી જનાર કવિશ્રી જગદીશ વ્યાસની પ્રકૃતિને કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત કરતો કાવ્યસંગ્રહ એટલે ‘સૂરજનું સત’. ‘પાર્થિવ’ નામના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહથી જ પોતીકા મિજાજની નવી ક્ષિતિજો સર કરતા આ કવિની રચનાઓ ભાવકને માત્ર રસ-તરબોળ કરે છે એટલું જ નહીં પણ કવિની આંતરિક વેદનાઓને પણ ઉજાગર કરે છે. કવિનું ભાવવિશ્વ કોઈ અલિપ્તતા સરભર કરવા માટે સતત ઝૂંચા કરે છે, ઝઝૂમ્યા કરે છે તેવી પ્રતીતિ ‘સૂરજનું સત’માંની કવિતાઓમાંથી પસાર થતી વખતે થાય છે. ૪૦ ગઝલો, ૨૭ ગીતો, ૮ ગદ્યકવિતા અને ૪ સોનેટ એમ ૭૯ કવિતાઓમાં જગદીશ વ્યાસની આશા-નિરાશા-અભિલાષા ડોકાય છે. ‘સૂરજનું સત’ એ કવિ જગદીશ વ્યાસનું સત છે.

કવિ પોતાની ટૂંકી જિંદગી વિશે માહિતગાર હતા. અહીં ડ્રોઈંગરૂમમાં બેઠા બેઠા ચિંતા પર બેસવાની કલ્પના કરીને મૃત્યુ વિશેની વાત નથી કરવામાં આવી. કવિ પરદેશની હોસ્પિટલની પથારીમાં ચાદર પર પડતી સળમાં શ્વાસોના

સળ જુએ છે, જિંદગીનું ઇળ જુએ છે, પળે પળે જીવે છે, પળેપળ મરે છે અને એટલે જ એ વેદના સંવેદના બની આમ ઝિલાય છે. આ તમામ શેર કવિનું કબૂલાતનામું છે :

જગદીશ નામે ઓળખાયું ખોળિયું ફકત,
બાકી હતો ક્યાં કાળ અને સ્થળનો જીવ હું.
(પૃ.૨)

*

કોઈ નહિ મારી શકે એનો સમય આવ્યા વિના,
સેંકડો તલવાર વચ્ચે હું મને જોતો રહ્યો.
(પૃ.૩)

*

શું રમું પળ વિશે હવે જગદીશ,
મેં મહાકાળને ઉરે ચાંપ્યો.
(પૃ.૪)

*

ગમે તે થાય પણ જગદીશ! અંતે જીવવાનું છે,
મરીને સો વખત હું સો વખત જન્મીશ મારામાં.
(પૃ.૧૪)

*

જગદીશ લાંબી તાણીને અંતે ભલે સૂતો,
એ જિંદગી આખીય રહ્યો છે ખડે પગે.
(પૃ.૨૭)

*

માગે હસીને તું તો દઉં જગદીશ જીવ પણ,
એમ જ કદી મરીશ હું મારા મિજાજથી.
(પૃ.૩૩)

*

હર પળ હું સાક્ષાત્ મૃત્યુનાં ખુલ્લાં દ્વારે જીવું છું,
અંધ ખીણ પર ઝળૂંબતા પર્વતની ધારે જીવું છું.
(પૃ.૫૨)

કેટલીક માર્મિક અને ગંભીર વાતો સહજ રીતે કહી દેવાની કળા
કવિને હસ્તગત છે, તેનાં દષ્ટાંતો પણ ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે :

ગગનની વીજળી ધરતી ઉપર અંતે હું લઈ આવ્યો,
અને થઈ ભસ્મ કિંમત ચૂકવી મેં એ વિજય માટે.

(પૃ.૯)

*

ઉકેલે ત્યાં જ અક્ષર ઊડી જાય છે,
કેં અજબ હસ્તપ્રત લઈને બેઠા છીએ.

(પૃ. ૧૦)

*

ફૂલીને કોઈ કુગ્ગા જેમ ફૂટી જઈશ હું હમણાં,
વધી છે એ હદે ખાલીપણની ભીંસ મારામાં.

(પૃ. ૧૪)

*

ઝલક જોવા મળી છે માંડ એક ચ્દેરાની,
મળ્યા બાકી તો હજારો નકાબ રસ્તામાં.

(પૃ. ૧૬)

*

તૂટી પડવું બધાય જોઈ શકત,
હોત જો વૃક્ષની સમાન અમે.

(પૃ. ૨૮)

*

કાગળમાં ચીતરેલ મળ્યું ફૂલ બેસવા,
થઈ છે પતંગિયાની અહીં જે કદર જુઓ.

(પૃ. ૩૪)

*

તલવાર સાથે જ્યારે મારી ઓળખાણ થઈ,
પોતાના લોહીની મને ત્યારે જ જાણ થઈ.

(પૃ. ૪૦)

*

જાય છે ખેંચાઈ કેવા ખૂબસૂરત ખાઈથી,
માણસો ગબડી શકે છે કેટલી ઊંચાઈથી.
(પૃ.૪૬)

કવિહૃદય પ્રણયની વાત ન કરે તો કેમ ચાલે? પણ અહીં જોવા મળતો પ્રણય પુખ્ત છે. સામાન્ય પ્રણયવેડા, રોદણાવેડાને અહીં સહેજે અવકાશ નથી. જગદીશ વ્યાસ જેમ ખુમારીથી જીવ્યા છે, તેમ પ્રણયમાં પણ તેમની પાસે લાગણીવેડા નથી, પણ સીધીસાદી વાત છે. તેમના પ્રણયભાવમાં એટલી મોકળાશ છે કે પ્રણયનો ભાર લગીરે વર્તાતો નથી :

તું જાય છે તો જા હવે જગદીશની ફિકર ના કર,
કેમેય એ જીવી જશે એ એટલો તો પુખ્ત છે.
(પૃ. ૩૦)

*

દીવો કદીક આપણી વચ્ચે બળ્યો હશે,
નહિતર તો મેશ હોય ક્યાંથી આપણી કને.
(પૃ.૩૫)

*

ગયો હું વીસરી જગદીશ તડકા જિંદગીભરના,
ઘડીભર કોઈએ જો ચૂંદડીની છાંયડી આપી.
(પૃ.૩૭)

*

હું જેને ચાહું છું તે તું નથી ના ના,
કહે તુજમાંની પેલી છોકરી ક્યાં છે?
(પૃ.૩૮)

*

ચાહવાના અર્થ અહીંયાં હોય છે સૌના જુદા,
તેં મને કેવી સરસ રીતે એ સમજાવ્યું પ્રિયે!
(પૃ.૪૧)

*

કાયા સહિત ન આવ તો કાયા વગર તું આવ,
પણ એકલી જ કોઈ પડછાયા વગર તું આવ. (પૃ.૩૬)

મુખ્યત્વે પ્રકૃતિપ્રેમ ઉપરાંત નિજી અનુભૂતિ વર્ણવતાં કવિનાં ગીતો
પણ આસ્વાદ્ય છે :

શું બેઠો છે? બહાર નીકળ ખોલી સાંકળ,
તારું જીવતર તુજથી છેટું છે બે આંગળ.
(પૃ. ૫)

*

સૂરજ તો ઊગવાનો કાલ છતાં આજ એની
આગાહી કરવી મુશ્કેલ છે,
ઓચિંતી ઝાડ પર વીજળી પડે ને રહે ઠૂંઠું
ત્યાં એવો આ ખેલ છે.
(પૃ.૭)

*

છુટ્ટો હું હોત...
તો તો ઝરણામાં હોત કાં તો દરિયામાં હોત
જ્યારે ઝાડવામાં થાત મારી ગોત.
(પૃ.૮)

‘શબરી, અહલ્યા અને હું’ (પૃ. ૨૬) ગીતમાં કવિએ પૌરાણિક પાત્રોના
સંદર્ભો સાથે ‘હું’ની પીડાને પોતીકી કહ્યા વિના જોડી છે. તો અન્ય ગીતોમાં
ગર્ભપાત કુદરતી હતો કે કૃત્રિમ તે ગોપિત રાખીને ‘ગર્ભપાત પછી’ ગીતમાં
એક માતાની વેદના થોડી મુખરતાને બાદ કરીએ તો એટલી સુંદર ને સચોટ
રીતે વણાઈ છે કે બે ઘડી ભાવક સ્તબ્ધ થઈ જાય.

બેટાનું કે બેટીનું તું રૂપ ધરે એ પહેલાં
ક્યાંના ક્યાં રેલાઈ ગયા અંધારે તારા રેલા
કરું કલ્પના તારી તો હું કેવો પિંડ કેવો બનાવું.
તને હું શું કહીને બોલાવું?

(પૃ.૭૨)

‘દ્વારકાધીશને’ ગીતમાં કવિ ઈશ્વર અને સામાન્ય માનવ વચ્ચેના
અંતરની વિસંગતતા અંતરથી દર્શાવે છે. કવિની સામાજિક નિસબત પણ
અહીં જોઈ શકાય છે.

તારે જબરી મજા!

હું છું અડધો નાગો તારે છપ્પન ગજની ધજા!
નહીં દ્વારકાનો કેવળ તું આખા જગનો ધણી,
જગા એટલી નહીં મારે કે મૂકું સોયની અણી.
કેવો તું છે રાજા હું છું કેવી તારી પ્રજા,
તારે જબરી મજા! (પૃ.૭૪)

જગદીશ વ્યાસની કવિતામાં સાચુકલી અનુભૂતિ છે, ભીતિ છે. વેદના હોય કે સંવેદના કવિતામાં આવવાની પ્રથમ શરત સચ્ચાઈ છે. કવિ જ સાચું નહીં લખે તો કોણ લખશે? કવિ વદે છે :

મૂઈ કવિતા ન થાય તો

પણ ખોટું કેમ લખાય? (પૃ.૬૬)

ગીત-ગઝલની સાથે સાથે કવિએ ગદ્યકવિતામાં પણ ઉત્તમ રચનાઓ આપી છે. કવિનું ગદ્ય પદ્ય જેવું જ કલાત્મક અને ભાવાત્મક બન્યું છે. ‘મારો અવાજ’ (પૃ.૧૩), ‘કાળોતરો’ (પૃ. ૨૦), ‘બાપા જાણશે તો?’ (પૃ.૨૧), ‘એક કાવ્ય’ (પૃ. ૬૭) ઈત્યાદિ રચનાઓ કવિની ગદ્ય આરસી છે. ‘અજાણ્યો મારાથી’ (પૃ.૧૨), ‘પિતાજીને’ (પૃ.૫૩), ‘ક્યારેક તો’ (પૃ.૬૪) અને ‘પડે નજર’ (પૃ.૬૫) કવિની વિશિષ્ટ સોનેટ-દેન છે.

ગીત-ગઝલ-અઘાંદસ-સોનેટ એમ કવિનું અભાવવિશ્વ આટલાં જ ભાવવિશ્વમાં નથી સમેટાતું, પણ ભાવકમનમાં એક બીજા ભાવવિશ્વને જન્માવે છે, જેમાં ભાવ-અભાવ બધું ઓગળી જાય છે અને સ્મરણમાં રહે છે પીડા. આ પીડા એવી પીડા છે જેને જગદીશ વ્યાસે સૂરજના ઉદયથી લઈ સૂરજના અસ્ત સુધીના સમયચક્રમાં દ્વયમાં સતત ઉછેરી છે. કવિ તૂટે છે, સંધાય છે. પુનઃ તૂટે છે, સંધાય છે. બસ આમ જ ચાલે રાખે છે.

ન જાણે શી રીતે થઈ જાય છે આખો અખંડિત એ,

ઘણીયે વાર નહીં તો વીખરે છે આપનો જગદીશ.

(પૃ.૧૫)

આમ, પાને પાને રોકાવું પડે એવી વ્યથા-કથાની બયાની છે જગદીશ વ્યાસની કવિતાઓ. ‘સૂરજનું સત’ પ્રમાણવા માટે સૂરજમય થવું જ રહ્યું.

એકીબેઠકે જ નહીં એકીશ્વાસે પણ વાંચી જવો પડે અને દિવસો સુધી શ્વસી જવો પડે એવો આ કાવ્યસંગ્રહ કંઠોપકંઠ વંચાય એવી આશા સાથે જગદીશ વ્યાસની પૃ. ૧૦ પરની એક ગઝલના બે શેરથી વિરમીએ :

બહારથી છોહિમજગત લઈને બેઠા છીએ;
માંહ્ય સૂરજનું સત લઈને બેઠા છીએ.
એમ તો ક્યાંય છૂટી ગયું છે ઘણું,
પણ તમારી મમત લઈને બેઠા છીએ.

* * *

[સૂરજનું સત (કાવ્યસંગ્રહ) જગદીશ વ્યાસ, કૃતિ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, કિંમત રૂ. ૬૪, પૃષ્ઠ-૮૦]

(કુમાર, સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦)

કોણે કહ્યું કે મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે?

૧૯૭૯માં ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’ કાવ્યસંગ્રહ આપી સાહિત્ય-વિશ્વમાંથી કોઈ નવીન કલ્પન-વિશ્વમાં સ્થાયી થયેલ કવિ સાચોસાચ મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે તેવું પ્રવર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસ્થાપિત થઈ જાય તે પહેલાં ‘તરજુમો’ અને ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ તેવા બે કાવ્યસંગ્રહો સાથે પોતાની સાહિત્યિક હયાતીનો હોંકારો દે છે.

૧૮ નવેમ્બર, ૧૯૪૫ના રોજ મહેસાણા જિલ્લાના લાંઘણજ ગામે જન્મેલા આ કવિએ માનસશાસ્ત્રનો સ્નાતક કક્ષાનો અભ્યાસ કર્યો છે; પણ કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો ‘બુધસભા’માંથી. મુરબ્બી બચુભાઈ રાવતની ‘બુધસભા’ની કસોટીમાંથી પાર ઊતરેલા કવિઓની કતાર લાં...બી... છે. આપણે તો આ કતારમાંના એક કાવ્યદીપકના અજવાસને જ સહેજ વધુ કાવ્ય-પ્રકાશિત થવાય તેમ નિકટથી જોવો છે.

સાવ સરળ સ્વભાવ હોવા છતાં ધારદાર વિચારો ધરાવતો આ સર્જક કોઈ અગમ્ય કારણસર પડદા પાછળ રહ્યો છે. શારીરિક, માનસિક, સામાજિક વ્યાધિઓના ચક્રવ્યૂહમાં અટવાતાં અટવાતાં પણ કવિએ કલમના વહેણને અટકાવ્યું નથી તે તેમની કલમપ્રીતિ છે. મુખ્યત્વે પદ્યમાં અને એમાંય ગીતસર્જનનો ઝોક ધરાવતા આ કવિએ અન્ય કાવ્યસ્વરૂપો ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ વાર્તા, નવલ અને વિવેચન જેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો ખેડ્યાં છે, એટલું જ નહીં આ ખેડાણની નોંધ લેવી પડે તેમ આ સ્વરૂપોને હસ્તગત કર્યાં છે. કવિના

સર્જનનો આ વ્યાપ-વિસ્તાર તો સહજ યાદ કર્યો છે, અન્યથા અહીં તો કવિના ત્રણે કાવ્યસંગ્રહોમાંથી ગીતકવિને જાણવાનો, માણવાનો અને પ્રમાણવાનો જ ઉપક્રમ રાખ્યો છે. વયની સાથે લય ભળ્યો ને અવિરત સર્જનની ફલશ્રુતિરૂપે કવિ મધુકાન્ત કલ્પિતે તાજેતરમાં જ ઉપર્યુક્ત બે કાવ્યસંગ્રહો આપીને પદ્યમાં તેમના પ્રદાનની સંખ્યા ત્રણ કરી છે.

‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’માં ૧૮ ગીત, ૨ ગઝલ અને ૩૦ ગદ્યકવિતા એમ કુલ ૫૦ કવિતાઓમાંથી તમામે તમામ ૧૮ ગીત નવા ગીતસંગ્રહ ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’માં પુનઃ પ્રકાશિત થયાં છે, તો ‘તરજૂમો’ કાવ્યસંગ્રહમાં પણ એક ગદ્યકવિતા પુનઃ પ્રકાશિત થઈ છે. આમ, ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’ની હાજરી કવિના તાજેતરના સંગ્રહોમાં પણ દેખાય છે. ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’ કવિતાસંગ્રહમાં ગદ્યકવિતાઓનું ખેડાણ સવિશેષ હોવા છતાં આ કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા કવિની ઓળખ ગીતકવિ તરીકે વિશેષ પ્રસ્થાપિત થઈ. આ સંગ્રહ વિશે પ્રસ્તાવનાકાર હસિત હ. ભૂચ નોંધે છે, “કવિત્વ-કવિકર્મ, કવિમૂડ અને કવિની લયવાહી પીંછી ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’માં જે લિજ્જત સર્જે છે એ કવિની શક્તિનું ઊંડાણ અનુભવાવે છે, એમાં પ્રગટતાં પાસાં જાતભાતનાં છે, એવાં જ સત્વથી પુલકિત છે. ગમગીનીનાં પાતળાં ભરત હજી જોતા હોઈએ ત્યાં અહીં આઠે અંગે કસ્તૂરિયા મારગની પાળો તૂટતીયે અનુભવીએ આપણે અને ‘પોએટિક પેઈન્સ’નીયે જે લિજ્જત હોય છે એમાં આપણેય તદ્દુપ થઈ જઈએ છીએ.” આ ગદ્યાંશ આ સંગ્રહ વિશે પૂરતો છે, જે કવિની સંપૂર્ણ છબીને ભાવકમનમાં ઉપસાવે છે.

‘તરજૂમો’ એ દલિત કવિતાસંગ્રહ છે, અને ‘તરજૂમો’માંની ૩૬ કવિતાઓમાંથી ૬ ગીતો ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ ગીતસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ છે. મુખ્યત્વે ‘તરજૂમો’ કવિની ગદ્યકવિતાઓનો આયનો છે, જેમાં દલિતતત્ત્વ ભારોભાર ધરબાયેલું છે. છેવાડાના માનવીની મનોવ્યથાને કવિ કવિતામાં ઢાળવામાં મહદંશે સફળ રહ્યા છે. દલપત ચૌહાણ આ સંગ્રહને ‘વેદનાનો તરજૂમો’ કહી આવકારતાં લખે છે, “આ કવિની અછાંદસમાં છંદ નથી, પણ લય છે. ગુંજન નથી, મમળાટ છે. ધડાકા નથી, સંવેદન સભરતાભરી લક્ષણા વિશેષ પથરાયેલી છે. ગીતોમાં લોકલય છે, તાજપ અને તૃષ્ટિ છે. ન સાંભળ્યાં પ્રતીક ને ન થરક્યા અવાજ છે. ગામઠી મિજાજ અને શબ્દનું વજન

છે. તોલ છે. એક એક થરકાટને પોતાની ગતિ છે એટલે જ ગ્રામ્ય જીવનનું ઝમતું વેદનાસભર ઝરણું છે.”

આમ, ઉપર્યુક્ત બંને સંગ્રહને પ્રસ્તાવનાકાર જ ખોલી આપે છે. આપણો ઉદ્દેશ તો ગીતકવિ મધુકાન્ત કલ્પિતને માણવાનો છે, જાણવાનો છે અને આ ઉદ્દેશ ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ ગીતસંગ્રહથી જ પરિપૂર્ણ થશે. વળી, આ ત્રણે સંગ્રહોને ધ્યાને રાખી સમગ્રતયા જોઈએ તો મધુકાન્ત કલ્પિતમાં કવિનાં બે સ્વરૂપ જોવા મળે છે, એક લલિત કવિ અને બીજો દલિત કવિ. એમનામાંના લલિત કવિને ગીત પ્રત્યે લગાવ છે અને દલિત કવિને ગદ્યકવિતા પ્રત્યે.

‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ ગીતસંગ્રહમાં કાવ્યાત્મક કેફિયત ‘મારી પીડાપોથીનું રહેતઘર’ અંતર્ગત કવિએ લખેલી આત્મનોંધ કવિના કવિકર્મને ખોલી આપવામાં યથાયોગ્ય ખપ આવે છે. કવિ લખે છે, ‘જીવનની વિષમતાઓ, ભૌતિક સંકુલતાઓ અને વૈચારિક સંઘર્ષોના પ્રત્યાઘાત રસબસ થયેલા સંવેદનરૂપે, વહેલા-મોડા, સાવ સહજ કે વિસ્મયકારક, ક્યાંક સળંગ કે કમિક, ક્યારેક અછડતી એકાદ પ્રારંભિક પંક્તિરૂપે કે ગુચ્છમાં, ગમે ત્યારે ધક્કો મારીને પણ તકાજો કરે છે ત્યારે મને કલમ થામવી ગમે છે.’ આ ગદ્યાંશ ઘણું બધું બલ્કે બધું જ કહી જાય છે.

ચંદ્રકાન્ત શેઠ પણ ‘જાતવફાઈના સર્જક’ એમ સૂચવી લખે છે, “કવિશ્રી મધુકાન્તનું ‘કલ્પિત’ નામ સાર્થક લાગે એવી કલ્પકતા પ્રસ્તુત ગીતસંગ્રહમાં છે. તળપદ જીવનનું ભાવદર્શન, એને વિલક્ષણ રીતે લયાન્વિત બાનીમાં રજૂ કરવાની કવિની મથામણ અહીં જોવા મળે છે. રમેશ પારેખની ગીતપરંપરા આ કવિમાં કંઈક અનોખા વાંકવળાંક દેખાડે છે. એમાં પ્રશ્નાર્થો છે ને વિસ્મયાર્થો પણ છે.”

‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ સંગ્રહમાં ૧૯૭૪થી ૨૦૦૬ સુધીના સમયગાળામાં રચાયેલી ૫૭ ગીતરચનાઓ સમાવાઈ છે. આમાંથી ૧૯ રચનાઓમાં કવિએ શીર્ષકમાં ગીત શબ્દ પ્રયોજ્યો નથી અને ૧૮ રચનાઓ ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’માંથી તેમજ ૬ રચનાઓ ‘તરજુમો’માંથી છે. આમ, અહીં માત્ર ૩૩ ગીતરચનાઓ જ નવીન છે, તેમ કહેવાય.

રાધેશ્યામ શર્માએ જે ગીતથી મધુકાન્તને ‘ગુજરાતી ગાળોના ગાલિબ’ કહી નવાજ્યા છે તે ‘એક ગાંમેતી ગીત’ તેના ભાષાપ્રયોજનથી તો આકર્ષે છે જ, પણ સાથે સાથે એક નવી તાજગીમય અનુભૂતિ જગાવે છે.

ઈન્ની માનો... દરિયો હેનો?

હેનું દરિયું ફરિયું??

(પૃ.૫)

‘દરિયા’ને ‘દરિયું ફરિયું’ કહી જોયો ન જોયો કરનાર આ સર્જકની ગીતગતિ શિખરે તો સ્થિર થાય જ છે પણ નીચે ખીણમાં પણ દૃષ્ટિ કરવાનું ચૂકતી નથી. અને એટલે જ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં અનેક ગીતમાં, પછી તે નાયકની ઉક્તિ હોય કે નાયિકાની, તેમાંથી માનવ-ચિત્કાર સવિશેષ પ્રકટે છે. આમ કવિની ગીતગતિ ગીતપ્રગતિની સાથે સાથે માનવોન્નતિ તરફ કૂચ કરે છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતો જોઈએ :

તળિયે ચાંમાહુ જાય ઝેંક્યું દિયોર

નથી મેળ ખાતો ઊંડાંણે ચૂવો,

મંત્રયે ઊંબાહું મેલ ફાડ્યા

નેંકળ્યોસ છાતીહમાંણો તેલકૂવો.

(પૃ. ૧૪)

*

પરપોટા પ્હેરીને પાણીમાં ફેલ્યાનું

સહેજે ના સુખ રહ્યું યાદ,

આંગણિયો વાઢ્યેથી લોહી નથી નીગરતું

એનો શું કરીએ વિવાદ?

(પૃ. ૧૬)

*

શવાશ? ભૂડાં ઘૂંવાપૂંવા ફડચેલ વાયરો

બેય ફેફસાં ઠોલે,

છાતીના કંતાન વચાળે મેર ધબકવું

આઠે અંગે ઝોલે.

(પૃ. ૨૩)

*

પગલાં વ્યાકુળ જુએ,
અને ચરણ તો ચાલી નીકળ્યાં એક માણસની રૂએ.
(પૃ. ૨૪)

*

આંખ ઠામુકી દદડીને હેઠી પડી રે!
બધાં દેશ્યો વેરાઈ પડ્યાં ચોકમાં,
ચાલ, મેલું ના થાય એમ આખ્ખાએ ફળિયાને
સાયવીને પહેરી લઉં ડોકમાં.
(પૃ. ૨૮)

*

શેઢેથી લીલાછમ્મ આવે સંદેશ :
મને માણસ કહેને? સારું લાગે!
અહીંયાં તો માણસનું સપનું પણ પથ્થર થૈ
આંખોમાં અળિયાળું વાગે.
(પૃ. ૫૫)

*

માંહ્યથી ચોખ્ખાંચમ છતાં
હડધૂત થવાનું જાત મૂઈને વેતરી નાખે,
માણસ થઈને માણસ વચ્ચે
શીદને આવો ભેદ હળાહળ સાયવી રાખે?
(પૃ. ૫૬)

*

અહીં પ્રસ્તુત ગીતરચનાઓમાં પ્રતિબિંબાતી પીડા માનવથી માનવને મળતી પીડા છે. મુખ્યત્વે મનુષ્યકેન્દ્રી આ ગીતો પીડાની પોથી સમાં છે. સામાન્ય રીતે પીડાનાં ગીતોમાં પારાવાર રોદણાં જ હોય છે. કવિએ અહીંયાં એમ નથી કર્યું તે એમની વિશેષતા છે. અલબત્ત, ક્યાંક મુખરતા છતી થાય છે તેમ છતાં તેમણે ‘આત્મગૌરવ’નો સધિયારો આપી પીડાને પ્રસરાવી છે. ‘રે કેમ!’ (પૃ. ૧૧), ‘હો જી’ (પૃ. ૨૩), ‘બોલ લાગ્ગી?’ (પૃ. ૩૦) અને ‘અરૂરૂ ઓંચ મા’ (પૃ. ૩૧) જેવી બોલચાલની અભિવ્યક્તિ સહજાભિવ્યક્તિ થઈને

ગીતને ઉપકારક નીવડે છે. સામાન્ય રીતે આવી બોલચાલની છટા ઘણી વાર કવિને લયનું લટકણિયું બની લયના ઘોડાપૂરમાં તાણી ભાવોર્મિને ડુબાડી દેતી હોય છે, પણ અહીં આવું થયું નથી. મધુકાન્ત કલ્પિતને આવી વાક્યછટા હાથવગી જ નહીં, હૃદયવગી છે અને તેઓ તેમના કલમ-કસબને યથાયોગ્ય જગાએ વધુ પાકટ રીતે પ્રકટાવે છે.

‘૭૪૪૩ ગામની ભાગોળે બેસી ગાવાનું ગીત’ એક લાંબું શીર્ષક ધરાવતું પ્રલંબ લયમાં લાં...બી... ભાવોક્તિ અને ગહન ભાવોર્મિ ધરાવતું ગીત છે. મધુકાન્ત કલ્પિતને ગીતસ્વરૂપ કેટલું અને કેવું ફળ્યું છે તેની અનુભૂતિ કરાવવા આ ગીત જ પૂરતું છે. આવું જ એક અન્ય ગીત ‘હિજરતી’ પણ છે. ‘હિજરતી’ ગીત પણ કવિને મળેલા ‘ગુજરાતી ગાળોના ગાલિબ’ ખિતાબની યાદ તાજી કરાવે છે. અહીં પણ ‘સાલી જાત હરામી’ અને ‘કોઈ પત્તર ફોડે’ જેવી નિર્દોષ ગાળોને કવિએ ભાવ-અભાવ વચ્ચેનો ગાળો દર્શાવવા પ્રયોજી છે. તદ્દુપરાંત અન્ય ગીતોમાં પણ ‘દિયોર’ (પૃ. ૧૪), ‘રાંડ્યા’ (પૃ. ૧૪) ‘પત્તર ના ખાંડ’ (પૃ. ૪૨) અને ‘નપાતર’ (પૃ. ૨૦) જેવા ભાષાપ્રયોગથી કવિએ ગાળકૂચ કરે રાખી છે.

‘દંતકથાનું ગીત’ (પૃ. ૩૩), ‘સંવાદગીત’ (પૃ. ૬૭) અને ‘ભફફંગ ગીત’ (પૃ. ૧૯) રજૂઆતની અને કાવ્યાત્મકતાની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ભાત ઉપસાવે છે, તો કવિને ‘પડછાયા’, ‘મન’, ‘વન’ ઇત્યાદિ સાથે વિશેષ લગાવ છે. આ લગાવ મર્યાદા બની જવાનો ભય સ્પષ્ટ વર્તાય છે.

‘આપ કહાં થે’ (પૃ. ૩૩), ‘ગેટ આઉટ’ (પૃ. ૩૫), ‘એપેડેમિક’ (પૃ. ૪૦) અને ‘કટ્’ (પૃ. ૫૧) જેવા બિનગુજરાતી શબ્દો પણ કવિએ ગુજરાતી વરખ ચઢાવી વાપર્યા છે. આમ તો સમગ્રતયા આખો સંગ્રહ ઉત્તર ગુજરાતની વાણીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, ખાસ કરીને ‘કેસરિયા ટશરનું આકાશ’માંનાં ગીતો. આ રીતે અહીં ભાષાનું અલગ અલગ પોત જોવા મળે છે. આ ભાષાકર્મ આવકાર્ય છે, પણ આજે બોલીઓ લુપ્ત થતી જાય છે ત્યારે સાહિત્યરૂપે જ બોલી ટકી રહેશે તેની ના નહીં, પણ સાહિત્યને પણ જો ટકવું હશે તો બોલાતી ભાષા જ પ્રયોજવી પડશે. કવિ આ જાણે છે અને એટલે જ પછીનાં ગીતોમાં ‘બોલી’ નહીં પણ ‘ભાષા’ પ્રયોજે છે.

ગીતરચનાની પ્રથમ શરત જ પ્રાસયુક્તતા છે. પ્રાસનો એક પ્રકાર દશ્યાનુપ્રાસ પણ છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તે ઓછો ચલાણમાં છે. વળી, ગઝલની સરખામણીએ ગીતમાં પ્રાસની પકડ વધુ યુક્ત સ્વીકારાઈ છે, એના કારણમાં ગીતની ગેયતા જ તો છે, સાથે સાથે લયાનુભૂતિ અને દશ્યાનુભૂતિ પણ ખરી જ. લયની ઉડાન (તે પ્રાસાનુભૂતિ હોય તે દશ્યાનુભૂતિ)માં એક ખટકો આખા ગીતની ઈમારતને ભોંયભેગી કરી દે છે. અહીં આવું કેટલેક ઠેકાણે જોવા મળે છે. કદાચ એટલે જ ઉશનસે પ્રસ્તાવના અંતર્ગત ટકોર કરી છે. જોકે ‘બુધસભા’માંથી ઘડાયેલ કવિની નજરમાંથી આવી કેટલીક રચનાઓ કેમ હેમખેમ નીકળી તેવો પ્રશ્ન જરૂર થાય, પણ હાલ તો જે પ્રકાશિત છે તે જ ધ્યાને લઈએ તો આવાં કેટલાંક ઉદાહરણો સામે ચાલીને મળી આવે છે.

‘ભીંજાયેલું ગીત’ (પૃ.૬)માં ‘લૂછું’, ‘પૂછું’ પછી આવતો અંત્યાનુપ્રાસ ‘ચૂસું’ ખટકે છે. ‘વેદનાનો માનવી’ (પૃ.૨)માં ‘...પ્હેરીને આજ નીકળ્યો’, ‘...લ્હેરીને આજ નીકળ્યો’ પછી આગળ જતાં ‘...મ્હોરીને આજ નીકળ્યો’ આવે છે. અહીં ‘મ્હોરીને’ પ્રાસપ્રયોજન માત્રાની રીતે નથી નડતું, પણ ‘દશ્યાનુભૂતિ’ અને ‘લયાનુભૂતિ’ની દૃષ્ટિએ આંખ-કાન બેઉને ખટકે છે. તો ‘સ્મૃતિના કાંઠે ફરતું ગીત’, ‘વિદાય ગીત’ ‘સોળવગું ગીત’ અને ‘જો’ જેવાં ગીતો પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ન હોત તો કદાચ આ ગીતસંગ્રહની પ્રસ્તુતિ વધારે સારી હોત. કવિની બરછટતાને બળકટતામાં રૂપાંતરિત કરતાં અન્ય ગીતોની સરખામણીએ આ ગીત ઘણાં ઊણાં ઊતરે છે. ‘ચહેરો ઉગામેલ છોકરીનું ગીત’ તો રમેશાયી શૈલીનું સૂચક છે. ગીત ગમે એમ છે, પણ અહીંયાં નહીં. કવિની આ સંગ્રહથી પ્રતિબિંબિત થતી કવિમુદ્રાને આ ગીત હળવી ઠેસ આપે છે.

છોકરીના માથે બે શિંગડાં દોરેલાં

મેં કાતરથી કરી દીધા કટ્

છોકરી સુંવાળી કોઈ અટકળ બનીને

મારા તળિયે રેલાઈ રમઝટ

(પૃ.૫૧)

કવિએ પરિશિષ્ટરૂપે હસિત બૂચ, રાધેશ્યામ શર્મા અને રતિલાલ સથવારાના કાવ્યાસ્વાદો મૂક્યા છે. આ પાંચ કાવ્યાસ્વાદોની સાથે ડૉ. પથિક પરમારે વિવિધ સાહિત્યકારોનાં અવતરણો ટાંકીને લખેલો પરિચય-આલેખ શબ્દોદય • ૫૦

પણ કવિના કવિત્વને ખોલી આપવામાં સહાયરૂપ બને છે જ. આમ, એકંદરે ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ ગીતસંગ્રહ વાંચવો ગમે એમ જ નહીં, વંચાવવો પણ ગમે એમ છે. કવિની ગીતયાત્રાનો આ મુકામ કવિને કદી અફવા ન બનવા દે તેમ પોતીકી પીડા, પોતીકાં કલ્પનો અને પોતીકા અભાવથી સમૃદ્ધ છે. અંતે કવિને સ્વપ્નમાં પણ કોઈ ‘મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે’ એવું ન કહી શકે તેવી બરછટ છતાં બળકટ ભાવોર્મિને ગીતસંગ્રહરૂપે નહીં, પણ ‘માણસાઈની ગીતા’ રૂપે આપવા બદલ અભિનંદન સાથે આ સંગ્રહને આવકારીએ.

* * *

[મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે (ગીતસંગ્રહ), મધુકાન્ત કલ્પિત, પ્ર. રજાદે પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૮, કિંમત રૂ. ૬૫, પૃષ્ઠ-૮૯]

(કવિલોક, નવેમ્બર ૨૦૧૧)

એકરૂપ : ગઝલમાં એકરૂપ થયેલી સંવેદના

‘એકરૂપ’ હરજીવન દાફ્ફાનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ છે. કવિ ઘણા સમયથી ગઝલક્ષેત્રે કાર્યરત છે અને સાહિત્યનાં પ્રતિનિધિ સામયિકોમાં અવારનવાર તેમની ગઝલો જોવા મળે છે. લાંબા સમય બાદ મળતો આ ગઝલસંગ્રહ કવિની ગઝલ ઘૂંટવાની ઈચ્છાને લીધે હોય તો ના નહીં. કવિ પોતે જ ‘નિવેદન’માં કહે છે :

તમસનો તાગ મેળવતાં ખબર પણ ના પડી ક્યારે,
નયો ઊગી ગયો અજવાસ ચારેકોર મારામાં.

(પૃ. ૩૬)

આમ, ગઝલનો અજવાસ કવિએ ઘણા શેરોમાં પાથર્યો છે. આજે ગઝલ લખવી એ ડાબા હાથનો ખેલ સમજનારા ઘણા અકવિઓની જમાત ઊભી છે ત્યારે ‘એકરૂપ’ ગઝલમાં એકરૂપ થવાના કવિના પ્રયત્નોને ઉજાગર કરે છે. એક શેરમાં કવિ કહે છે :

ટૂંકાણમાં અંતઃકરણની વાત કહેવાનું થયું,
બસ ત્યારથી આવ્યાં અમલમાં હું અને મારી ગઝલ.

(પૃ. ૧)

એક રીતે જોઈએ તો ગઝલમાં બે મિસરામાં વાત કરવાની હોય છે. હરજીવન દાફ્ફાને ગઝલનું અંતર અને બાહ્ય-એમ બેઉ સ્વરૂપ આત્મસાત તો છે જ. ઘણી ગઝલોમાં તેઓએ ‘સ્વ’ને શોધતો ભાવ તેમજ આધ્યાત્મિક ભાવ

ગૂંથ્યો છે. ક્યાંક ભાવનું પુનરાવર્તન પણ થાય છે તો ક્યાંક પરિવર્તન. એકંદરે કવિ ગઝલને તાગવામાં સફળ રહ્યા છે. એમના થોડાક શેર માણીએ :

વંશ, જાતિ, નામ, રૂપે ઓળખાવ્યો છે અહીં,
ક્યાં હજી સાચો પરિચય થાય છે મારો મને?
(પૃ. ૯)

*

કોઈને આમ સમજાયો, કોઈને તેમ સમજાયો,
અઠી અક્ષર હતા તોયે ન પૂરો પ્રેમ સમજાયો.
(પૃ. ૧૯)

*

ઘરમાં જ રહીને ને છતાં મનમાં રહે ન ઘર,
ઘરનું મમત્વ એ રીતે છોડી બતાવશું.
(પૃ. ૪૩)

*

આપણે કેવી રીતે પડીએ અલગ,
દૂધ-સાકરમાં છીએ અરધોઅરધ.
(પૃ. ૨૪)

*

અમારા આંગણે આવી શકો તો થાય મળવાનું,
તમારા ઘર સુધી તો આવવાનું ખૂબ અઘરું છે.
(પૃ. ૬૬)

હરજીવન દાફાની ગઝલતપસ્યા દિવસોની નહીં પણ વરસોની છે એવી પ્રતીતિ એમની ગઝલ કરાવે જ છે, તેમ છતાં થોડી ગઝલના શેરમાં તેમની ઉતાવળ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

જોકે કવિ જ કહે છે :

તોય થોડા કાંકરા રહી જાય છે,
સાવ મનને ચાળવું કેવી રીતે?
(પૃ. ૫૪)

તેમણે જ કબૂલ્યું છે કાંકરા રહી જાય છે. ગઝલનું રસપાન કરતી

વખતે ખૂંચેલા કાંકરાઓય જોવા રહ્યા. જેમ કે,
 તે દીધું આ ખમીસ પણ કેવું,
 બટન ટાકું તો ગાજ હોય નહીં.
 (પૃ. ૧૩)

પ્રસ્તુત શેરમાં ‘બટન’માં છંદભંગ તો થાય જ છે અને ભાવની દૃષ્ટિએ પણ શેર માત્ર વિધાન બનીને રહી જાય છે. આવો એક વિધાનાત્મક મત્લા જોઈએ.

તેલ જો તેલની ધાર જો તો ખરો,
 આંખ ઊંચી કરી યાર જો તો ખરો.
 (પૃ. ૨૮)

ગઝલ એ ખૂબ ઝીણું કાંતવાની કારીગરી માગી લે તેવો કાવ્યપ્રકાર છે. ઘણા કવિઓ બંધારણ સાચવવા માટે શબ્દને વિકૃતરૂપે પ્રયોજે છે. અહીં પણ એ દોષ આંખ-કાનને ખટકે છે.

એક માળા ભીતરે ઝંખી રહી,
 કોઈ આવીને અહીં જાપે મને.
 (પૃ. ૨૩)

અહીં ‘જપે’નું ‘જાપે’ કરવું પડ્યું છે, જે ખૂબ કઠે છે. ક્યાંક ‘સીના’, ‘પુકારી’ જેવા હિન્દી શબ્દોય રસભંગ કરાવે છે.

કવિએ ‘છે ને કાંઈ થૈ શકતું નથી’, ‘ક્યાં જીવી શકાય છે’, ‘છતાં જીવી ગયો’, ‘અંગે કાંઈ પણ કહેવું નથી’ જેવી પ્રયોજેલી દીર્ઘ રદીફ કશું જ કહી જતી નથી તો બીજી બાજું ‘તને ખ્યાલ ક્યાં છે’ અને ‘...નું ખૂબ અઘરું છે’ જેવી દીર્ઘ રદીફ સુંદર સાદંત રીતે પ્રયોજાઈને નખશિખ ગઝલિયતની લિજ્જત કરાવી જાય છે.

‘એકરૂપ’માં કવિનો પોતાનો મિજાજ પોતીકી ભાષામાં તરબોળ થઈને ભાવકના મન, હૃદય સુધી પહોંચવાનો રસ્તો આપમેળે કરી લે છે. કવિએ સંગ્રહનું શીર્ષક પણ ખૂબ સમજી-વિચારીને રાખ્યું હોય એવી પ્રતીતિ સંગ્રહમાંની ૮૦ ગઝલો કરાવે જ છે. શક્ય છે તેઓ કોઈ અગોચર તત્ત્વ સાથે એકરૂપતા સાધવાનો પ્રયાસ કરતા હોય.

અંતે, કવિએ બહુ સરળ રીતે રજૂ કરેલ આજની આપણી સાયબી પરનો કટાક્ષ રજૂ કરીને વિરમીએ. ગઝલરસિકોએ આ મહેણું ભાંગવા બદલ પણ ‘એકરૂપ’ સાથે એકાદ વાર એકરૂપ થવું જોઈએ, એમ કહેવું અસ્થાને નહીં લેખાય.

વૈભવી સામાનથી છલકાય છે હર ઓરડા,
કોઈ ખૂણામાં કિતાબો આપણી પાસે નથી.
(પૃ. ૫૮)

* * *

[એકરૂપ (ગઝલસંગ્રહ) : લે. હરજીવન દાફડા, ડિમાઈ સાઈઝ, કાયું પૂઠું, પર્યાવરણ અને સંસ્કૃતિ રક્ષક ટ્રસ્ટ, રાજકમલ ચોક અમરેલી- ૩૬૫૬૦૧, પૃ. ૮૪, કિં. રૂ. ૭૦]

(કુમાર, જુલાઈ ૨૦૦૪)

૯

‘તલપ’ : લીલા ઉઝરડાનું તપ

ડૉ. એસ. એસ. રાહીનું મૂળ નામ છે શક્કત સૈફુદ્દીન વર્ધાવાળા. હાલ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે કાર્યરત આ ગઝલકારે ગઝલ ઉપર જ પીએચ.ડી.નું કાર્ય કર્યું છે. ‘લિપિ’ અને ‘શૈલી’ નામે કવિતાના સામયિકનું પણ સંપાદન કર્યું છે. ‘પરવાઝ’, ‘ઘટના’, ‘થાક’ જેવા કાવ્યસંગ્રહ અને ‘હજુ અજવાસ છે કાળો’ ગઝલસંગ્રહ બાદ ‘તલપ’ નામે ગઝલસંગ્રહ તેમની પાસેથી મળે છે. ‘તલપ’ છ ગુચ્છમાં ગૂંથાયેલો ૮૦ ગઝલોનો સંચય છે. લાંબી, ટૂંકી અને મધ્યમ બહરની સાથે અલગ અલગ ભાવવિશ્વ ધરાવતી આ ગઝલો ભાવ અને શેરિયતને લીધે આસ્વાદ્ય બને છે.

ગઝલ ઉપર જ સંશોધનકાર્ય કર્યું હોવાથી કવિની ગઝલપ્રીતિ અનહદ હશે એમ માની શકાય. ‘તલપ’માં મુખ્યત્વે પ્રણય, ચિંતન, આત્મખોજ અને વેદના-સંવેદનાનો ભાવ વધુ ખેડાયો છે. ‘તલપ’માંના થોડાક તડપતા શેર માણીએ :

કીમતી આંસુનું રૂપાંતર થશે મોતીરૂપે,
આંખ ભીની થાય ત્યારે ફૂલને જોયા કરો.
(પૃ. ૪)

*

એક તરફ દરિયો અને બીજી તરફ અઘાઠી બીજ,
ખારવાની કશ્મકશ ચૂપચાપ હું જોતો રહ્યો.
(પૃ. ૭)

*

તારી કીકીના કેમ વિકલ્પો મળે નહીં?
શોધું છું હડપ્પામાં જૂની તાવડીની મેશ.
(પૃ. ૨૩)

*

ઊગી ગયા છે હથેળીમાં થોરીલા કાંટા,
હવે લખાશે ગઝલ દિલને ચોટ કરનારી.
(પૃ. ૨૬)

*

હું વસ્ત્રોની બાબતમાં પગભર થયો છું,
હવે મેં મને ખુદને પહેરી લીધો છે.
(પૃ. ૩૫)

*

પુસ્તકના એકે પૃષ્ઠમાં મળતો નથી મને,
તારો અભાવ જાણે કે જીવનનો સાર છે.
(પૃ. ૪૨)

‘તલપ’માં તડપતી વેદના-સંવેદનાઓ ઘણા શેરમાં વધુ મુખર થઈ ગઈ હોય તેવું લાગે છે. કવિએ દીર્ઘ રદીફોનો સુંદર નિભાવ કર્યો છે. છંદની વિવિધતા અને ભાવવૈવિધ્ય ભાવકને જકડી રાખે છે તેમ છતાં ટૂંકી બહેર કવિને વધુ માફક આવી નથી. ઘણા શેરમાં તરંગી ભાવવિશ્વ માત્ર તુક્કા જેવું લાગે છે.

મૃગજળને ભરબપોરે પાંખો ફૂટ્યા પછી,
થાંભી ગયા છે રણમાં રેતીના કાફલા.
(પૃ. ૨૭)

*

સાબુ વગરના સ્નાનની ઈચ્છા હતી મને,
નહોતી ખબર સમુદ્રતટે ફીણ નહીં હોય.
(પૃ. ૩૨)

*

હૃદયમાંથી નીકળે છે કેવળ દુઆઓ,
ભભૂત દેહ પર જો લગાડીને બેઠા.
(પૃ. ૩૪)

શૃંગાર પર વિચારો દર્શાવતી વખતે ખૂબ જ ધ્યાન રાખવું જોઈએ,
કારણ કે એમાં ક્યારેક જાણે-અજાણે અશિષ્ટ વાતો થઈ જાય છે. અરુઝમાં
શેરના એક અંગ તરીકે ‘સભ્યતા અને સંસ્કારિતા’ને પણ સ્થાન મળ્યું છે.
અશ્લીલ અર્થવાળા શેરને ફારસી કાવ્યશાસ્ત્રમાં ‘ઝમ’ કહે છે. જ્યાં ‘ઝમ’નો
દોષ હોય ત્યાં ‘સભ્યતા’નો ગુણ નાશ પામે છે. આવો દોષ પણ અહીં જોવા
મળ્યો છે. જેમ કે,

સ્તનની ટેકરીઓને કોઈ તાકે છે લુચ્ચી નજરે,
સોળ વરસની છાતીમાં ગોરંભાયેલો ફડકો
છે. (પૃ. ૬૦)

તો ક્યાંક શેર માત્ર વિધાન જેવા લાગે છે.

ન રોકો જરા પણ,
આ સત્તરમી વયને.
(પૃ. ૮૨)

કવિએ એક શેરમાં કહ્યું છે,
સદ્ગૃહસ્થો હજી એવી ચર્ચા કરો,
વાત મારી હંમેશાં ગલત હોય છે.
(પૃ. ૪૩)

સંગ્રહમાંની કેટલીક ગલત વાતોને અવગણી ન શકાય માટે એના
તરફ પણ એક દૃષ્ટિપાત કરીએ.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં કાફિયાદોષ ઘણી ગઝલમાં ખૂંચે છે એટલે કે કવિએ
કાફિયાની પ્રતિજ્ઞા નથી પાળી. એક ઉદાહરણથી આ વાત સમજાવે :
જળ હતું ખૂબ જ વિવશ ચૂપચાપ હું જોતો રહ્યો,
ના થયું મટકીને વશ ચૂપચાપ હું જોતો રહ્યો.
(પૃ. ૭)

અહીં ‘વિવશ’ અને ‘વશ’ એવા કાફિયા પ્રયોજાયા છે. બંનેમાં ‘વશ’

સામાન્ય છે માટે દરેક શેરમાં 'વશ' હોય તેવા જ કાફિયા પ્રયોજવા રહે અને તો જ કાફિયાની ચુસ્તતા જળવાય. કવિએ તો ગઝલ પર જ શોધકાર્ય કર્યું છે તો આવો કાફિયાદોષ કેમ ચલાવી લીધો હશે? આ કાફિયાદોષ પૃ.૯, ૧૨, ૧૪, ૧૯, ૨૨, ૩૭, ૩૯, ૪૨, ૪૪, ૫૩, ૭૦ અને ૮૪ ઉપરની ગઝલોમાં જોવા મળે છે. આઝાદ કાફિયા પ્રયોજ્યા હોય ત્યારે એકનો એક અંત્યાનુરવ ધરાવતો કાફિયા ફરી ન પ્રયોજી શકાય. કવિ આ બાબતે પણ ભૂલ કરી બેઠા છે. (જુઓ પૃ. ૧૧, ૩૮) આ બધું ઓછું હોય તેમ એક ગઝલમાં કવિએ મત્લામાં લીધેલી કાફિયાની પ્રતિજ્ઞાનો જ છેદ ઉડાવી દીધો છે :

સાવ હળવોફૂલ થાતો જાઉં છું,
હું હવે મશગૂલ થાતો જાઉં છું.
(પૃ. ૬૫)

અહીં 'થાતો જાઉં છું' રદીફ છે પણ આગળ જતા માત્ર 'જાઉં છું' એવો રદીફ થઈ જાય છે જે ખૂબ કઠે છે. ચાલો માન્યું કે 'કાફિયા' ગઝલની શાસ્ત્રીય વાત થઈ, પરંતુ કવિનો છેદભંગ કેમ ચલાવી લેવાય? શબ્દના માપ કરતાં કોઈ જુદા જ માપે શબ્દને પ્રયોજવામાં આવે તેને 'શિક્સ્તે ના-રવા'નો દોષ કહે છે.

જોવે છે સૌ કપાળ પરનું વિજયતિલક પણ,
વાગી છે પગમાં ફાંસ કોઈ પૂછતું નથી.
(પૃ. ૫)

'વિજયતિલક' શબ્દ 'લગાલગા' માપ દર્શાવે છે. કવિએ 'ગાલગાલ' માપના સ્થાને મૂકીને વિકૃત કરી દીધો છે. આમ અહીં 'શિક્સ્તે ના-રવા'નો દોષ થાય છે.

અગ્નિતત્ત્વ બંનેમાં સામાન્ય છે તેથીસ્તો,
હું તને આપું દિવાળી તું ય હોળી દે મને.
(પૃ. ૪૯)

અહીં પણ 'અગ્નિતત્ત્વ' 'ગાલગાલ' માપ ધરાવતો હોવા છતાં 'ગાલગાગા'ના સ્થાને પ્રયોજ્યો છે. તો પૃ. ૫૬ પરની ગઝલના અંતિમ શેરમાં છેદોભંગ કર્ણને કર્કશતા આપી જાય છે.

રોપી દીધું'તું આપણે મળવાનું જ્યાં વચન,
આજે ત્યાં જુદાઈનાં ઘટાદાર ઝાડ છે.
(પૃ. ૫૬)

અહીં ગાગાલ, ગાલગાલ, લગાગાલ, ગાલગા ધરાવતી 'મઝારિઅ' નામની બહરનો એક પેટાપ્રકાર પ્રયોજાયો છે જે સાની મિસરામાં ખોડંગાઈ જાય છે.

'તલપ'માંના આવા અપવાદો બાદ કરીએ તો એકંદરે ગઝલો હૃદયંગમ બની રહે છે. કવિને નદીનું વળગણ હોય તેમ છાશવારે નદી પરના શેર ડોકિયું કરી જાય છે. ઉત્તમ શેરની ઠીક ઠીક સંખ્યા ધરાવતા આ સંગ્રહમાં પ્રતીકોનું નાવીન્ય ઊડીને આંખે વળગે છે. કવિ ગઝલ અને ગઝલના આંતર-બાહ્ય સ્વરૂપથી સુપેરે વાકેફ હોઈ ગઝલની કારીગરી હાથવગી રાખી છે. કવિની વેદનાનો સાર મેળવવા માટેય 'તલપ'ની તાલાવેલી રાખી એક વાર અવશ્ય માણવો રહ્યો, જેથી આપણે પણ કવિની જેમ કહી શકીએ :

ગઝલ સાથે હવે એવો અતૂટ નાતો સધાયો કે,
બધા સંબંધ ખાળીને હજી હમણાં જ આવ્યો છું.
(પૃ. ૧૦)

* * *

[તલપ (ગઝલસંગ્રહ) : લે. એસ. એસ. રાહી, ડિમાઈ સાર્જ, કાયું પૂહું, પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન,
પૃ. ૮૫, રૂ. ૬૦]
(કુમાર, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૪)

૯

‘સ્મરણોત્સવ’ : પરંપરાથી પ્રયોગ સુધીની હરણફાળ

એક જમાનામાં ગુજરાતી ગઝલનું મક્કા ગણાતું સુરત ગઝલક્ષેત્રે આજેય એટલું જ કાર્યરત છે તે આનંદદાયક છે. સુરતની વર્તમાન ગઝલપેઢીમાં એક નામ સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે છે કિરણ ચૌહાણ. આ કવિ હઝલક્ષેત્રેય મોખરે છે તેમ છતાં ગઝલના ગાંભીર્યને તાગી શકે છે તે તેમની વિશેષતા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના શિષ્ટ સામયિકોમાં અવારનવાર તેમની ગઝલો વાંચવા મળે છે તો વળી મુશાયરા દ્વારા પણ તેઓ ભાવકો સુધી પહોંચે છે. પોતાની આગવી છટા, મિજાજ અને ગઝલિયતને લીધે તેમણે ઘણા મુશાયરાઓમાં ‘વાહ વાહ’ મેળવી છે.

‘સ્મરણોત્સવ’ આ યુવાકવિનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ છે. જો કે આ અગાઉ ‘સુરતનું અજવાળું’ નામે એક સંપાદનમાં તેમની ત્રીસેક રચનાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ ચૂકી છે. કવિએ પોતાના સંગ્રહમાં ૭૨ ગઝલો સમાવી છે, જેમાંથી પસાર થતાં એવું અનુભવાય છે કે કવિએ પોતાની સર્જનયાત્રામાં સાચું જ કહ્યું છે :

કેંક વર્ષોની તપસ્યાનું આ ફળ,
એક નાનકડી ગઝલની ચોપડી.
(પૃ. ૪૯)

કિરણની ગઝલોમાં પારંપરિક ભાવવિશ્વ વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે એની પાછળ સુરતનું સાહિત્યવર્તુળ પણ કારણભૂત ખરું. પ્રત્યેક કવિ જાણે-

અજાણે પોતાની આસપાસના કાવ્યવાતાવરણને ગ્રહણ કરતો જ હોય છે અને એથી આમ બને છે. પરંપરિત હોવા છતાં સાદગીને લીધે નિખરી ઊઠતો એક શેર માણીએ :

મને પામવા તું પરીક્ષા કરે છે,
તને પામવા તારી પૂજા કરું છું.
(પૃ. ૧૭)

તો આ કવિનો એક નાટ્યાત્મક અને ચિત્રાત્મક શેર તેની આધુનિકતાનો સબળ પુરાવો આપે છે એય જોઈએ :

તીર ધૂટ્યું સન્નનનન સનસનાટ,
ત્યાં જ હરણીએ દિશા બદલી જરાક.
(પૃ. ૪૨)

આમ, પરંપરા અને પ્રયોગ સાથે તાલમેલ ધરાવતી કિરણની ગઝલોમાંથી થોડાક ચૂંટેલા શેર પાસે અટકીએ અને તેના ભાવવિશ્વને માણીએ:

સતત દોડીને તૂટી જાય, હાંફી જાય... અંતે શું?
બધાં જીવે છે આખી જિંદગી જાણે મરણ માટે.
(પૃ. ૨૨)

*

આ અધૂરી ઝંખનાઓનું પરાક્રમ છે 'કિરણ',
રોજ તું મરવા પડે ને રોજ જીવી જાય છે.
(પૃ. ૨૫)

*

શું કહું? મારું હવે અસ્તિત્વ મારે વશ નથી!
જિંદગી જીવી રહ્યો છું કોઈની ઈચ્છા મુજબ.
(પૃ. ૨૩)

*

કંઠમાં થીજેલ મોંઘા શબ્દને પ્રગટાવ તું,
કોઈ મૂંગી માનાં હાલરડાં વિશે કંઈ લખ હવે.
(પૃ. ૩૦)

*

ખાસ હો અથવા વધારાનું કશુંક,
બેઉ બાબત હાંસિયામાં હોય છે.
(પૃ. ૫૬)

*

એટલો ઊંચો ગયો હું એટલો ઊંચે ગયો,
કે પછી તો સાવ પડછાયા વગરનો થઈ ગયો.
(પૃ. ૩૬)

*

અહીં એક તરસ્યા ઈસમની કબર છે,
અહીંથી નદી નીકળી પણ શકે છે.
(પૃ. ૨૬)

*

આયનાની એક મર્યાદા અહીં ખુલ્લી પડી,
એક પણ પ્રતિબિંબને એ સાચવી શકતો નથી.
(પૃ. ૩૧)

*

વિશ્વ ના પામી શક્યાનું દુઃખ ન કર,
એ મળી પણ જાત તો તું શું કરત?
સ્મિત સાથે આંખ એ મીંચી ગયો,
એણે મરવાનું હતું છેલ્લી વખત.
(પૃ. ૩૪)

*

એવો પડ્યો પ્રભાવ... તમારા અભાવનો,
મારા સ્વભાવમાંથી અહંકાર પણ ગયો.
(પૃ. ૭૯)

કિરણની ગઝલોમાં મુખ્યત્વે પ્રણયભાવ વધુ ખેડાયો છે. જે ગઝલો આ ભાવથી વિલુપ્ત રહી છે તે પ્રયોગ કે નાવીન્યની ક્ષિતિજો સુધી વિસ્તરી શકી છે. ટૂંકી બહેરમાં ગઝલ લખવામાં તેની સાધના ટૂંકી પડી છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં અહીં ગ્રંથસ્થ ગઝલોનું જમાપાસું તેની સાદગી છે. સાવ સરળ શબ્દોમાં સરળ વાત મૂકવી એ બહુ કપરું કામ છે અને આમ પણ

ગઝલમાં તો રદીફની જગ્યા નિશ્ચિત છે એટલે ટૂંકા રાહ પર ઝાઝું દોડવાનું હોય છે. કિરણના અમુક શેરોમાં નાટ્યાત્મક ભાવવિશ્વ અખૂબી રજૂ થયું છે. ‘મેં મર જાવા’ (પૃ. ૫૨) અને ‘નાટ્યગઝલ’ (પૃ. ૮૩) પણ આસ્વાદ્ય છે. તો બીજી બાજુ કિરણે ‘રમલ’ છંદમાં લખેલી મોટા ભાગની ગઝલોમાં એકાદ મિસરામાં છૂટ લીધેલી છે. જો કે પ્રવાહિતાના સંદર્ભે એ કઠતું નથી, પરંતુ એકથી અધિક વખત લીધેલ છૂટ ગઝલકારની મર્યાદા બની જવાનો ડર રહે છે. જેમ કે, મારા પ્રેરકબળ (પૃ. ૧૮); મારા મનને... (પૃ. ૨૦); જ્યારે મુઠ્ઠી... (પૃ. ૨૧); તારા સુખની... (પૃ. ૩૧); મારા હોવા... (પૃ.૩૩); તારા શબ્દોની... (પૃ. ૬૦); તારા કંઠે... (પૃ. ૬૬); જ્યારે તારા; તારો પડછાયો... (પૃ. ૭૦); તારાં ખુલ્લાં (પૃ. ૮૨).

આ તો ગઝલની શાસ્ત્રીય વાત થઈ. મોટા ભાગના ગઝલકારો આવી છૂટ લેતા જ હોય છે, એની ના નહીં, પણ આવી છૂટ ન લેવાય તો સારું. આ વાતની પ્રતીતિ કદાચ કવિને છે જ અને એથી જ તે આવું કહે છે :

સૌને ગમતી વાણી ક્યાંથી બોલીએ?

કેટલાક શબ્દો અમે શીખ્યા નથી.

(પૃ. ૩૩)

ગઝલને બહુ સરળ કરવા જતાં ઘણી વાર તેનો ભાવ સાવ સ્પષ્ટ થઈ જવાનો ભય રહે છે. આવું એક ભયસ્થાન જોઈએ :

ખુદાથીય તારે ઊંચેરા થવું છે?

ફટાફટ શીખી લે સમયસર થવાનું.

(પૃ. ૨૮)

તો વળી, અન્ય એક ગઝલમાં કવિ કહે છે :

ઓ માનુની! તમે તો અનુનયથી દૂર ચાલ્યાં,

જીવનનાં ગીત જાણે કે લયથી દૂર ચાલ્યાં

(પૃ.૬૭)

ક્યાંક સાવ સામાન્ય લાગે તેવા શેર લખવાનો મોહ પણ ક્યારેક કવિ જવા દેતા નથી. અને પરિણામે ગઝલ તેની ગંભીરતા ગુમાવી બેસે છે. જેમ કે,

હેડકી સુધ્યાં તને આવે નહીં,
યાદ ચુપકેથી તને કરતો રહ્યો.

સમગ્રતયા જોઈએ તો ‘સ્મરણોત્સવ’માં સ્મરણમાં રાખવા જેવા ઘણા શેર છૂટાછવાયા મળી રહે છે. કવિની ચૌદ ચૌદ વર્ષની તપસ્યા ગઝલોમાં ડોકિયું કરે જ છે. અવલોકન તો માત્ર કવિ અને ભાવક વચ્ચેનો સેતુ છે. ભાવકે ‘સ્મરણોત્સવ’માં રમમાણ થવું રહ્યું અને તો જ કવિની આ ફરિયાદને દાદ મળે.

બે કિનારા નહિ મળે કહીને બધા બેસી રહ્યા,
કોઈ પણ કહેતું નથી કે ચાલ, સેતુ બાંધીએ.
(પૃ. ૮૪)

ભવિષ્યમાં પણ કવિ કિરણ ચૌહાણ આપણને નિતનવા ગઝલ ઉત્સવો ઊજવવાનો લલાવો આપે એવી આશા રાખીને આવો ‘સ્મરણોત્સવ’ને વધાવીએ.

* * *

[સ્મરણોત્સવ (ગઝલસંગ્રહ) : લે. કિરણ ચૌહાણ, ડિમાઈ સાર્થજી, કાચું પૂઠું, પ્ર. સંકેત પ્રકાશન, ૧૦૦, શાંતિકુંજ સોસાયટી, પાલનપુર જકાતનાકા, સુરત- ૩૯૫૦૦૯, પૃ. ૮૮, કિં. રૂ. ૬૫] (કુમાર, ઓગસ્ટ ૨૦૦૪)

માસૂમ હવાનાં ચીંથરાં

આજકાલ સંપાદન એટલે ‘અન્યની ગુણવત્તાને એકઠી કરી પોતાની અણઆવડતને છુપાવવી.’ મોટા ભાગના સંપાદકો કવિ હયાત હોવા છતાં કવિને પૂછવાનો વિવેક નથી જાળવતા અને પોતાની સ્મરણશક્તિને ખપમાં લગાડે છે. સંપાદન વર્ષો સુધી યાદ રહે છે અને સંપાદનમાં રહેલી ભૂલોય પણ. નવી ગઝલની આબોહવા ‘માસૂમ હવાના મિસરા’ આવું જ એક સંપાદન છે. પુસ્તકની ડિઝાઇન, લે-આઉટ અને પ્રિન્ટિંગ આંખને ગમે એવાં છે. બાકી આંખને કઠે છે અસંખ્ય છાપભૂલો, જોડણીદોષ અને ખેલદિલીનો અભાવ.

પ્રસ્તુત સંપાદનમાં ૪૫ ગઝલકારોની ૧૩૫ ગઝલો છે. સંપાદક પોતે જ ‘ઊઘડતી સવારનો થનગનાટ’ અંતર્ગત નોંધે છે : ‘ગુજરાતીમાં ગઝલો લખતાં નવા ગઝલકારોની સંખ્યા ૪૫ જ છે એવું નથી, આ યાદીમાં ઘણાં નવાં નામો ઉમેરવાના રહી જાય છે અને એ બધાં જ નામોને ભવિષ્ય ઉપર છોડી દઉં છું.’ જોકે ગઝલ સાથે નાતો ધરાવનાર દરેક જણ એ વાત સાથે સહમત થશે જ, પણ મારા મતે અહીં નામ ઉમેરવાનાં બાકી તો છે જ પરંતુ કેટલાંક નામ કમી પણ કરવાનાં છે. સાવ સીધી વાત છે. અહીં સમાવેલ કેટલાક ગઝલકારો ‘માસૂમ’ નહીં પણ ‘મેઝ્યોર’ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે તેઓ ‘નવા’ નથી પણ ‘નામી’ છે. જેમ કે, અમિત વ્યાસ, મકરંદ મુસળે, વિવેક કાણે, હિતેન આનંદપરા, મૂકેશ જોશી. અને આ નામ રાખવાં જ હોય તો થોડાં એમની સાથેનાં નામ ઉમેરવાં જોઈએ.

આમ તો આ સંપાદન એક સુંદર પ્રયાસ છે, પણ આદર્શ સંપાદન તો નથી જ. હા, પ્રિન્ટિંગ અને લે-આઉટ આદર્શ અને અનુકરણયોગ્ય છે. સામાન્ય ભાવક અને વાચક જરૂર આ સંપાદનને માથે મૂકીને નાચી શકે છે, કારણ કે એને તો ૧૩૫ ગઝલ વત્તા ૪૫ શેર વાંચવા મળે છે. અને હા ગઝલ વિશેનાં ૪ મજાનાં અવતરણોય ખરાં. વળી, દાદ આપવા માટે કવિનો મોબાઈલ અને પુસ્તકપ્રાપ્તિ માટે સરનામું. અહીં સમાવાયેલી લગભગ તમામ ગઝલો આસ્વાદ્ય છે એનું કારણ એ જ કે આ ૪૫ ગઝલકારોમાંના ઘણાએ ગઝલને આત્મસત્ કરી છે અને અહીં જે સમાવાઈ નથી તેવી પણ કેટલીક ઉત્તમ ગઝલો તેમનાં પુસ્તકોમાંથી માણી શકાય છે. એક રીતે પ્રત્યેક કવિની ૩ ગઝલ અને ૧ શેર માત્રને માત્ર એક ટ્રેલર છે, પૂરી મજા તો અહીં અપાયેલ જે તે કવિના કાવ્યસંગ્રહમાંથી મળે છે (જો સંગ્રહ ન હોય તો ટેલિફોન કે પત્રસંપર્કથી).

માસૂમ હવાના કેટલાક મમળાવવા જેવા મિસરા જોઈએ.

શ્વાસને ઈસ્ત્રી કરી મેં સાયવી રાખ્યા હતા,
ક્યાંક અણધાર્યા પ્રસંગે જો જવાનું થાય તો!
(પૃષ્ઠ-૨, અનિલ ચાવડા)

*

કોઈ મારા ઘર વિશે જાણો નહીં,
એટલી ભીંતો ચણીને શું કરું?
(પૃષ્ઠ-૩૨, ગૌરાંગ ઠાકર)

*

ટૂંકી ટચરક વાત કબીરા,
લાંબી પડશે રાત કબીરા.
(પૃષ્ઠ-૩૫, ચંદ્રેશ મકવાણા)

*

કસબ સમજી શક્યું બાળક તો એની નોંધ લીધી મેં,
સભામાં બેસનારા ખેરખાંની નોંધ ના લીધી.
(પૃષ્ઠ-૮૩, નીરવ વ્યાસ)

નીરવ વ્યાસના શેરની જેમ જાણીજોઈને અહીં ગઝલના ખેરખાંના

શેરની નોંધ નથી લેતો. કારણ, પૃષ્ઠમર્યાદા. જોકે અહીં આ સિવાય પણ ઉત્તમ શેરોની હારમાળા છે જ. સંપાદકના શબ્દોમાં જ આ વાત કહું તો, ‘અહીંયાં ક્યાંક સાદાંત ગઝલો છે, ક્યાંક ગઝલ પૂરી થયા પછી પણ ગઝલકારે બે-ત્રણ શેર લખ્યા હોત તો મજા અકબંધ રહી હોત એવું વાતાવરણ છે. ક્યાંક બે-ત્રણ શેર જ આખી ગઝલને નભાવી લેતા હોય એવું પણ બને છે.’

દુઃખની વાત એ છે કે ‘માસૂમ હવાના મિસરા’માં કેટલાય કવિઓની રચનાઓનાં ચીંથરાં ઉડાડી દેવામાં આવ્યાં છે. આની પાછળનો હેતુ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. જે કવિઓનાં પુસ્તકો બજારમાં ઉપલબ્ધ હોય, જેમના શેર લોકજીભે રમતા હોય તેવા શેરને છંદદોષ લાગે કે ભાવદોષ લાગે એમ વિકૃત રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ‘છાપભૂલ’ના ઓથા હેઠળ આવી મેલી રમત રમાય છે અને ભોગ બને છે એક આખી પેઢી. થોડાં ઉદાહરણોથી આ વાત સમજાવે :

કાંઠાઓ રોઈરોઈને જળને પૂછી રહ્યા,
પાડી ગયું છે કોણ આ પગલાં તળાવમાં.
(પૃષ્ઠ-૧૦, અશોક ચાવડા)

અહીં ‘ભૂલી’ને બદલે ‘પાડી’ છપાયું છે. સુજ્ઞ ભાવકો, કવિઓ આને છાપભૂલ તો નહીં જ ગણે. કવિના ભાવની કતલ આને કહેવાય. તો પૃષ્ઠ-૨૫ ઉપરની કિરણ ચૌહાણની એક ગઝલના પ્રથમ અને ચોથા શેરમાં છંદદોષ અને ભાવદોષ પરાણે ઊભો કરાયો છે. કવિના પુસ્તક ‘સ્મરણોત્સવ’ સાથે સરખાવો :

બંધ ઘરની એ ઉદાસીઓ બધી પી જાય છે;
એક કોયલ આંગણમાં રોજ ટહુકી જાય છે.
પહોંચવા તાર લગી કંઈ ચાલવું પડતું નથી,
પગતળેથી માર્ગ આપોઆપ સરકી જાય છે.
(પૃષ્ઠ-૨૫, કિરણ ચૌહાણ)

અહીં ‘આંગણા’ને બદલે ‘આંગણ’ અને ‘તારા’ને બદલે ‘તાર’ છપાયું છે. સંપાદક આને છાપભૂલ કહી છટકી શકે તેમ નથી, કારણ કે સંપાદક પોતે ગઝલપૂર્વક પોતાને ગઝલકાર ગણાવે છે, અને ગઝલકારને શબ્દફેરથી થતો આ સહજ છંદદોષ ન પકડાય તો સ્વાભાવિક રીતે તેમની ગઝલની સમજણ વિશે શંકા ઉદ્ભવે. જોકે સંપાદકની પોતાની ગઝલોમાંના શબ્દોદય • ૬૮

છંદદોષ ઊંડીને આંખે વળગે છે. જેમ કે, પૃષ્ઠ ૧૯ પરની ગઝલમાં ‘માથાઝીક’ શબ્દ ‘ગાલગાલ’ રૂપે અને ‘અધિક’ ‘લગાલ’ રૂપે પ્રયોજાયો છે. વળી, ‘અધિક’ કાફિયો તો કાફિયાપૈમાનીથી વિશેષ કે નથી. અહીં ગઝલિયતની વાત ન કરીએ તો સારું.

હજી એક-બે દૃષ્ટાંત જોઈએ. પૃષ્ઠ-૯૯ પરની ભરત ભટ્ટની એક ગઝલનો ચોથો શેર છંદદોષ થાય તેમ રજૂ કરાયો છે અને પૃષ્ઠ-૧૪૩ પરની સૌમ્ય જોશીની ગઝલના શેરમાં પણ છેડછાડ કરવામાં આવી છે.

એ બધા નિર્ણય તમે જાહેર ન કર્યા કરો,
ઢોલ પીટીને કદી કંઈ સાપ પકડાતા હશે.
(ભરત ભટ્ટ)

*

હેઠો મુકાશે હાથ ને ભેગા થશે પછી જ,
કોશિશ જ્યાં પતે ત્યાં જ શરૂ થાય છે ઈશ્વર.
(સૌમ્ય જોશી)

અહીં ‘ના કરતા ફરો’ને બદલે ‘ન કર્યા કરો’ અને ‘હેઠો’ને બદલે ‘હેઠો’ છપાયું છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ તમામ શેર એક યા અનેક મુશાયરોમાં વંચાયેલા છે, પુસ્તકોમાં છે, લોકજીભે છે અને આ શેર જ અહીં વિકૃત રીતે પ્રકાશિત થયા છે. બીજું કે આ તો જે આંખે ચઢી એ જ ભૂલ કહી, અન્ય કવિઓ સાથેની આવી છેતરપિંડી તો જે તે કવિ કહે ત્યારે જ ધ્યાનમાં આવશે.

સંપાદકનું ‘અરૂઝ’નું જ્ઞાન પણ સીમિત છે. ‘ગણીને પાંચ કે છ બહેરોમાં કામ કરતા આજના ગઝલકારો સ્થિર રહીને ગતિ કરી રહ્યા છે’ એવું લખનાર પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંપાદકને જો પૃષ્ઠ ૧૧ અને પૃષ્ઠ ૧૩ (અશોક ચાવડા), પૃષ્ઠ ૧૦૮ (મકરંદ મુસળે), પૃષ્ઠ ૧૨૭ અને પૃષ્ઠ ૧૨૮ (વિવેક કાણે) પરની ગઝલના છંદ સમજાયા હોત તો કદાચ નવી પેઢીને આ મહેશું ન માર્યું હોત.

પ્રસ્તુત સંપાદન આ રીતે જોઈએ તો માત્ર બાયોડેટામાં એક પુસ્તકનું નામ ઉમેરાય તે હેતુથી જ કરવામાં આવ્યું છે, નહીં કે ગુજરાતી ગઝલની સેવા માટે એવું આ ઉપરથી તારવી શકાય. જોકે આમાં દોષ ગઝલકારોનોય છે.

ગઝલ પ્રકાશિત કરવાના મોહમાંથી તેઓ બહાર આવશે તો જ આવાં કાવ્યાં સંપાદનો અટકશે. તો સામા પક્ષે સંપાદકોય ચાલાક થઈ ગયા છે. મારી પાસેથી તેમ જ અન્ય ઘણા મિત્રો પાસેથી ગઝલ મગાવી માસૂમ હવાના પહેલા મિસરા અનિલ ચાવડાએ, જે અહીં બીજે ક્યાંય નજરે નથી આવતા.

ખેર, આ તો ચાલ્યા કરે. પણ જ્યાં સુધી આવાં સંપાદનો થતા રહેશે ત્યાં સુધી સંપાદક શિખર તરફ ગતિ કરતા રહેશે અને ગઝલનું ભાવવિશ્વ ખીણ તરફ. અંતે સહુ ગઝલકારોએ (ખાસ કરીને સંપાદકોએ) પ્રાર્થનાની જેમ રોજ સ્મરવો જોઈએ તેવા વિવેક કાણેના પૃષ્ઠ-૧૨૬ પરના એક શેરથી વિરમીએ:

જા શિખર પર પહોંચવાની જીદ પ્રથમ તું પૂર્ણ કર,
હું ગઝલસર્જનને ક્યાં સ્પર્ધાની માફક જોઉં છું.

* * *

[માસૂમ હવાના મિસરા : સં. અંકિત ત્રિવેદી, પ્રકાશક: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, કિંમત રૂ. ૧૫૦.૦૦, પૃષ્ઠ-૧૮૧, કાઉન સાઈઝ, પાકું પૂઠું]

(પરબ, ઓગસ્ટ ૨૦૦૮)

કવિતામાં ભીનાશ મૂકી જતો નિખાલસ કવિ

કવિત્રિપુટીશ્રી ઉમાશંકર જોશી, ત્રિભુવનદાસ લુહાર ‘સુંદરમ્’ અને રામપ્રસાદ શુક્લના સહિયારા પ્રયાસથી શરૂ થયેલી અનૌપચારિક ‘બુધસભા’નો નિયમિત પ્રારંભ ૧૯૩૨માં મુ. બચુભાઈ રાવતની રાહબરી હેઠળ ‘કુમાર કાર્યાલય’માં થયો. ૧૯૮૦ની ૨ જાન્યુઆરીએ ‘બુધસભા’ની સોપણી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ને કરવામાં આવી અને એનું સુકાન સોંપાયું મુ. ધીરુભાઈ પરીખને. ત્યારથી તે આજ દિન સુધી ‘બુધસભા’નું સુકાન ધીરુભાઈ પરીખ સંભાળી રહ્યા છે એ સુખદ વર્તમાન છે. આવી જ એક અન્ય કાવ્યસભા ‘શનિસભા’નો પ્રારંભ ૧૯૯૮માં આદરણીય શ્રી ચિનુભાઈ મોદીની રાહબરી હેઠળ ‘હઠીસિંહ વિઝ્યુઅલ આર્ટ સેન્ટર’ ખાતે થયો. ત્યાંથી ચિનુકાકાના ઘર સુધી પહોંચીને એ ‘રવિસભા’ બનેલી. જોકે આજે આ ‘શનિ-રવિ-સભા’ ભવ્ય ભૂતકાળ બની ગઈ છે. ખેર! આ બંને કવિતા-સભાઓએ અમદાવાદમાં જ નહીં પણ અમદાવાદની આસપાસ પણ કવિતાનું સ્તર મૂઠી ઊંચેરું રાખવાના અથાગ સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. આ સભાઓના પરિણામસ્વરૂપ છેલ્લા દસકા તરફ મીટ માંડીએ તો યુવાકવિઓમાં નવનીત જાની, હરદ્વાર ગોસ્વામી, અંકિત ત્રિવેદી, ચંદ્રેશ મકવાણા ‘નારાજ’, ભાવેશ ભટ્ટ ‘મન’, વત્સલ શાહ, અનિલ ચાવડા, શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’, ગુંજન ગાંધી, દિલીપ શ્રીમાળી, ગિરીશ પરમાર અને મારા જેવા કવિઓ વધતે-ઓછે આ બેઉ કવિતા-સભાઓની નીપજ જ છે એ નિશંક સ્વીકારવું રહ્યું. અલબત્ત, આ નામાવલિમાં હજુ બીજાં નામ ઉમેરી શકાય, પરંતુ હાલ એનો અવકાશ નથી. આ યુવાકવિઓની

વાસ્તવિક વયમાં માંડ બે-પાંચ વર્ષનો ગાળો છે એટલું જ, બાકી કવિતાની કેડી પર સહુએ પોતપોતાના ગજા મુજબ કાવ્ય-વય ધારણ કરી છે.

૨૪, જૂન ૧૯૭૮ના રોજ જન્મેલ અને ખેડા જિલ્લાના વીરપુર તાલુકાના સારિયા ગામનો વતની, શૈલેષ પંડ્યા હાલ વ્યવસાયના કારણે ભલે કલોલ સ્થાયી થયો હોય, પણ એનું કાવ્યવતન તો અમદાવાદ જ છે. સાહિત્યની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલ શૈલેષની કાવ્યસફરનો હું સાક્ષી છું. મને બરાબર યાદ છે ૨૦૦૫ના વર્ષાંતે એક શનિવારે અનિલ ચાવડા અને પછીના બીજા શનિવારે શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’. આ રીતે આ બંને કવિઓની કાવ્યસફર એકસાથે જ ‘શનિસભા’ના માધ્યમથી શરૂ થઈ. અહીં એ બંનેની તુલના કરવાનો કોઈ વિચાર નથી, કારણ કે આ બંને કવિઓ પોતપોતાના કાવ્યમાર્ગ પર સ્વૈરવિહાર કરી રહ્યા છે. શૈલેષ પંડ્યાએ પોતાની જાતને માત્ર ગઝલકારના માળખામાં પૂરી નથી રાખી અને તે અન્ય કાવ્યપ્રકારોમાં પણ પોતાનો કસબ અજમાવે છે એ એક સારા કવિ થવાની સુખદ ઝેંઘાણી છે.

‘નિખાલસ’ કાવ્યસંગ્રહથી શૈલેષ પંડ્યાએ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં પોતીકાં નિશાન મૂકવાની સફળ શરૂઆત કરી છે. દરેક દસકો પોતાનું આગવું સાહિત્યસ્વરૂપ ઉજાગર કરે છે અને એટલે જ જેમ એક જમાનામાં સોનેટની બોલબોલા હતી એમ આજે ગઝલની બોલબોલા છે. શૈલેષે પણ દૃઢ ગઝલોથી ગઝલ-સાહિત્યને સહેજ વધારે ઊંચે લઈ જવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે. બાલાશંકર કંથારિયા ‘બાલ’થી આરંભાયેલી ગુજરાતી ગઝલ આજે એવા મુકામ પર છે કે એક બાજુ ગઝલકારો તેને શિખર તરફ લઈ જાય છે અને બીજી બાજુ પઝલકારો તેને ખીણમાં ધકેલી રહ્યા છે. આવા સમયે ગઝલને હૃદયપૂર્વક પોંખતા હોય તેવા ગઝલકારોને અવશ્ય પોંખવા જ પડે. આવા જે થોડાઘણા પોંખી શકાય તેવા જે ગઝલકારો અમદાવાદની કાવ્યભૂમિમાં ગઝલરત છે એમાંના એક તે કવિશ્રી શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’.

શૈલેષની ગઝલોની ‘ભીનાશ’ સુધી જવા માટે પ્રત્યેક ગઝલ પાસે જવાની તૈયારી રાખવી પડે. એકંદરે શૈલેષને ગઝલનું બાહ્ય સ્વરૂપ તો હસ્તગત છે જ, સાથેસાથે એ ગઝલનાં આંતરિક સ્વરૂપ પાસે જવાની જીદ પણ રાખે છે. ગઝલનું સ્વરૂપ એક રીતે તો છેતરામણું પણ છે જ. આ સ્વરૂપ ક્યારેક ગઝલકારને અચંબામાં નાખી દે છે એમ ઉજાગર થઈ જાય છે, તો ક્યારેક શબ્દોદય • ૭૨

છૂમંતર થઈ જાય છે. શૈલેષે એની વય પ્રમાણે ગઝલની વાટ પર દોટ મૂકી છે અને એની પાકટતાની ઝાંખી તો એની ગઝલોમાંથી મળી રહે છે. આમ, પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંથી કંઈ કેટલીયે જગાએ શૈલેષની કવિતાની ‘ભીનાશ’ ભાવકોને ‘નિખાલસ’ રીતે તરબતર કરે છે. આવો, એમાંથી આપણે પણ ભીના થવાનો લહાવો લઈએ.

મૌન સમજી નથી શકતા એટલે શબ્દ બોલું છું,
શાંત ઘટના ઘટે છે, ક્યાં કોઈનો જાપ રાખ્યો છે.

*

એક ઉછીની ચમક લઈ જીવવું પણ ક્યાં જઈને...?
જાત પ્રગટાવી હતી મેં, તાનમાં રાખ્યા પછી પણ.

*

દૂરથી આકાશને ઓળંગવાની જીદમાં,
આંગળી પગની બધી ‘ભીનાશ’ કાપી આખરે.

*

રાતને આપણે સાચવી ના શક્યા,
સૂર્ય માટે સમય ફાળવી ના શક્યા.

*

શ્વાસ છોડું કે ભરું બંને પરિસ્થિતિ ગમે,
જિંદગીને રૂબરૂ ‘ભીનાશ’ વારંવાર છે.

*

ડૂમો ભરાવા લાગશે, આંસુ પરત થશે,
આ આંખમાંથી ક્યાં ઝરણ જેવું તરત થશે.

*

વાત છે ખુલ્લી અને ‘ભીનાશ’ છે ખુલ્લો છતાં,
કોણ જાણે કેમ લાગ્યું કે બરોબર કેદ છે.

સામાન્ય રીતે ગઝલસ્વરૂપમાં મત્લા આયાસી થઈ જવાની શક્યતા વધારે રહેતી હોય છે, પણ શૈલેષના મોટા ભાગના મત્લામાં આયાસ વર્તાતો નથી. ઉદાહરણો હાથવગાં છે.

મારી અધૂરી વારતા અમથી અલગ નથી,
આભાસ એવો છે ધરા પર ક્યાંય પગ નથી.

*

કોણ જાણે કેમ જીવ્યો ધારવાની બાબતે,
રોજ હું ખોટો પડ્યો છું ધારવાની બાબતે.

વળી, એણે પ્રચલિત છંદો સાથે જ પનારો નથી પાડ્યો એ પણ એનામાં રહેલ ગઝલકારના પરિશ્રમની સાક્ષી પૂરે છે.

ઘડી ઘડી, સકળ ભમી, હરી-ફરી, રડી, પડી, શ્વસી, તરી, ડૂબી,
ફકત તને જ હું કરી રહ્યો તલાશ, તોય તું હજી ન આવતો.

આ કવિએ ક્યાંક પરંપરાની રદીફ સાથે કામ પાડ્યું છે. જેમ કે, ‘નથી’, ‘શકે’, ‘જાય છે’, ‘છે’, ‘સુધી’ ઇત્યાદિ. તો ક્યાંક પોતાની આગવી ઓળખ બનાવે તેવી રદીફો ખપમાં લીધી છે, જેમ કે ‘તને એ કોણ સમજાવે’, ‘તું આપી શકે તો આપજે’, ‘શ્વાસ પણ ક્યાંથી ભરું’, ‘આખરે અટકી જવાના આપણે’, ‘એ જ તો વાંધો પડ્યો છે શ્વાસને’, ‘તોય તું હજી ન આવતો’, ‘છે અણસાર કેવો સ્હેજમાં સમજાવ તું’ વગેરે. અલબત્ત, આ નવીન રદીફો મુખ્યત્વે દીર્ઘ રદીફો રહી છે એ ય સારી વાત છે. નવીન રદીફ ક્યારેક ગઝલને માફક આવે છે તો ક્યારેક નથી આવતી, પણ શૈલેષનું જમાપાસું એ જ છે કે એણે આ રદીફોને વફાદાર રહેવાની યથાયોગ્ય જહેમત ઉઠાવી છે. એ માત્ર નવી રદીફથી અટકી નથી ગયો, પણ એણે કાફિયાની બાબતમાં પણ અલગ રહેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. નવાં કાફિયા-રદીફ આવે એટલે સ્વાભાવિકપણે વાત પણ નવી આવવાની શક્યતા વધી જાય છે. આ નવીન રાહ પસંદ કરવામાં એની કલાસૂઝ ઉજાગર થાય છે.

જીવવાનું માપી-માપી, શ્વાસ પણ ક્યાંથી ભરું?
છે હવા નારાજ પાછી, શ્વાસ પણ ક્યાંથી ભરું?

*

આપણા હાથે જ સંબંધો સતત ઊગ્યા હતા, ફાલ્યા હતા ને અંતમાં,
આપણા હાથે જ સગપણ તોડવાનું, એ જ તો વાંધો પડ્યો છે શ્વાસને.

ગઝલ હોય કે અન્ય કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ હોય જ્યાં સુધી એ જિવાતા જીવન સાથે તાલમેલ ન ધરાવે તે મૃતપ્રાય બની જાય છે. શૈલેષ પોતાની જાતને સતત જિવાતા જીવન સાથે જોડેલી રાખે છે. એનું પ્રમાણ એ છે કે એણે નવી વાત કહેવા માટે ક્યાંક ક્યાંક બોલચાલના લહેકાને પણ જરૂરિયાત

મુજબ ખપમાં લીધો છે. વળી, આવું કરતી વખતે એણે ‘સ્લેટ’, ‘રેડ સિગ્નલ’, ‘ટ્રાફિક’, ‘લોકર’, ‘ગેરંટી’, ‘જજ’ જેવા અંગ્રેજી શબ્દો પણ જરાય આગંતુક ન લાગે તેમ ગઝલમાં પ્રયોજ્યા છે.

કયા શબ્દોની ગેરંટી મળી છે?

અમારા મૌનને કાં અવગણો છો?

આ રીતે શૈલેષની ગઝલો એ વાતની પ્રતીતિ અવશ્ય કરાવી જાય છે કે એની ગઝલો ભવિષ્યમાં લક્ષ્યવેધ ચોક્કસ કરવાની, કારણ કે કલાસૂઝ અને જીવનસૂઝ જ જે તે સાહિત્યકારની દિશા નક્કી કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

શૈલેષને ગઝલ સ્વરૂપની હથોટી હાથવગી છે અને એટલે એણે ‘મુક્તક’ પણ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સમાવ્યાં છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ ‘મુક્તક’ એ ગઝલના છંદમાં જ વિશિષ્ટ રીતે ચાર પંક્તિમાં પૂર્ણ કરી દેવાતું એક સંક્ષિપ્ત કાવ્યસ્વરૂપ છે. પહેલા ‘સાખી’ નામનો કાવ્યપ્રકાર ચલણમાં હતો, જેમાં ચોટ સાથે જે તે વિચારબીજ મૂકવામાં આવતું હતું. ‘મુક્તક’માં પણ ચોટનો જ મહિમા છે. આજે તો અધૂરી ગઝલનો મત્લા અને શેરને પરાણે જોડીને ‘મુક્તક’ લખનારાઓની સંખ્યા પણ સવિશેષ છે. શૈલેષે એ ટોળામાંથી પોતાને બહાર રાખવાની કોશિષ કરી છે. જેમ કે,

ઘનઘોર આંખોમાં ચડેલું ક્યાં હવે બદલી શકાય છે?

વાતાવરણ કારણ ભરેલું ક્યાં હવે બદલી શકાય છે?

મારી તરફ તું આમ ઈશારો કરી બોલાવ ના મને,

વીતેલ વર્ષોમાં બનેલું ક્યાં હવે બદલી શકાય છે?

ગઝલના છંદની હથોટીએ જ એને ‘મુક્તક’ પછી ગઝલના છંદમાં જ ખેડાતો ‘ટ્રાયોલેટ’ જેવો કાવ્યપ્રકાર અપનાવવા પ્રેર્યો છે. આપણે ત્યાં કવિશ્રી નિર્મિશ ઠાકરે આ સ્વરૂપમાં વિશેષ અને વિશિષ્ટ ખેડાણ કર્યું છે. આઠ પંક્તિમાં પૂર્ણ કરી દેવાતું આ વિશિષ્ટ કાવ્યસ્વરૂપ પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં જ મૂકવાનું શ્રેય સંભવતઃ શૈલેષને જ જાય છે. ‘ટ્રાયોલેટ’માં આઠ પંક્તિમાંથી પ્રથમ પંક્તિ ચોથી અને સાતમી પંક્તિ સ્વરૂપે પુનરાવર્તિત થતી હોય છે તેમજ બીજી પંક્તિ આઠમી પંક્તિ સ્વરૂપે પુનરાવર્તિત થતી હોય છે. પ્રાસની દૃષ્ટિએ પ્રથમ-ત્રીજી-પાંચમી અને બીજી-છઠ્ઠી-આઠમી એમ રચનાવિધાન છે. આમ,

‘ટ્રાયોલેટ’માં પુનરાવર્તન સવિશેષ છે, પણ આવું પુનરાવર્તન પણ નવીન અને અલગ ભાવવિશ્વ ઊભું કરી પુનરાવર્તનનો છેદ ઉડાડી દે ત્યારે ‘ટ્રાયોલેટ’ સફળ રચાય એમ કહી શકાય. શૈલેષને આ સ્વરૂપ એની દ રચનામાં ફળ્યું છે ખરું. જેમ કે,

ભલે આવે ઉદાસી જ્યાંથી ત્યાંથી
તને હું યાદ આજે મારી વળગાડું
પછી મારા વગર સહેજે ગમે ક્યાંથી?

એકંદરે શૈલેષ સતત નવાં કાવ્યસ્વરૂપો ખેડવા પ્રયત્નશીલ રહ્યો છે. ક્યારેક નવું તાકવા માટે પણ કવિએ કાવ્યસ્વરૂપ બદલવું પડે છે. શૈલેષને એની જાણ છે અને એની પ્રતીતિરૂપે અહીં ૧૨ ગીતો સમાવિષ્ટ છે. ગઝલમાં હજુ ગીતનુમા ગઝલને અવકાશ છે, પણ ગીતમાં ગઝલનુમા ગીતને જરાય અવકાશ નથી. ગીત એવી નાજુક કાવ્યડાળ છે, જે બધાં શબ્દફૂલનો ભાર ખમી શકતી નથી. સરળ લયાત્મક પદાવલિઓ જ આ કાવ્યપ્રકારને માફક આવે છે. સામાન્ય રીતે ગઝલરત કવિઓ ગીતમાં હાથ અજમાવે ત્યારે જો એ સભાન ન રહે તો એની અંદરનો ગઝલકાર એને ઠેકઠેકાણે આડો આવે છે. શૈલેષે ગીતોમાં પોતાની કાવ્યકલા ઉજાગર કરતી વખતે સભાનતા દાખવવાની કોશિષ કરી છે. એનાં ગીતોમાં કહેવાતી ઊર્મિઓનો ધોધ નથી. એણે માંદલાને હાકલ કરતાં ગીતો રચ્યાં છે. અહીં ક્યાંક એને ભજનનો ઢાળ કામ આવ્યો છે તો ક્યાંક લોકગીતોની પ્રણાલિકા. લોકગીતોને લોકલય ગીતસ્વરૂપને વિશેષ ઉપકારક રહે છે. એ રીતે શૈલેષનાં ગીતો હરિ અને હરિભજન આધારિત વિશેષ રહ્યાં છે. ભજનની સાહજિકતા એને ગીત કરતાં ભજનની વધારે નજીક લઈ જાય છે. આ ભાવસૃષ્ટિમાં એનું કવિપોત કોઈ અલગ દિશામાં ખૂલે છે. એ આવકાર્ય તો છે જ. જેમ કે,

જીવણ અમે રે પરોણા એક રાતના...

જીવણ હોંકારે ભરાવો ડેલીએ ટહુકા પડાવો...

ખાટલા ઉધારવ શું રે જીવણ આજકાલ...

*

આપણાં સૂના રે સગપણ ને સૂની શેરીઓ...

વરસો વીતી રે ગયાં ને મળવાના ઓરતા રહ્યા...

*

ચાલો ચાલો રે જીવણ મારગ ઠેલીને
મારા આતમના આધાર વળગણ મેલીને

શૈલેષની એવી કાવ્યસભાઓમાં આવનજાવન થતી રહી છે, જ્યાં તમામ કાવ્યસ્વરૂપોની શિષ્ટ ચર્ચા થતી રહી છે. ‘બુધસભા’માં પ્રવીણ પંડ્યાની ગદ્યકવિતા હોય કે પ્રફુલ્લ રાવલની હોય અને ‘શનિસભા’માં વત્સલ શાહની ગદ્યકવિતા હોય કે રાજેન્દ્ર પટેલની હોય — શૈલેષે આ તમામને ધ્યાનથી સાંભળ્યા છે અને એટલે જ એ ગદ્યકવિતા લખવાનું સાહસ કરે છે. શૈલેષની ૭ ગદ્યકવિતામાં પણ મને વિશેષ રસ પડ્યો છે. એ ‘મન’ નામના ગદ્યકાવ્યમાં કહે છે :

...હું તને રોજ કહું છું ચાલને બેસી જઈએ
તું મને નચાવે એમ ક્યાં સુધી હું નાચું?
તું મારામાં રહીને જીવે છે કે...
હું તારામાં રહીને જીવું છું??
મન... પ્લીઝ.
મને વર્તમાનમાં જીવવા દે ને દોસ્ત!

સમગ્રતયા જોઈએ તો શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’ની કાવ્યભીનાશ ગઝલમાં જે ‘નિખાલસ’ રીતે પ્રકટ થઈ છે એટલી જ સહજતાથી અન્ય કાવ્યપ્રકારોમાં પણ પ્રકટતી રહી છે. સાહિત્ય સાથેની એની તાલાવેલીએ એને ‘પદ્યમય’ તો બનાવ્યો જ છે, આગળ જતાં એ ‘ગદ્યમય’ પણ બને તો એની નવાઈ નહીં! અંતે શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’ની આ કાવ્યભીનાશ એક ઉજ્જવળ ભવિષ્ય બની રહે તેવી શુભેચ્છાઓ સાથે અમારો-તમારો એવાં પડળો ત્યાગી આપણો માનીને આપણી સાથેના એક આશાસ્પદ કવિને આપણે નિસંકોચ માણીએ-જાણીએ-પ્રમાણીએ એ જ આપણો સાચો સાહિત્યધર્મ છે. આવો, એવી જ સાહજિક નિખાલસતા સાથે ‘નિખાલસ’ને આવકારીએ.

* * *

(પ્રસ્તાવના, ‘નિખાલસ’, કાવ્યસંગ્રહ, શૈલેષ પંડ્યા, પ્ર. પોતે, વિ. રન્નાદે પ્રકાશન, ૨૦૧૨, ક્રિં.૧૬૦)

શબ્દોની સુરીલી મહેફિલ : ગાતા રહે મેરા દિલ

હસમુખ બી. ઠક્કરનું નામ તમે સાંભળ્યું છે? ‘ના’ સોરી, સલિલ દલાલ... હજુ પ્રશ્ન પૂરો થાય તે પહેલાં જ જવાબમાં ‘ટાઈમ પ્લીઝ’, ‘ફિલ્મ ફિલ્મ’ જેવી કટારોનાં નામ સાંભળવા મળે. ગુણવંત શાહના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘સલિલ દલાલ માત્ર કટારલેખક નથી, પરંતુ ફિલ્મમાં પડેલી સૂક્ષ્મ સંવેદનાને લોકો સુધી પહોંચાડનારા સુજ્ઞ ભાવક અને વિચારક છે. સલિલભાઈ પાસેથી ફિલ્મ દુનિયાની વાતો સાંભળવી પણ એક લહાવો છે.’

સલિલ દલાલની આવી આગવી બાની ધરાવતું હિન્દી ફિલ્મી ગીતકારોની બાયોગ્રાફીનું પુસ્તક એટલે ‘ગાતા રહે મેરા દિલ.’ શૈલેન્દ્ર રચિત ‘ગાઈડ’ ફિલ્મના જાણીતા ગીત ‘ગાતા રહે મેરા દિલ, તૂ હી મેરી મંઝિલ’ પરથી જેને શીર્ષક અપાયું છે એવાં આ પુસ્તકમાં શૈલેન્દ્ર ઉપરાંત સાહિર લુધિયાનવી, મજરુહ સુલતાનપુરી, શકીલ બદાયૂની, રાજેન્દ્ર કૃષ્ણ, હસરત જયપુરી, કેફી આઝમી, ઈન્દીવર અને આનંદ બક્ષી જેવા ટોચના ગીતકારોનાં માત્ર કવન જ નહીં પણ જીવન વિષયક પણ દુર્લભ માહિતી સમાવાઈ છે. સામાન્ય રીતે આપણી પાસે સુપરહિટ ગીતો જેમના પર ફિલ્માવાયા છે તે કલાકારોની માહિતી વધારે હોય છે. તેનાથી ઓછી જેણે ગાયું છે તેની, તેનાથી ઓછી જેણે તર્જ બનાવી છે એટલે કે, સંગીતકારની અને સૌથી ઓછી બલ્કે નહીંવત્ માહિતી ગીતકારની હોય છે. આમ તો શબ્દો અવતર્યા બાદ જ સંગીતનું અવતરણ થાય છે. પરંતુ ફિલ્મજગતની ઝાકઝમાળમાં ગીતકારનું

મૂલ્ય ખાસ નથી હોતું. (ગુલઝારસાહેબ અને જાવેદ અખ્તર અપવાદ એટલે હશે કે ગીતકાર હોવા ઉપરાંત તેઓ અનુક્રમે ફિલ્મમેકર અને સંવાદલેખક છે.)

કલાકારો, ગાયકો, સંગીતકારો ઇત્યાદિનાં સ્પેશિયલ આલબમ બજારમાં જોવા મળે છે. ક્યાંય જોયું કોઈ એક ગીતકારનાં હિટ ગીતોનું સંપૂર્ણ આલબમ હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં ગીતકારો વિશેની માહિતી વિશિષ્ટ શૈલીમાં રજૂ કરવા બદલ સલિલ દલાલનો ફિલ્મ-ગીતચાહકો અંતઃકરણથી આભાર ન માને તો જ નવાઈ.

‘પુસ્તકના ‘એહસાન મેરે દિલ પે તુમ્હારા હૈ....’માં સલિલ દલાલ લખે છે : ‘આ ફિલ્મી ગીતો ના હોત તો શું થાત?’ ક્યા ક્યા પ્રસંગનાં ગીત ફિલ્મોએ આપ્યાં છે? ખુશી થાય તો ગીત, દુઃખી થઈએ તો ગીત, મળીએ તો ગીત, વિખૂટા પડતાં પણ ગીત, રિસાવાનું ગીત તો મનાવવાનુંય ગીત, યુદ્ધનું ગાન અને દોસ્તીનાં ગાયન. શું નથી? હોળી-દિવાળીથી રક્ષાબંધન અને ઈદ-નાતાલથી માંડીને સ્વાતંત્ર્યદિને રાષ્ટ્રભક્તિનું જોમ વધારવા સુધીનાં ફિલ્મી ગીતો. જેમ જેમ વિચાર કરું છું એમ એમ એ સવાલ ફરી ને ફરી થાય છે, આ ફિલ્મી ગીતો ના હોત તો શું થાત? આ પુસ્તક એવા સવાલના ઉત્તરમાં પ્રગટતી આભારની લાગણીનું ગ્રંથસ્વરૂપ છે.’

‘...અહીં પ્રસ્તુત ૯ સર્જકોને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે. પહેલાં વિભાગમાં શકીલ બદાયૂની, ઈન્દીવર, આનંદ બક્ષી અને રાજેન્દ્ર કૃષ્ણ છે. આ શાયરો વાર્તાની જરૂરિયાત હોય તો સમાજસુધારાની વાત કવિતામાં કરે. (‘નયા જમાના આયેગા’) બીજા ભાગમાં શૈલેન્દ્ર અને મજરુહ સુલતાનપુરી છે, જેમણે શરૂઆતમાં મહેનતકશોની ચિંતાની કવિતાઓ કરી. પણ સમયાંતરે માત્ર સિનેમાલક્ષી રચનાઓ કરી. ત્યાર પછીના વિભાગમાં સાહિર લુધિયાનવી છે, જેમણે છેવટ સુધી પોતાની પ્રતિબદ્ધતા (કમિટમેન્ટ) કવિતામાં જાળવી રાખી... સાહિર એટલે આજીવન કાંતિના કવિ. તેમનું સ્થાન આગવું પણ સૌથી ઊંચી કક્ષામાં છે કેફી આઝમી.....’

સલિલ દલાલે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ નવેનવ સર્જકોના સર્જનને તેમની સંઘર્ષમય યાત્રાથી આરંભી ઊંચી ઉડાનને પોતાની રસાળ શૈલીમાં એ રીતે

નિરૂપી છે કે વાચક દરેક સર્જક સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. વળી, તેમનાં સર્જનને (અફકોર્સ સલિલ દલાલે દરેક ગીતકારનાં ગીતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે) ગણગણાવે છે. કેટલાક કિસ્સામાં તેમણે ગીતની પાછળ રહેલા પ્રસંગો પણ વર્ણવ્યા છે, જે જે-તે ગીતકારની સર્જનશક્તિ ઉપરાંત તેની સેન્સ ઓફ હ્યુમર પણ છતી કરી છે. તદુપરાંત દરેક ગીતકારનું મૂળ નામ (કવિઓ ઉપનામ રાખે છે એની ઘણાને જાણ નહીં હોય), જન્મતારીખ, અવસાન તારીખ, અને લાક્ષણિકમુદ્રા ધરાવતી તસવીર તો દરેક લેખના આરંભમાં ખરી જ.

સલિલભાઈ પાસે ફિલ્મ ગીતોને મૂલવાની ખાસ દૃષ્ટિ છે જે પુસ્તકના પાનેપાને ઉજાગર થાય છે. સાહિર લુધિયાનવી વિશે તેમણે આમ લખ્યું છે : સાહિરના સર્જનને મૂલવતી વખતે એવી મીઠી મૂંઝવણ તો સદા રહેવાની જ કે એ ક્યાં વધારે ખીલતા હતા? અલ્લાહ તેરો નામ ('હમ દોનો') અને તોરા મન દર્પન કહલાયે ('કાજલ') જેવાં ભજનો શબ્દોની સાદગી છતાં ગહન અર્થને કારણે સદા અમર છે. તો બાબુલ કી દુઆએ લેતી જા, જા તુઝકો સુખી સંસાર મિલે ('નીલકમલ')માં કન્યાવિદાયનું એ શ્રેષ્ઠતમ ગીત આપે છે. મેરે ભૈયા, મેરે ચન્દા, મેરે અનમોલ રતન, તેરે બદલે મેં જમાને કી કોઈ ચીજ ન લૂંગી ('કાજલ') એ આશા ભોંસલેનું રાખીગીત રક્ષાબંધન ના હોય તો પણ ભાઈ પ્રત્યેના બહેનના હેતની હેલી છલકાવવા સક્ષમ છે. જોકે 'કાજલ'નું તો ક્યું ગીત પસંદ કરો અને ક્યું ના કરો એવી ગૂંચવણ થાય એમ છે. સાહિરનાં એવાં કેટકેટલાં આલબમ છે... 'કાજલ' ઉપરાંત 'દિલ હી તો હૈ', 'તાજમહલ', 'ચિત્રલેખા', 'હમરાઝ', 'ગઝલ', 'આંખે', 'વક્ત', 'ગુમરાહ', 'હમ દોનો', 'દાગ', 'નીલકમલ', 'લયલા મજનૂ', 'કભી કભી' વગેરે જેનાં લગભગ તમામ ગાયનો હિટ અને સદાબહાર.

મજરુહ વિશે તેઓ લખે છે, 'મજરુહ કોઈ પણ વિચારધારામાં પોતાને બાંધ્યા વગર જે અભિવ્યક્તિ' તેમની બિનફિલ્મી રચનાઓમાં કરી એના નમૂના જ જુઓ તો 'ફૂટપાથ'ની શામે ગમ કી કસમ, આજ ગમગી હૈં હમ જેવી કૃતિઓની નવાઈ ના લાગે. અર્જ હૈ... વો તક રહે થે, હમીં હંસે કે પી ગયે આંસુ, વો સુન રહૈ થે, હમીં કહ સકે ન અફસાને અથવા આ જુઓ... જબાં હમારી ન સમજા યહાં કોઈ મજરુહ, હર અજનબી કી તરહ અપને હી વતન મેં રહે કે પછી આ લાગણી કેવી અદ્ભુત?... ન મિટ સકેંગી યે

તન્હાઈયાં, મગર અય દોસ્ત, જો તૂ ભી હો, તો તબિયત જરા સંભલ જાએ કે પછી બેવફાને મરાતો આ ટોણો.... જરા કે જિક પે તુમ ક્યોં સંભલ કે બૈઠ ગયે તુમ્હારી બાત નહીં, બાત હૈ જમાને કી અને જાત સાથે વાત કરવાની આ ફિલોસોફિકલ અદા... હમ હી કાબા, હમ હી બુતખાના, હમ હી હૈ કાયનાત, હો સકે તો ખુદકો ભી એક બાર સિઝદા કિજિયે.

ફિલ્મ શ્રી ૪૨૦માં શૈલેન્દ્રચિત રમ્યા વસ્તાવૈયા ગીત વિશેની પૂરક માહિતી આમ છે : ‘આ રમૈયા વસ્તાવૈયા જેવા શબ્દો શૈલેન્દ્ર ક્યાંથી લઈ આવ્યા હશે? એક ઢાબામાં એ જમવા ગયા હતા. ત્યાં માલિકે વૈઈટરને રમૈયા નામથી બોલાવ્યો અને શૈલેન્દ્રને એ વિચિત્ર લાગતા નામમાં એવો રસ પડ્યો કે ગીતનું મુખ્ય બનાવી દીધું અને એ અનોખા બોલની પાછળના શબ્દો કેવા અમર લખ્યા? મૈનેં દિલ તુઝકો દિયા’.

રાજેન્દ્રકૃષ્ણ માટે તેઓ લખે છે : ‘પણ કથા-પટકથા-સંવાદ-ગીતો એમ ફિલ્મલેખનનાં તમામ પાસાં ઉપર એક સરખા અધિકારથી કામ કરનાર અને સફળ થનાર સર્જક તરીકે રાજેન્દ્રકૃષ્ણનું નામ ટોચે મૂકી શકાય. સ્ટુડિયોના પગારદાર લેખકોને બદલે, સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાના “ફીલાન્સ” જમાનામાં, તે પહેલા “સુપરસ્ટાર” કલમજીવી હતા.’

હસરત જયપુરી વિશેના લેખમાં ‘સંગમ’ના જાણીતા ગીતની ભૂમિકા તેમણે આ રીતે વર્ણવી છે : ‘રાધાના ખુલ્લા વાળના પ્રેમમાં ઘાયલ હસરતે તે દિવસોમાં એક લવલેટર પણ લખ્યો... અલબત્ત, કવિતાના સ્વરૂપમાં જ. શરૂઆતમાં ગૂંચવાતા હોય એમ રાધાને લખે છે, મહેરબાં લિખું, યા દિલરૂબા લિખું, હૈરાન હું કિ આપ કો ઈસ ખત મેં ક્યા લિખું?’ અને પછી શાયરીમાં લખ્યું... યે મેરા પ્રેમપત્ર પઢકર કિ તુમ નારાજ ના હોના, કિ તુમ મેરી જિંદગી હો કિ તુમ મેરી બંદગી હો આખો લવલેટર તેમણે લખ્યો, પણ પ્રેમિકાને આપી ના શક્યા. (એક જગ્યાએ પ્રેમનો ઈઝહાર રાધા સમક્ષ કર્યો અને સામા પાત્રે ઈનકાર કર્યો એવી વાત પણ વાંચવા મળે છે. ક્યાંક જયકિશન આ પ્રથમ લીટીના સર્જક હોવાની પણ વાત છે.) વરસો પછી એ જ ‘પ્રેમપત્ર’ એ રાજ કપૂરની ફિલ્મ ‘સંગમ’ માટે આપે છે. હસરતની આખી એકતર્ફી મોહબ્બતની દાસ્તાન રાજ સા’બને એવી સ્પર્શી ગઈ કે ફિલ્મમાં આ ગીત માટે ખાસ સિચ્યુએશન ઊભી કરી. એટલું જ નહીં. નાયિકાનું નામ પણ હસરતની

‘મેરે સામનેવાલી અગાસી’ની ‘હીરોઈન’નું જ આપ્યું... ‘રાધા.’”

ઈન્દીવરને દ્વિઅર્થી ગીતો વિશેની ટિપ્પણી કરવાનું પણ સલિલભાઈ નથી ચૂક્યા, તો વળી તેમની હકારાત્મક ભૂમિકા આમ રજૂ કરી છે : ‘પણ ઈન્દીવરના જીવન પ્રત્યે આશાવાદી રહેવા છોડ દે સારી દુનિયા સિવાય પણ ઘણાં ગીતો છે જ. તેમાં ‘આખિર ક્યું’નું અનવરે ગાયેલું ગીત કોણ ભૂલી શકે?... એક અંધારા, લાખ સિતારે. અંધારું એક જ છે અને ટમટમતા તારા લાખો છે એ આશાવાદનું રૂપક સજર્યા પછી ઈન્દીવર લખે છે, સબ સે બડી સૌગાત હૈ જીવન, નાદાં હૈ જો જીવન સે હારે તો ‘અરમાન’માં લખ્યું, સારે જહાં કી અમાનત હૈ યે જીવન તુમ્હારા. એ જ રીતે ‘જુર્મ’માં એકબીજાને સહારો આપતા રહેવાની વાતને કેટલી સરસ રીતે કહી છે... જબ કોઈ બાત બિગડ જાયે, જબ કોઈ મુશ્કિલ આ જાયે, તુમ દેના સાથ મેરા હો હમનવાં જ્યારે ‘સફર’માં કેન્સરથી મૃત્યુના દરવાજે ઊભેલા રાજેશ ખન્નાને જીવતા રહેવાનું કારણ કેવું ખૂબસૂરત મળે છે? એ શર્મિલા ટાગોરની તસવીરો દોરતો જાય છે ને ગાય છે... જીવન સે ભરી તેરી આંખે, મજબૂર કરે જીને કે લિયે.’

સૌથી છેલ્લે આનંદ બક્ષીની વાત છે. આનંદ બક્ષીની ફોજમાંથી હકાલપટ્ટી, ગાયક તરીકેની નિષ્ફળતા અને ગીતકાર તરીકેની સરળ મુખમુદ્રા સલિલ દલાલની કલમે વાંચો તો જ માણવી ગમે. બક્ષીનો સુવર્ણકાળ તેમણે આમ દષ્ટિમાન કર્યો છે. “મહેબૂબ કી મહેંદી” રિલીઝ થયું ત્યાં સુધીમાં આનંદ બક્ષીએ એટલી બધી સુપરહિટ ફિલ્મો અલગ અલગ સંગીતકારો સાથે આપી હતી કે ગીતકારોમાં એ સુપરસ્ટાર થઈ ગયા હતા. અને કેમ ના થાય? કોઈ પણ રચનાકાર ત્રણ જ વર્ષમાં અર્થાત્ ૧૯૬૯થી ૧૯૭૧ સુધીમાં, સુપરહિટ સર્જનોની લાઈન લગાડી દે તેને સુપરસ્ટાર નહીં તો શું કહો? હિટ ગીતોની દષ્ટિએ ત્રણ વર્ષમાં બક્ષીજીની આવેલી આ ફિલ્મોને મૂલવો તો? ‘આરાધના’, ‘આયા સાવન ઝૂમકે’, ‘દો રાસ્તે’, ‘જીને કી રાહ’, ‘અન્જાના’, ‘આન મિલો સજના’, ‘બચપન’, ‘ગીત’, ‘હિમ્મત’, ‘હમજોલી’, ‘ઈશક પર જોર નહીં’, ‘કટી પતંગ’, ‘જીવન મૃત્યુ’, ‘ખિલૌના’, ‘મેરે હમસફર’, ‘માય લવ’, ‘શરાફત’, ‘ધી ટ્રેન’, ‘પુષ્પાંજલિ’, ‘અમર પ્રેમ’, ‘આપ આયે બહાર આઈ’, ‘દુશ્મન’, ‘હાથી મેરે સાથી’, ‘હરે રામ હરે કૃષ્ણ’, ‘લાખો મેં એક’, ‘મેરા ગાંવ મેરા દેશ’, ‘નયા જમાના’, ‘ઉપહાર’... વાંચતાં વાંચતાં હાંફ ચઢી જાય

એટલું લાંબું લિસ્ટ! અને આ માત્ર ત્રણ જ વર્ષનો ફાલ છે, બાપુ! વળી, આ તો પિક્ચરોની જ યાદી છે.”

મોટે ભાગે તેમણે ગીતોને જ બોલવા દીધાં છે. દરેક ગીતકાર વિશે અહીં જાણી જોઈને એટલે જ ઉલ્લેખ કરવાનું ટાળ્યું છે. સલિલ દલાલે આ પુસ્તકમાં સમાવેશ નથી કરાવ્યો તેવા બીજા શાયરોની યાદી પણ પ્રસ્તાવનામાં આપી છે. ‘ગાતા રહે મેરા દિલ’માં તેમણે તેમની દૃષ્ટિએ હિન્દી ફિલ્મસંગીતનો જે સુવર્ણકાળ હતો તેની ગીતયાત્રા કરાવી છે. વળી, આ નવેનવ શાયરોના લેખ ગીતોથી તરબતર હોવા છતાં તેમણે દરેક કવિના લેખ પછી ‘જ્યુક બોક્સ’ શીર્ષક અંતર્ગત બીજાં હિટ ૧૫ ગીતોની યાદી આપી છે જે દરેક ગીતકાર પ્રત્યેનો તેમનો આદરભાવ સૂચવે છે.

૨૪નીકુમાર પંડ્યાએ કહ્યું છે તેમ ‘ફિલ્મો સાથે જેમને કોઈ લગાવ ન હોય તેવા, સદાયનાં ચઢેલાં ભવાંવાળા યા અત્યંત વ્યસ્ત માણસો પણ સલિલ દલાલની કૌલમ કે લેખની થોડી લીટીઓ ઉપર નજર ફેરવ્યા પછી પૂરું વાંચવાની લાલચ રોકી શકતા નથી. પ્રસ્તુત પુસ્તક એવા સાદાંત વાંચ્યા વગર ના જ ચાલે એવા, ફિલ્મ ગીતકારો ઉપરના લેખોનો સંચય છે.’

* * *

(ગાતા રહે મેરા દિલ : લેખક - સલિલ દલાલ, પ્રાપ્તિસ્થાન - સત્ય મીડિયા, ૨૦૧, વિમલા કૉમ્પ્લેક્સ, જૂના શારદામંદિર રોડ, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬)

‘રણમાં તરાપો’ : ગઝલ સુધી પહોંચવા માટેનો પ્રયાસ

ગુજરાતી ગઝલસાહિત્ય-જલધિમાં આજકાલ લવરમૂઠિયાથી લઈને નિવૃત્ત કવિઓ પોતાનું વહાણ હંકારી રહ્યા છે ત્યારે જગદીશ ભટ્ટ ગઝલ સુધી પહોંચવા માટે ‘રણમાં તરાપો’ નામનો સંગ્રહ લઈ આવે છે. જગદીશ ભટ્ટ આમ તો વેદના સાથે ઘરોબો ધરાવતા કવિ છે. મુખ્યત્વે કાવ્યગોષ્ઠિ સાથે સંકળાયેલ આ કવિની કવિતા સાહિત્યનાં અનેક સામયિકોમાં અવારનવાર જોવા મળતી હોય છે. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘લીલીછમ વેદના’ નામે પ્રકટ થયો હતો. ત્યાર બાદ ત્રણેક બાળકાવ્યસંગ્રહ બાદ કવિ પાસેથી ૧૧૮ ગઝલો સમાવતો ગઝલસંગ્રહ ‘રણમાં તરાપો’ મળે છે.

ગઝલ એટલે વ્યંગમાં કહેવું હોય તો ‘પ્રાસની તુકબંધી કરી કોઈ શીર્ષક ન મળે તો ‘ગઝલ’ લખી દેવું તે.’ અમદાવાદમાં આવા અગઝલકારો શહેરમાં જેટલાં ચકલાં હોય તેટલા હશે એવું કહી શકાય. વાસ્તવમાં માત્ર છંદ અને કાફિયા-રદીફ સાચવવાથી ગઝલ નથી બની જતી. એ વાતની પ્રતીતિ હજુ સુધી ઘણા લોકોને નથી થઈ.

જગદીશ ભટ્ટ મોટી વયે ગઝલક્ષેત્રે પ્રવેશ્યા છે એટલે એમની ગઝલો પારંપરિક હોય તો વાંધો નહીં, પણ પુખ્ત હોય એવી અપેક્ષા તો રાખી જ શકાય. મુખ્યત્વે રમલ અને રજઝ છંદમાં લખાયેલી ઘણી ગઝલોના રદીફ ધ્યાનાકર્ષક છે. જેમ કે ‘આંખમા રણ વિસ્તરે’, ‘કોક બહાનું આપજો’, ‘એક દીવો તરફડે’, ‘કરો ને સાવ અટકળ નીકળે.’

થોડી ગઝલોમાં શેરિયત પણ જોવા મળે છે. એક ગઝલના મત્લામાં કવિ કહે છે :

રણ સમૂળું પી ગયાનો વ્હેમ છે;

ઝાંઝવાં જંપી ગયાંનો વ્હેમ છે.

(પૃ. ૩૮)

રણ અને ઝાંઝવાંનું પારંપરિક પ્રતીક અહીં ખૂબ સરસ અને નવીન રીતે આવે છે. વધુમાં ‘પી’ અને ‘જંપી’ કાફિયા બદલ કવિને ધન્યવાદ. તો એક ગઝલમાં સાવ સરળ તથા સચોટ અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે.

રાત થોડી વેશ ઝાઝા શું કરું?

લાગણી ચોધાર લો ચાલો હવે.

(પૃ. ૫૨)

પરંતુ આવા ઉત્તમ શેરોની અપેક્ષા આખા સંગ્રહમાં બહુ ઓછી સંતોષાઈ છે. વધુમાં પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં મોટા ભાગની ગઝલોમાં કાફિયાદોષ જોવા મળે છે, જે નિવારી શકાયો હોત તો કદાચ સારી ગઝલો બની શકત. તો વળી અન્ય ગઝલોમાં કવિએ મત્લામાં લીધેલી કાફિયાની પ્રતિજ્ઞા પછીના શેરમાં નિભાવી નથી. કાફિયા-રદીફને સાંગોપાંગ નિભાવતી નખશિખ ગઝલો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં અહીં જોવા મળે છે. સંગ્રહમાં થોડી ગઝલોમાં છંદદોષ પણ જોવા મળે છે. જેમ કે ‘તિમિર’નું લગાત્મક રૂપ ‘લગા’ થાય પણ કવિએ મોટે ભાગે આ શબ્દને તિમિર એમ ‘ગાલ’ સ્વરૂપે ખપમાં લીધો છે, જે ખોટું ગણાય. મુખ્યત્વે રમલ અને રજઝ છંદમાં વહેતી બે-ત્રણ ગઝલોમાં તો છંદપરિવર્તન પણ ખૂંચે છે. (જુએ પૃ. ૩૦, ૩૧, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯)

કવિ પુનરાવર્તનથી પણ બચી શક્યા નથી. જેમ કે પૃ. ૬ પરની ‘ધ્રાસકો’ ગઝલનો રદીફ ‘આ રાત ને વેરાનમાં’ પૃ. ૮ તેમજ પૃ. ૧૩ પરની ગઝલના મિસરામાં જોવા મળે છે.

ગઝલમાં ભરતીના શબ્દ હોય તેને તાકીદનો દોષ કહેવાય છે. ઘણા ગઝલકારો ‘તાકીદ’થી બચી શકતા નથી. અહીં એવોય દોષ આંખ-કાનને ખટકે છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ. પૃ. ૧૬ ઉપરની ગઝલ ‘ઓરતા’માં ૯ શેરમાંથી ૬ શેરમાં ને/કિરિ જેવા ભરતીના શબ્દો પ્રયોજાયા છે.

ખેર, રણ હોય ત્યાં મૃગજળ પણ હોવાનાં જ. જગદીશભાઈને ગઝલનું બાલ્ય સ્વરૂપ હસ્તગત છે જ અને એથી જ તો તે ગઝલક્ષેત્રે કાર્યરત છે. જો ગઝલની આંતરિક ગૂંથણી અને ગઝલપસંદગી વિશે કવિ જરા વધુ સભાન રહ્યા હોત તો ‘રણમાં તરાપો’ આસાનીથી તરી શક્યો હોત. તેમ છતાં પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં એવું લાગે છે કે કવિ પાસેથી સાઘંત સુંદર રચનાઓ મળશે જ. એવી આશા આસ્થાને નહીં લેખાય.

* * *

[રણમાં તરાપો (ગઝલસંગ્રહ) : લે. જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ, ડિમાઈ સાર્ઝ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૮૦]

(કુમાર, મે ૨૦૦૪)

અનુભવ : સંવેદનાનો આગવો રથ

પરદેશમાં રહીને માતૃભાષામાં કવિતા કરનાર કવિઓની કતાર ગુજરાતી સાહિત્યમાં લાંબી છે. આ કતારમાં હવે એક નવું નામ ઉમેરાયું છે, તે છે સુધીર દવે. અમેરિકાના ટેક્સાસ શહેરમાં રહેતા હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી કવિતાને પચાવી છે. પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહ ‘અનુભવ’ એ એમના ‘પ્રયાસ’નું એક આગવું સ્વરૂપ છે. એટલે કવિનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રયાસ’ છે અને ‘અનુભવ’ બીજો.

‘અનુભવ’માં સુધીર દવેએ મુખ્યત્વે ગઝલ, ગીત, નઝમ, મુક્તક અને અછાંદસ સ્વરૂપે પોતાની સંવેદનાને કાવ્યાકાર આપ્યો છે, તો ક્યાંક ક્યાંક દોહામાં અને અપવાદરૂપે એક હાઈકુમાં પણ પોતાની અનુભૂતિને ઢાળી છે. ગઝલમાં નિજી લાગણીઓને કવિએ સુપેરે વ્યક્ત કરી છે. જોકે એમની કવિતાઓમાં પ્રણય, ફિલોસોફી, અતીતરાગ અને માનવીય વકોક્તિ વિશેષે જોવા મળી છે. ગઝલમાં જ્યાં જ્યાં અટકી જવાયું તેવા શેર જોઈએ:

જેમ કે કોઈ સ્મરણ ભાગી જવાનું હો!

બારણાં ખખડ્યાં કરે છે ખોલતાં બારી.

*

હું આતમને અંદરથી પૂછું છું કાયમ,

હું ભૂલી ગયો ક્યાંક રસ્તા જીવનના.

*

તું નાવિક, હલેસાં અને મધ્ય દરિયે ફક્ત તું જ તું છે,
સબળ તું નથી તો શી રીતે જવું આપમેળે કિનારે?

*

કોઈ ઉતારી લિયે તો સ્હેજ હળવો થઈ જઈ,
પીઠ પર બીજું ન કેં, હોવાપણાનો ભાર છે.

*

બીજું તો મોકલું તને શું પત્રમાં પ્રિયે?
બાકી રહ્યો છું માત્ર હું સાદર નથી સવાર.

ગઝલમાં વિચાર-વૈવિધ્યની સાથે સાથે છંદ-વૈવિધ્ય પણ છે એથી ગઝલમાં કવિનો હાથ ‘અનુભવ’ વાળો છે એની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. કવિએ ‘પ્રણય’ સિવાયના અન્ય ભાવવિશ્વને પણ તાગ્યું હોવાથી ગઝલો આસ્વાદ્ય બની છે. આમ તો મોટા ભાગની ગઝલોમાં પાંચ શેર છે જ પરંતુ અપવાદરૂપ થોડી ગઝલોને કવિએ ત્રણ-ચાર શેરમાં જ કહી છે એ ખટકે ખરું! અલબત્ત, એવું હોઈ શકે કે કવિનો ‘અનુભવ’ એટલી લાગણીમાં જ વ્યક્ત થઈ ગયો હોય.

ગીતમાં પણ કવિએ પોતાની અનુભૂતિ કંડારી છે. અલબત્ત, ગઝલ જેટલી જ ફાવટ તેમાં નથી તે છતાં ગીતના સ્વરૂપથી સભાન હોવાને લીધે કવિ ભવિષ્યમાં સુંદર ગીતો રચશે તેમાં શંકા નથી. આમ પણ આ સંગ્રહમાં ગીતની સંખ્યા નહિવત્ છે. તેમનાં ગીતોમાં ભાવવિશ્વ ઓગળીને એકાકાર થાય છે તેની ના નહીં, પરંતુ ગીતની નજાકતનો લોપ જોવા મળ્યો છે. થોડાક અંતરા માણીએ : ‘મોરલી’ ગીતમાં કવિ કહે છે :

હેયે વસેલ સાત સૂરોની સાથ
તારી યુગયુગે રચાતી માયા,
મનમોહક સૂરાવલિ તું એક ફૂંકે દેય,
છોને છિદ્ર પડેલ તારી કાયા.

‘અમે’ ગીતમાં જાતથી વિમુખ થવાનો ભાવ આસ્વાદ્ય છે :

અગાસીએથી કૂદકો મારી પડછાયાઓ ભાગ્યા,
અમે અમોને મળીએ ના એમ અમે અમોને માગ્યા.

‘મીણબત્તી’ ગીત કોમીરમખાણની નીપજ છે. નાના બાળક માટે

મીણબત્તીનું પ્રતીક લઈ કવિએ ટૂંકી છતાં વેધક રજૂઆત કરી છે.

મીણબત્તી ઓલાઈ ગઈ

સાગરના બે ભાગ થયા ને પૃથ્વી લયબદ્ધ ભીંજાઈ ગઈ.

‘નઝમ’ જેવું હાલ ઓછું ખેડાતું કાવ્યસ્વરૂપ કવિએ પ્રમાણમાં ખૂબ સારી રીતે ખેડ્યું છે તે નોંધનીય છે. ‘તમારી યાદ’, ‘માયાજાળ’, ‘પ્રેમનો પ્યાલો’, ‘શ્રદ્ધા અને ભક્તિ’, ‘ભૂકંપ’, ઇત્યાદિ આસ્વાદ્ય નઝમો છે. ‘સુહાગરાત’ દોહા-નઝમ કહી શકાય તેવી રચના છે. કવિનો ‘અનુભવ’ ક્યાંક લાઘવમાં છે તો ક્યાંક વ્યાપમાં. એકંદરે ગઝલો અને નઝમો આ સંગ્રહનું જમાપાસું છે તેમાં ઉમેરો કરે છે અપવાદરૂપ દોહા અને ગદ્યકવિતા.

થોડાંક ઉદાહરણો માણીએ :

સત્યમાં બાળક બનું ને વર્તનમાં યુવાન,
જ્ઞાન-વાતમાં વૃદ્ધ બની ગણગણું જીવનનું જ્ઞાન.

*

આદત એવી ઊંડે છે કે જાણે પીપળ મૂળ,
થડ કદી કાપી શકું પણ ક્યાંથી કાપું કુળ.

એક-બે નઝમનાં ઉ.દા. જોઈએ.

તમે છો ગેરહાજર ને વળી એ શ્રાવણી માસે,
કદી મારું વિચાર્યું છે ખરું કે મારું શું થાશે?

‘ભૂકંપ’ નઝમમાં કવિ આકંઠ કરે છે :

આ જીવનની કેવી ઘડીની સગાઈ,
મર્યા આંખ સામે સગાં સૌ દબાઈ;
રહી ચીસ ઊડતી સતત ધૂળ સાથે,
ફક્ત ચાર પળમાં ગયા સૌ દટાઈ.

તો ‘સુહાગરાત’માં કવિ કહે છે :

સમંદર સાથે રેતનો નવો રચાયો સંગ
લીલી ફૂણી લાગણી અનુભવ થતા દંગ
એક પછીથી એક સૌ ઊતરી જાતા હેઠા,
ધીરજ ખૂટી કાળની જ્યાં છૂટા મૂક્યા કેશ.

ગઘકાવ્યોમાં કવિએ પરંપરાનો છેદ ઉડાડી શક્ય હોય તેટલું આધુનિક ભાવ-સંવેદન રચ્યું છે. અન્ય કાવ્યપ્રકારની સરખામણીમાં કવિ ગઘકાવ્યને યોગ્ય ન્યાય આપી શક્યા છે. એક જ સંગ્રહમાં જુદાં જુદાં કાવ્યસ્વરૂપો એકસાથે મૂકવા બદલ કવિ સુધીર દવેને ધન્યવાદ આપવા ઘટે.

‘શોકસભા’ (પૃ. ૫૦) કાવ્યમાં કવિએ જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેનું અંતર ખાળવા પ્રયત્ન કર્યો છે તો ‘ચંદરવો’ (પૃ. ૫૧) કાવ્યમાં આધુનિકતાથી કંટાળીને પરંપરા તરફ જવાની ગતિ રચાઈ છે. સંગ્રહના ઉત્તરાર્ધમાં મુકાયેલ ગઘકાવ્યોની હારમાળા એકંદરે થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં ભાવકને અતીતથી ભાવિ સુધીની હૃદયંગમ યાત્રા કરાવે છે. ‘અમેરિકાનો મેળો’, ‘ફોગાના’ ‘પોપકોર્ન’, કવિની કર્મભૂમિ સાથેનું સંધાનની નીપજ છે તો ‘ઘડિયાળનો કાંટો’, ‘જિંદગીની ચોરી’, ‘સૂરજ ઊગ્યો’, ‘દ્વિધા’ ઇત્યાદિ ગઘકાવ્યોમાં કવિની હૃદયભૂમિ સાથેનો ચિતાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘બારી’ ગઝલથી આરંભાયેલી અનુભવની સફર ‘જુદી દિશાઓ’ ગઘકાવ્ય સાથે વિરમે છે ત્યારે એ કહેવું જરૂરી બને છે કે કવિનો અનુભવ ભવિષ્યમાં વધુ ને વધુ કાવ્યાનુભવ બની શકશે તેવી આશાના અંકુર આ ‘અનુભવ’માંથી પસાર થતી વખતે મને લાગ્યા છે. કવિનો દરેક અનુભવ કવિતા બનો એવી શુભેચ્છા સાથે શુભ રાત્રિ.

* * *

(કવિના પુસ્તકવિમોચન નિમિત્તે આવકાર)

‘હાંસિયામાં હું’ કહી ટોળાથી દૂર રહેતી વેદના, સંવેદના

ગુજરાતી કાવ્યકલામાં કવયિત્રીઓની સંખ્યા ઓછી જોવા મળે છે. કવયિત્રીઓને યાદ કરીએ તો આંગણીના વેદે ગણી શકાય એટલાં નામ યાદ આવે. હાલ ગીત, ગઝલ, અછાંદસની મોસમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપવનમાં પૂરબહારમાં હોય ત્યારે ‘હાઈકુસંગ્રહ’નું પ્રકાશન અચરજ પમાડે એ સ્વાભાવિક છે. ‘હાઈકુ’ નામનો પદ્યપ્રકાર ‘સ્નેહરશ્મિ’એ વધુ ખેડ્યો છે. ‘હાઈકુ’ કાવ્યપ્રકારમાં એક નવો સંગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘હાંસિયામાં હું’ અને તેનાં કવયિત્રી છે ‘પ્રિયંકા કલ્પિત’.

પ્રિયંકા કલ્પિત એ જાણીતા ગીતકવિ મધુકાન્ત કલ્પિતનાં પુત્રી હોવાથી કવિતા વારસામાં મળી હોય એ સહજ છે. પ્રિયંકાએ પોતાની ઊર્મિઓને ‘હાઈકુ’ અને ‘અછાંદસ’ એમ બે માધ્યમોમાં રજૂ કરી છે.

ફક્ત લયતત્ત્વ હોવાથી ગીત નથી બનતું. છંદ, રદિફ-કાફિયા સાયવવાથી ગઝલ નથી બનતી. બધી ચૌદ લીટીઓ સોનેટ ન બને, એમાં પાંચ-સાત-પાંચ એમ સત્તર અક્ષરની ત્રિપદી હંમેશાં હાઈકુ નથી બનતી. હાઈકુ એ માત્ર અક્ષરોની મેળવણી નથી, પણ ઘણી બધી સંવેદના અને અનુભવનો સમન્વય છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાં ૧૮૮ હાઈકુ અને ૧૫ અછાંદસ છે. પ્રિયંકાનાં કાવ્યોમાં વેદનાનો ધ્વનિ પડઘાયા કરે છે. સ્ત્રી હોવાની વેદનાને વાચા આપવામાં પ્રિયંકા સફળ રહી છે.

દીવો લઈને
શોધવા નીકળી છું
મારી જાતને.

*

અતીતને શું
કામ ખોતરવો છે
ઉફ ! જવા દે.

*

હથેળીમાંથી
ચોરાઈ ગઈ, સાચી
હસ્તરેખાઓ.

*

નગ્ન જિંદગી
ચીંથરેડાલ જાત,
કોને ઢાંકું હું?

*

અબળા નામે
સડતી લાશ જીવે
મારી અંદર.

*

યજ્ઞકુંડમાં
હું હોમાયા કરું છું
વસ્તુની જેમ.

સ્ત્રી હોવાની સાથે દલિત સ્ત્રી હોવું એ આયબામાં અંગારા ભર્યા હોય એવું છે. આ બે હાઈકુમાં પ્રિયંકાએ સ્ત્રી અને એમાંય દલિત સ્ત્રી હોવાની વેદનાને ભારોભાર વણી છે.

અંગારા જેમ
જાતિ મને સતત
દઝાડ્યા કરે.

*

બેડી પહેરી
ફર્યા કરું છું, કેવી
સ્વતંત્ર છું હું?

લઘુકાવ્યોમાં લાઘવની સાથોસાથ કવિતાનું પોત ઊંચું જોઈએ છે તેની પ્રિયંકાને જાણ છે અને એટલે જ ઘણાં નખશિખ હાઈકુ તેની પાસેથી આપણને મળે છે. જોકે ક્યાંક અપવાદરૂપ થોડાં હાઈકુ વિધાન બની જતાં જોવા મળ્યાં છે, પરંતુ ‘હાઈકુ’ જેવો મૂતપ્રાય કાવ્યપ્રકાર ફરી સજીવન થાય છે એટલે અપવાદ નજરઅંદાજ કરી શકાય.

હાઈકુની સાથે પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં અછાંદસ પણ છે. અછાંદસમાં પ્રિયંકાની કલમ વધારે ધારદાર જોવા મળે છે. ‘સ્ત્રી’, ‘અર્થ’, ‘અમે’, ‘કઠપૂતળી’, ‘નકાબ’, અછાંદસ રચનાઓ કાબિલેદાદ છે. ભલે સંગ્રહમાં અછાંદસ ઓછા હોય પણ કાવ્યતત્ત્વને લીધે તે સંગ્રહને સમતોલ રાખે છે. અંતમાં, ‘હાંસિયામાં હું’ એમ કહી ભલે પ્રિયંકા ટોળાથી દૂર રહે પણ આગામી દિવસોમાં ગુજરાતી કવિતામાં તે પોતાની તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચશે તેવું લાગે છે.

* * *

[હાંસિયામાં હું (કવિતાસંગ્રહ) કવયિત્રી : પ્રિયંકા કલ્પિત, વિકેતા : ગૂર્જર એજન્સી, ગાંધી રોડ.
કિંમત : રૂ. ૪૫/-]
(સમભાવ, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૨)

નાટ્યસપ્તક : બાળકોનું મંચીય શિક્ષણ

બાળસાહિત્યનું સર્જન ખૂબ કપરું કામ છે છતાં વર્ષે-દહાડે બાળસાહિત્યમાં ગદ્ય અને પદ્યસ્વરૂપે કીડીના રાફડા જેમ પ્રકાશનો ઊભરી રહ્યાં છે. આમાંથી માંડ એકાદ બે સાચા અર્થમાં બાળસાહિત્યની વ્યાખ્યામાં બંધબેસતા હશે. બાળકાવ્યો, બાળવાર્તાની સરખામણીમાં બાળનાટકો ઓછા પ્રમાણમાં લખાયાં છે. તાજેતરમાં શ્રીમતી મીનાક્ષી રંતિદેવ ત્રિવેદીનું ‘નાટ્યસપ્તક’ નામનું સાત બાળનાટકોનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. તેમના શબ્દોમાં જ તેમના આ પ્રયાસને જોઈએ તો ‘મારી વાત’માં તેઓ લખે છે, ‘નાટકો લખાયાં છે તો ઘણાં બધાં પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને તેમના સર્વદેશીય વિકાસ માટે ઉપકારક નીવડે તેવાં નાટકો અલ્પતિઅલ્પ સંખ્યામાં જ ઉપલબ્ધ છે. શાળાપયોગી નાટકોનું સર્જન કરવામાં આવે તેની સાથે જ તાતી જરૂરત છે એ સત્ય સ્વીકારવું રહ્યું.’

બાળકોને લક્ષમાં રાખી સર્જતા સાહિત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ બોધ પણ છે. જોકે બાળકોને ઠપકો આપી કે મારી-ઝૂડી વાત ગળે ઉતારવા કરતાં વાર્તા, કાવ્ય કે નાટ્ય તેમ જ ચિત્રસ્વરૂપે સમજાવવું વધુ કારગત નીવડે છે.

આમેય કહેવાયું છે ‘સલાહ આપવી ગમે છે પણ લેવી નહીં.’ પ્રસ્તુત નાટકોમાં પણ લેખિકાએ બાળકોને બોધ, માહિતી અને સ્વયંશિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમાં તેઓ મોટાભાગે સફળ રહ્યાં છે. નાટ્યસપ્તકની વિશેષતા એ છે કે સાતેસાત નાટકો ભાવવાહી અને મંચીય પ્રક્રિયામાં સરળ છે જેથી

બાળકોને ભજવણીમાં મુશ્કેલી નહીં રહે. પ્રસ્તુત નાટકોમાં બોધનું તત્ત્વ હાવી ન થઈ જતું હોવાથી આસ્વાદ્ય બન્યું છે.

‘બહાદુર બાળકો’માં બાળકોની બહાદુરી વર્ણવાઈ છે. પાણીની તંગીનો પ્રશ્ન ઉકેલવા તળાવ બનાવવું, તેમ જ ગુંડાનો સામનો કરી અન્ય બાળકોને બચાવવા જેવી ઘટના બાળકોની બહાદુરી તો સૂચવે જ સાથે સાથે સ્વાવલંબી બનવાની પ્રેરણા પણ પૂરી પાડે છે.

બહાદુર બાળકોને આચાર્ય સન્માને છે તે પણ સૂચક છે. ‘સારા કામનો સારો બદલો’ બોધને આ નાટક સાર્થક કરે છે.

‘આજનો શ્રવણ’ નાટક ‘દીકરા કરતાં દીકરી સવાઈ’ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. દીકરો મા-બાપને ધુત્કારે છે અને દીકરી મા-બાપને આશરો આપે છે જેવું કથાબીજ ધરાવતું આ નાટક સ્ત્રી પુરુષસમોવડી છે તેવું સાબિત કરી આપે છે. ‘દોસ્તી’ નાટકમાં અમીર અને ગરીબ દોસ્તમાંથી અણીના સમયે ગરીબ દોસ્ત મદદરૂપ બને છે તો ‘મહાન કોણ?’માં કોમી એખલાસની વાત છે. ‘૧૮૫૭નો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ’ ઐતિહાસિક ઘટના આધારિત છે. ‘મામી... અંતે બની મા’ નાટ્યકૃતિમાં મામીનું હૃદય-પરિવર્તન દર્શાવાયું છે. પોતાની દીકરી ઉષા માટે શોધેલ સગું ભાણેજ સ્મિતા સાથે કરાવી મામી ‘મા’ની ફરજ અદા કરે છે. આમ, સતત હડધૂત કરાતી ભાણેજને અંતે માતૃપ્રેમ મળે છે.

‘અમને તો કોઈ સાંભળો.’ નાટક વર્તમાન સમાજ પર કટાક્ષ કરે છે. આધુનિક કૃષ્ણ-સુદામાના સંવાદ સાથે હાલના યુગમાં પ્રસ્તુત અન્યાય, ભ્રષ્ટાચાર, તેમ જ રાજકીય સામાજિક દૂષણોને તેમાં વાચા આપવામાં આવી છે.

‘નાટ્યસપ્તક’ બાળકોને મનોરંજનની સાથે સાથે કેળવણી પણ આપે છે. આ નાટકો બાળકો માટે જ લખાયાં હોવાથી સંવાદોમાં આવતી ભાષાકીય સરળતા અને સહજતાનું લેખિકાએ યથાયોગ્ય ધ્યાન રાખ્યું છે. નાટકો માત્ર નાટક ન બની રહેતાં પથદર્શક પણ બન્યાં છે જે હોવાથી પ્રસ્તુત નાટકોમાં શિક્ષણલક્ષી અભિગમ પણ સુપેરે ઝિલાયો છે.

કૈલાસ પંડ્યાએ પ્રવેશ-ક અંતર્ગત સાચું જ નોંધ્યું છે, ‘બાળકોના મનમાં ઊઠતી સંવેદનાને તેમની જ ભાષામાં તેમની જ રીતે રજૂ કરવામાં

આવી છે. આ બહુ અઘરું કામ છે. પરંતુ મીનાક્ષીબહેને વિવધ પાત્રરચના તથા પ્રસંગો સર્જીને ભજવનાર તથા જોનારને આનંદસહ જ્ઞાન મળે તેવું સર્જન કર્યું છે.’ અંતે આ ‘નાટ્યસપ્તક’ મંચ પર સદા ઝળહળતું રહે એવી શુભેચ્છા.

* * *

[નાટ્યસપ્તક (બાળનાટ્ય સંગ્રહ) લે. મીનાક્ષી ત્રિવેદી, પ્ર. નિસર્ગ-આર્જવ પ્રકાશન, બં. નં. ૨૪, સૌરાષ્ટ્ર સોસાયટી, ધૂમકેતુ માર્ગ, પાલડી, અમદાવાદ-૭, કાઉન સાઈઝ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮, કિં. રૂ. ૩૫]
(કુમાર, એપ્રિલ ૨૦૦૫)

બાળસાહિત્યનો બહુમૂલ્ય દસ્તાવેજ

‘બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે?’ એ પ્રશ્ન આખા સાહિત્યજગતમાં અનેકોને થઈ રહ્યો છે, પણ તેનો સાચો ઉત્તર મેળવવાની પહેલ ‘ગુજરાતી લેખક મંડળ’ તરફથી થઈ જે અભિનંદનીય છે. મંડળ દ્વારા આયોજિત ‘બાળસાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે?’ વિષય પરનો પરિસંવાદ તાજેતરમાં એ જ નામે પુસ્તકકારે પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે, જેમાં બાળસાહિત્ય સાથે સર્જક, વિવેચક, અભ્યાસકાર કે ભાવક, પ્રકાશક એમ કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓનાં વક્તવ્યો સમાવિષ્ટ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાળસાહિત્ય એકંદરે ઉપેક્ષિત રહ્યું છે. ગિજુભાઈ, જીવરામ જોષી, ત્રિભુવન વ્યાસના બાળસાહિત્યથી સમૃદ્ધ આ ક્ષેત્રે હાલ ચંદ્રકાન્ત શેઠ, લા.ઠા.દાદા, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, રમેશ પારેખ, કૃષ્ણ દવે, ઉદયન ઠક્કર, એમ ઘણાં પ્રવૃત્ત છે. જો કે બાળસાહિત્ય ઓછું લખાય છે. એમ કહેવાનો આશય જરાયે નથી, પરંતુ સાચા અર્થમાં બાળસાહિત્ય કહી શકાય એવું સાહિત્ય આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલા જ સાહિત્યકારો કરી રહ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં બાળસાહિત્યક્ષેત્રે પ્રવતેલી કેટલીક ત્રુટિઓને દુર કરવા માટેનાં કેટલાંક ઉપયોગી સૂચનોથી લાભાન્વિત કરતાં ૩૨ વક્તવ્યો અને ૧૫ પત્રો સમાવિષ્ટ છે. પુસ્તકને (૧) ચાવીરૂપ વક્તવ્યો, (૨) પરિસંવાદનાં વક્તવ્યો, (૩) પરિસંવાદમાં સામેલ થનારનાં વક્તવ્યો, (૪) પરિસંવાદ બાદ

સાંપડેલી હિસ્સેદારી (૫) કેટલાક પત્રો એમ પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

ચાવીરૂપ વક્તવ્યોમાં ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદીએ બાળસાહિત્યનું ઐતિહાસિક વિહંગાવલોકન (૧૮૨૬-૨૦૦૬) ટૂંકમાં ઉદાહરણ સાથે રજૂ થયું છે તે નોંધનીય છે, તો ડૉ. પ્રશાંત ભીમાણીનો સાયન્ટિફિક અભિગમ પણ રસપ્રદ છે. ડૉ. અરવિંદ ભાંડારીએ વયજૂથ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી બાળસાહિત્યની ભાષા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. સુખદેવ પટેલે બાળસાહિત્યકારો અને બાળઅધિકારોને સાચા અર્થમાં જોડી આપ્યા છે, તો મનીષી જાનીએ “બાળકો માટે લખતી વખતે દુનિયાભરનાં કરોડો વિકલાંગ બાળકોની સ્થિતિને પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આપણી કલમથી સર્જાતાં પાત્રો કે ઘટનાઓમાં આ વિકલાંગોની ઊણપને હાસ્ય કે મનોરંજનનું કે ઉપેક્ષા કે તિરસ્કારનું સાધન તો નથી બનાવ્યું ને?” જેવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જન્માવ્યો તે આવકાર્ય છે.

પરિસંવાદનાં વક્તવ્યોમાં યશવંત મહેતા, ડૉ. ઈશ્વર પરમાર, ડૉ. રક્ષાબહેન દવે, યોસેફ મેકવાન, ઉષા ઉપાધ્યાય, ગુલામરસૂલ સંઘવાણી, જનક નાયક, નટવર પટેલ, માલિનીબહેન શાસ્ત્રી, ડૉ. હંસાબહેન પટેલ, ડૉ. હુંદરાજ બલવાણીનાં અભ્યાસપૂર્ણ વક્તવ્યો સમાવાયાં છે.

યશવંત મહેતાની ચિંતા વાજબી જ છે. દૈનિકોમાં આવતી બાળપૂર્તિઓમાં આ છપાતા બાળસાહિત્યનું ધોરણ કેટલું? ચાર-પાંચ વાર્તા, અંગ્રેજી અનુકરણની ક્વિઝ, ટપકાં જોડો ઇત્યાદિ બાળકો પર ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે. યશવંતભાઈને સૂઝેલા આઠ પ્રશ્નો પૂર્તિસંપાદકોને સૂઝે તો કંઈ નવું સૂઝે? ડૉ. યોસેફ મેકવાનને થયેલા પ્રશ્નો પાઠ્યપુસ્તકમંડળમાં બેઠેલા મહાનુભાવોને કૃતિના ચયન વખતે કેમ નહિ થયા હોય એવા પ્રશ્ન થાય છે? ડૉ. ઉષા ઉપાધ્યાયે પણ વક્તવ્ય અંતર્ગત જે આંગુલિનિર્દેશ કર્યો તે યોગ્ય જ છે : “સર્જનાત્મકતા, કળાત્મકતા અને એની સાથે બાળકો સુધી પહોંચવાની એક ગતિ — આ બધાનો સમન્વય થાય એ પણ આજની મોટી તાતી જરૂરિયાત છે.” જનક નાયકે “બાળ સાહિત્યકારોએ પોતાના ડ્રોઈંગરૂમમાંથી બહાર નીકળી સર્જન કરવું પડશે” એમ કહી બાળકો વચ્ચે બાળસાહિત્ય ચર્ચવું જોઈએ તે વિષય પર ભાર મૂક્યો છે. “આજ સુધી મિયા ફૂસકી/ તમા ભટ્ટ કે ગલબ/ શિયાળને કાર્ટૂનરૂપે રજૂ કરીને જાહેરમાં તેનાં કોઈ કટઆઉટ્સ મુકાયાં છે? આ શબ્દોદય • ૯૮

પાત્રો તો પેલી ચોપડીઓમાં જ પુરાયેલાં રહ્યાં છે.” એવું કહેતાં માલિનીબહેન શાસ્ત્રીની ટકોર બાળસાહિત્યકારોએ નજરઅંદાજ ન કરવી જોઈએ.

પરિસંવાદમાં સામેલ થનારનાં વક્તવ્યોમાં સરૂપબહેન ધ્રુવનું વક્તવ્ય અસરકારક છે. તેઓ કહે છે, “કોઈ મા-બાપને ટાઈમ નથી, એમને પંડની પીડા, પેટની પીડા, પાણીની પીડા એટલી બધી છે કે કાલ સવારના રોટલાની પીડા એટલી બધી છે કે મિત્રો આ બધી વારતાઓને અવકાશ નથી. જ્યારે કુદરતી સંસાધનોની બહુલતા હતી એવા કોઈ મેઘાણીભાઈના સમયમાં આ બધું હશે. અત્યારે કુદરતી સંસાધનો પણ નથી. ભયંકર બેરોજગારી છે. મોટા પાયા પર વિસ્થાપન થાય છે.....”

પરિસંવાદ બાદ સાંપડેલી હિસ્સેદારી અંતર્ગત પ્રકાશિત થયેલા વક્તવ્યોમાં લલિત લાડે રેડિયો, ટીવી પર જે આકોશ વ્યક્ત કર્યો છે તે યોગ્ય જ છે. આ બેઉ માધ્યમો એક રીતે તો બાળસાહિત્ય માટે ઘણા ઉપકારક સાબિત થઈ શક્યાં હોત પણ આ માધ્યમો મુખ્ય પ્રવાહના સાહિત્યને જ સાચવવામાં ઊણાં ઊતર્યાં છે, તો આ બાળસાહિત્ય ક્યા ખેતની મૂળી છે, લલિતભાઈ? ડૉ. રજનીકાંત જોશી પોતાના વક્તવ્યમાં કહે છે, “બાળસાહિત્યના સારા સમીક્ષકો બાળકો જ હોય છે, મોટેરાંઓ એમના પછીના ક્રમમાં આવે.” આ વાત બાળસાહિત્યકારો અને (બાળ) વિવેચકોએ નોંધવા જેવી છે. કિરણ ત્રિવેદીએ પણ યશવંત મહેતાની જેમ છાપાની બાળપૂર્તિનો છેદ ઉડાડી દીધો છે, તો બીજી બાજુ અન્ય માધ્યમો પ્રત્યે કરુણા બતાવી છે, કારણ કે “બાળકો માટેની કૃતિ પાછળ ફના થવાની તૈયારી બજારમાં ક્યો માઈનો લાલ દાખવે!” પત્રોમાંથી પણ આવકારદાયક સૂચનો મળી શક્યાં છે.

એકંદરે પ્રસ્તુત પુસ્તક બાળસાહિત્યકારો, તેમ જ એક યા બીજી રીતે બાળસાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા દરેકને માટે દીવાદાંડી સમું બની રહ્યું છે. કાર્ટૂન નેટવર્ક, પોંગો ચેનલ તેમજ હેરી પોટર, મિકી માઉસ પાછળ ઘેલાં થનારા આપણાં બાળકો મિયા ફૂસકી, અડૂકિયો દડૂકિયો, સિંહાસનબત્રીસી જેવા રસપ્રદ સાહિત્યથી વિમુખ રહે તે શરમજનક છે. વળી, અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતો ‘ગુજજુ બાળક’ કેવી રીતે ગુજરાતી બાળસાહિત્ય પ્રતિ પ્રીતિ દાખવે? ‘જેક એન્ડ જીલ’, ‘ટ્રિવેન્કલ ટ્રિવેન્કલ લિટલ સ્ટાર’ ગાતો બાળક સૌને પ્રિય છે, અને ‘મેં એક બિલાડી પાળી છે’, ‘હાથીભાઈ તો જાડા’ જેવી બાળકવિતા રજૂ

કરતાં બાળકો (હવે) દેશી લાગે છે. આમાં વાંક બાળકનો કે તેનાં મા-બાપનો?

સાચું બાળસાહિત્ય સર્જવા માટે બાળક જેમ નિર્દોષ બની કલમને ખોળે જવું જોઈએ, એવું નથી લાગતું. બાળકો માટેના સાહિત્યમાં કવિ-લેખકે પોતાની વિદ્વત્તાનો ભાર જરાયે ન વર્તાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. જો કે નામ બનાવવાની ઘેલછામાં બિલાડીના ટોપ જેમ ‘બાળ’સાહિત્યકારો ફૂટી નીકળે છે એનું એક કારણ એ પણ છે કે મુખ્ય પ્રવાહના સાહિત્યમાં બાળસાહિત્ય અંતિમ ક્રમે છે. તો સામા પક્ષે બાળસાહિત્ય ન સર્જતા આ સાહિત્યકારો આ ક્ષેત્રે પોતાનું સારું યોગદાન કરે તો બાળસાહિત્યનો સુવર્ણયુગ દૂર નહીં રહે.

અંતે આવું સ-રસ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા બદલ ગુજરાતી લેખક મંડળ અને તેની સંપાદન સમિતિને ધન્યવાદ.

* * *

[બાળ સાહિત્યનો નવો યુગ ક્યારે? સંપાદકો : યશવંત મહેતા, રજનીકાન્ત જોશી, લલિત લાડ, કિરણ ત્રિવેદી, મનીષી જાની, પ્રકાશક : ગુજરાતી લેખક મંડળ, ૩૦૪, આતિશ એનેક્સી, ગુલબાઈ ટેકરો, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬, પૃષ્ઠ સંખ્યા-૧૪૪, ડિમાઈ સાર્ઝ, કિંમત : ૧૦૦ રૂપિયા]

‘લ્યો સાજણ!...’ : માંહલાના મલકની કવિતા

સાહિત્ય-જગત અને ફિલ્મ-જગત વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે અને આપણે ત્યાં સાહિત્ય-જગતમાંથી ફિલ્મ-જગતની તેમજ ફિલ્મ-જગતમાંથી સાહિત્ય-જગતની સફર કરનારાઓની નામાવલિ ખૂબ લાં...બી... છે. તાજેતરમાં જ ‘લ્યો સાજણ!...’ કાવ્યસંગ્રહના પ્રકાશનથી આ નામાવલિમાં એક નવું ગુજરાતી નામ ઉમેરાયું છે અને તે છે પ્રશાંત કેદાર જાદવ. આમ તો પ્રશાંત જાદવ ગુજરાતી ફિલ્મોમાં ગીતકાર તરીકે સારી એવી નામના મેળવી ચૂક્યા છે. જાણીતા ગાયકોએ ગાયેલાં તેમનાં ફિલ્મી ગીતો અને ગરબા-ભજનો આજેય લોકજીભે રમે છે, પણ કવિ ફિલ્મગીત અને કવિતા વચ્ચેનો બારીક ભેદ સુપેરે જાણે છે અને એટલે જ એમનાં જાણીતાં ફિલ્મગીતો પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં નથી એ સુખદ ઘટના છે.

‘લ્યો સાજણ!...’ અંતર્ગત કવિએ પોતાની કેફિયત ‘વાયક’માં જે હૃદય-નોંધ લખી છે તે આ કાવ્યસંગ્રહમાંના ગીતોને સમજવામાં માત્ર સહાયરૂપ જ નથી બનતી, પરંતુ એક આખી પૃષ્ઠભૂમિ રચી આપે છે જેની આસપાસ મોટા ભાગનાં ગીતો રચાયા છે. કવિ લખે છે, ‘આપણા ઉત્તર સીમાડાના બનાસકાંઠાના વડગામ તાલુકાનું ગામ કોદરામ, ત્યાં મારો જન્મ થયો... ધૂળિયું ગામ. મારા બાપ-દાદાની નાટકની કંપની હતી. આજે અહીં તો કાલનું નક્કી નહીં, એવો રજળપાટ અમારી જાતિને લલાટે લખાયેલો. ગાવું, બજાવવું, નાચવું, રમવું એ તો અમારામાં લોહીની જેમ ભળી ગયેલાં... ગળતી રાત

હોય, નેવાં યુવાતાં હોય અને હાથમાં એકતારો લઈ અને ભજનની ચોહર (ચાર ભજન એક જ સાથે) મંડાય. નરઘાંની થાપ, કાંસીજોડ, એકતારાની ગુંજ અને ભજનિકનો સૂર એકાકાર થઈ ગેબી વાતાવરણ ઊભું કરી દે... ચૌદ વર્ષની ઉંમર સુધી મેં રોડ જોયેલો નહીં. પાલનપુરથી એક મોટર સાંજે મારા ગામમાં વડલા નીચે આવે અને સવારે ઊપડે. આઠમા ધોરણમાં પાલનપુર ભણવા જવું પડે. પછી ભણ્યો — પાલનપુર, પાટણ, વડોદરામાં. પણ મારું ગામ, મારી માટી, એ ભૂતકાળ હજુ સુધી મારામાં એવાં ને એવાં જીવતાં છે... વડોદરા ગયા પછી જીવન બદલાઈ ગયું. ફિલ્મોમાં ગીતો લખ્યાં, ગરબા લખ્યાં પણ કવિતા તો આવી... અમારો સુક્કો પ્રદેશ — રણની ઘેરી અસર એટલે ત્યાંના અભાવો, ઝુરાપા અને વાતાવરણની મારા અંગત જીવનમાં ખાસ્સી અસર રહી એટલે જ્યારે જ્યારે કવિતા આવી ત્યારે જ મેં ઉતારી છે. એમાં મારા મલકની બોલી, ભાષા અને પ્રતીકો જોવા મળે તો મને સંતોષ થાય.’

કવિએ કેફિયતમાં નરી સચ્ચાઈનું વર્ણન કર્યું છે અને ન વર્ણવાયેલી સચ્ચાઈ તેમનાં ૭૦ ગીતોમાં જોવા મળે છે. અલબત્ત, અહીં ૭ ભજન અને ૧ ગદ્યકવિતા પણ સમાવાઈ છે. સમગ્રતયા આ કવિનું મૂળ અને કૂળ બેઉ જુદાં છે. વર્તમાન ગીત-ગતિથી એ ઊફરેલાં ચાલે છે. ક્યાંક સાવ અંગત સંવેદનાઓની સ્વાનુભૂતિ છે, તો ક્યાંક પરાનુભૂતિ. ક્યાંક કવિ પુરાતન કાળમાં મહાલે છે, તો ક્યાંક આવતી કાલની ઁંધાણીમાં. કવિની કવિતાએ જ્યાં જ્યાં વિસામો લેવા મજબૂર કર્યો છે એવી કેટલીક કાવ્ય-પંક્તિઓ પાસે અટકીએ :

લોથપોથ થાકેલું ગોધણ
 પાછું વળશે ગમાણે,
 સૌ સૌના ઘેર જાશે, એકલો
 હું શું કરીશ એ ટાણે.

*

ટહુકાની ટેવવાળી દુનિયાને
 મૂંગાં ડૂસકાં નથી સંભળાવવાં,
 આપણે જ આપણને સમજ્યા નથી
 ત્યાં લોકને તો કેમ સમજાવવા.

*

ભેંત્યની તેડ્ય તો ગારાથી હોંધીએ
માંયલીન ચ્યમ કરી હોંધવી,
ઊંઘનારું લોંબું ન પશેડી ટૂંકી
ઓંમ ટૂંટિયે તે રાત ચ્યંમ કાઢવી.

*

એક ફેરા અજવાળું ભાળ્યું'તું સઈ
જ્યાર સાજણજી આયા'તા ઓંગણે,
એ દા'ડા ચેડ મૂઉં અંધારું પેદું
ન રૂંહું સ હોંકળ દઈ બારણે.

*

સાંભળેલું ને અનુભવેલું બેઉમાં મોટો ફેર,
કાં ઘરમાં કાં ઘર બહાર હોઉં છું કાં ઠેરનો ઠેર.

*

એક જોડ લૂઘડું ક્યાં લગી રહે
એ ધીરે ધીરે જળી જતું જાય છે,
થીગડું મારવા વણનારો શોધું
પણ એમ ત્યાં થોડું પહોંચાય છે.

*

તું છે તો હું છું કે હું છું તો તું છે નો
ઉત્તર નથી મારી પાસે,
વણઊકલી ગૂંચ આ ઉકેલી દે કાં
કહી દે ના રૈશ મારી આશે.

*

હું તમારામય અને તમેય છો મારામય
છતાંય કાં આઘો આઘો લાગુ,
મન દુનિયા કે' છે જેને એ ખરલમાં
વાટું ઘોળું છું પ્રશ્નોનું ત્રાગું.

કવિની રચનાઓના શ્વાસ જેમ છાશવારે ડોકાતો 'સાજણ' માત્ર વ્યક્તિગત નથી, પણ સૃષ્ટિગતય છે. કવિ અર્પણમાં પણ 'સાજણ'ને ભૂલ્યા નથી. પ્રસ્તુત રચનાઓમાંથી પસાર થતાં આ 'સાજણ'નાં વિવિધ રૂપ-સ્વરૂપ

પ્રકટ થાય છે. આમ, કવિએ મોટા ભાગનાં ગીતો ક્યાંક ‘સાજણ’ને ઉદ્દેશીને, ક્યાંક ‘સાજણ’ને સાથે રાખીને લખ્યાં છે. આ ‘સાજણ’ કવિનો માંઘલો હોય એવું ઘણી જગાએ અનુભવાય છે. કવિનાં ગીતોમાં રચાતો પ્રદેશ કોઈ અલૌકિક જગાનો અણસારો આપે છે. અહીં ‘સાજણમય’ થવાના પ્રસંગોય છે અને પરાનુભૂતિના રંગોય છે.

હું કોણ છું! કોનો છું! એ તમે જ કહોને સાજણ!
આછેરી સમજણની કોઈ લૂંટી ગયું છે થાપણ.

*

ઘરવખરીને એમ જ મૂકી ભરવા છે ઉચાળા સાજણ,
આવનારા જાળવશે કાં તો મારશે ઢેખાળા સાજણ.

*

સાજણ! ખૂબ થાક્યો છું આવો હવે અમારે ઘેર,
સાજણ! રુદિયાનું રજવાડું થૈ ગ્યું છે ખંડેર.

*

એવો મારગ બતાવો સાજણ હું જ એકલો હોઉં,
મ્હારામાંથી બહાર નીકળી હું જ મને જ જોઉં.

એવું નથી કે આ પ્રકારનાં ગીતો ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવાં નથી મળતાં, પણ પ્રશાંત જાદવનાં ગીતોનું જમાપાસું એમની પોતીકી શૈલી છે. ગહન વાતની માંડણી કરવા માટે કવિ ગહન શબ્દાવલિ પાસે નથી જતા, પરંતુ સાવ હળવી પદાવલિથી પોતાની માર્મિક વાત કરી જાય છે. જોકે આમ કરવામાં ક્યાંક મુખર થવાનો ભય રહે છે અને કવિનાં ગીતોમાં ક્યાંક મુખરતાય વર્તાય છે, પણ કવિને એની તમા નથી, કારણ કે કવિતા આવી ત્યારે જ કવિએ ઉતારી છે.

એકંદરે પોતીકું આગવું રજવાડું રચવા સક્ષમ કાવ્યસંગ્રહ ‘લ્યો સાજણ!...’નું રજવાડું પણ ક્યાંક ક્યાંક ખંડેર સમું ભાસે છે. જેમ કે, કવિના કેટલાંક ગીતોમાંના અંતરા પઘાળુ નહીં પણ ગઘાળુ લાગે છે. પૃષ્ઠ-૬૩ પરનું ‘કૃષ્ણને સંબોધન’ અને પૃષ્ઠ-૬૫ પરની ‘કર્ણોક્તિ’ માત્ર વાર્તા-વૃત્તાંત લાગે છે. વળી, પૃષ્ઠ-૮૦ પરની ‘શિવ-સ્તુતિ’ આરાધવી ગમે છે, તેમ છતાં ફિલ્મી ગીતોની જેમ અહીં ભજનો પણ ન સમાવાયાં હોત તો સંગ્રહની સાહિત્યિક પ્રસ્તુતિ કદાચ વધારે ધારદાર રહેત.

ગીતરચનામાં અંત્યાનુપ્રાસ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અહીં ક્યાંક ક્યાંક અંત્યાનુપ્રાસ ‘નહીં સાંધો, નહીં રેણ’ જેમ ચોંટતા નથી. આમ, ક્યારેક કવિની ઉતાવળ પંક્તિઓના અંત્યાનુપ્રાસમાં વર્તાઈ આવે છે. જેમ કે, પૃષ્ઠ-૭૨ ઉપર ‘દીધો’ની સાથે ‘સિદ્ધો’ અંત્યાનુપ્રાસ છે, જે ગીતની લયાત્મકતાને હળવી ઠેસ આપે છે. વળી, ક્યાંક મુદ્રારાક્ષસ કવિના કવિત્વને ગળી ગયો છે. જેમ કે, પૃષ્ઠ-૪ પરના ગીતના પ્રથમ અંતરામાં ‘અસિ ગિરિવર મોરલા’ના સ્થાને ‘અતિ ગિરિવર મોરલા’ મુદ્રિત થયું છે, તો પૃષ્ઠ-૮૦ ઉપર ‘માળાનો’ બદલે ‘માળાતો’ પ્રકાશિત થયું છે. (અલબત્ત, મુદ્રણદોષ માટે વાંક કવિનો નથી.) આમ પણ કવિતામાં જ્યારે બોલી વપરાતી હોય ત્યારે તો મુદ્રણનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું પડે છે. અહીં પણ ક્યાંક ક્યાંક એવાં ભયસ્થાનો આંખને ખટકે છે અને લયસ્થાનોને નડે પણ છે ખરાં! સુખદ ઘટના એ છે કે આવું નજરે પડે એવી પંક્તિઓ પ્રમાણમાં ઓછી છે. ખેર! ફૂલ હોય ત્યાં કાંટા તો હોવાના જ. પણ આવા બે-ચાર કાંટાઓને નજરઅંદાજ કરીએ તો કવિએ ‘લ્યો સાજણ’ કહીને ભાવકને સોંપેલી આ પોતીકી મિરાતને એક વાર મનમાં અને બીજી વાર જીવનમાં મમળાવવા જેવી ખરી જ.

* * *

[લ્યો સાજણ!..(કાવ્યસંગ્રહ), પ્રશાંત કેદાર જાદવ, પ્ર. નવરત્ન એન્ટરપ્રાઈઝ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦, કિંમત રૂ. ૬૦, પૃષ્ઠ-૮૧]

પરંપરા, પ્રયોગ અને પોતીકી પીડાનું ગુંજન કરતો કવિ

પહેલા ગઝલ ગાયિકીરૂપે ‘મુજરા’ની શાન બની, પછી પઠનસ્વરૂપે ‘મુશાયરા’નું માન બની. તેમ છતાં આ બંનેનો અતિરેક ગઝલકારને વિશેષ ફળ્યો નથી. ‘મુજરા’ અને ‘મુશાયરા’ વચ્ચેનો ભેદ સમજ્યા વિના ‘તકસાધુ ગઝલકારો’ અને ‘લેભાગુ પઝલકારો’થી આજે ગુજરાતી ગઝલવિશ્વ ફાટફાટ થઈ રહ્યું છે, ત્યારે આ બે વચ્ચેની ભેદરેખા પામીને નિજકવિધર્મમાં રાચતા આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એવા કેટલાક કવિઓની નામાવલિઓ લખવા બેસીએ તો વર્તમાન પેઢીમાં તરત જ હાથ-હેંચાવગું જે નામ આવ્યા વિના ના રહે તેવું નામ એટલે ગુંજન ગાંધી.

૧૪, નવેમ્બર ૧૯૭૨ના રોજ અમદાવાદમાં જન્મેલા આ કવિ અમદાવાદમાં જ ઊછર્યા. ભણ્યા વિજ્ઞાન-વાણિજ્ય અને મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ. અર્થોપાર્જન માટે અમદાવાદની લોકાલિટી છોડી મુંબઈની લોકલમાં ફર્યા. અને અનાયાસે જ ગુજરાતી ગઝલના અમદાવાદના પ્લેટફોર્મ પર ભાઈ ગુંજન મુંબઈથી વાયા શિકાગો થઈને ફરી આવે છે. આ ગાળો લગભગ ૨૦૦૬નો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ તબક્કો અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. એક બાજુ મુ. ધીરુભાઈની ‘બુધસભા’ અને બીજી બાજુ મુ. ચિનુકાકાની ‘શનિસભા’. આ બંને કાવ્યસભાઓએ અમદાવાદના આ ગાળાના કવિઓને શુદ્ધ કવિતાઓ રચવા માટેનું એક વિશેષ માધ્યમ પૂરું પાડ્યું છે. ડૉ. ચિનુ મોદીએ શનિસભાના કવિઓ વિશે કવિશ્રી શૈલેષ પંડ્યા ‘ભીનાશ’ના કાવ્યસંગ્રહ ‘નિખાલસ’માં લખ્યું છે તેમ ‘રદીફ-કાફિયાની

જાળવળી વિશે એ પૂરા સભાન હોય છે અને ચંત્રવત્ શેર ન કહેવાઈ જાય એ માટે આ સૌ ધ્યાન રાખતા હોય છે.’

ભાઈ ગુંજન આ બંને સભાઓમાં આવતા-જતા રહ્યા છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની કાવ્યસૂઝ વિશે કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. ઉપરોક્ત સભાઓના યુવાકવિઓ તો સભાઓ પૂરી થયા બાદ ઔપચારિક ‘ક્રીટલીસભા’ માટે પણ રોકાતા. આવી અનેક સભાઓમાં હરદ્વાર, ચંદ્રેશ, ભાવેશ, અનિલ ઈત્યાદિ સાથે ચાની ચૂસકીઓ લેતા લેતા ભાઈ ગુંજનની ગઝલોનો ગુંજારવ સતત માણવા મળ્યો છે. આજે ફરી એકસાથે આ ગઝલોમાંથી પસાર થઈ હું તો ફરી પાછો સ્મૃતિમાં ગુજરાતી ગઝલના આઠમા દાયકાનો આ સશક્ત અવાજ પડઘાય છે. ઘણી જગાએ આ અવાજ દેખાતો નથી એનું આશ્ચર્ય પણ થાય છે. અને આ ‘અવાજો પણ કદી દેખાય તો?’ એવો ભાવકસહજ પ્રશ્ન થતાં જ હું એનો ઉત્તર શોધવા મથામણ કરું છું. ત્યાં જ ભાઈ ગુંજન કહે છે:

એ જ વસ્તુ સાવ જુદી લાગશે;
જો નવાં ચશમાં વડે તું તાગશે.

ગુંજનની વાત સાચી છે અને એને આ વાત સમજાઈ ગઈ છે એ પણ વાસ્તવિકતા છે. ગઝલ હોય કે કવિતાનું અન્ય કોઈ સ્વરૂપ હોય — બધામાં સંવેદનાઓ તો એકની એક જ હોય છે, માત્ર એ સંવેદનાઓની રજૂઆત જ અલગ અલગ હોય છે. આ સંગ્રહમાં ઠેકઠેકાણે ગુંજનની અલગ બાનીનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે. આ કવિમાં પરંપરા, પ્રયોગ અને પોતીકી પીડાનો અદ્ભુત સમન્વય જોવાં મળ્યો છે.

પૂર્વે ગની દહીંવાલાએ ‘ઝાકળનાં પંખીઓ’ ઈમેજ પ્રયોજી છે. આજના ગુંજન ગાંધી ‘ઝાકળોના કોર્સ’ની વાત કરે છે.

મનહર મોદી એમ લખે છે :

એમણે મુજ સ્થાન સમજાવી દીધું,
આંગળીથી નખ કરીને વેગળા.

તો ભાઈ ગુંજન લખે છે :

આંગળી પોતાનો હિસ્સો માનશે,
નખ થઈને ક્યાં સુધી હું અવતરું?

આમ, અગાઉની વાતને આજની પરિસ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આત્મસાત્ કરીને ગઝલમાં રજૂ કરવાની ભાઈ ગુંજનને સારી ફાવટ છે. બહુ ઓછા લોકોને આ કસબ ફાવે છે. ભાઈ ગુંજનને ખબર છે શું લખવાનું છે? કેવી રીતે લખવાનું છે? ક્યારે અને કેટલું લખવાનું છે? અને એટલે જ પોતાના અવાજને દિશાસૂચક અવાજ બનાવવા માટેની તેમની આ તાલાવેલી પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંથી બહાર આવે છે.

ચામડીને તો કરચલી ચાલશે,
મેં વિચારોને ફરી ઈચ્છી કરી.

કવિ બાલ્ય દેખાવને - તનને - અવગણી આંતરદેખાવને - મનને - સળ વિનાનું રાખવા માંગે છે. આજની ભાગમભાગ વાળી જિંદગીમાં ઉપરછલ્લા દેખાવ માટે જાતભાતના લપેડા કરનારને કવિ લપડાક મારી માંઘલાને સાબૂત રાખવાની વાત કરે છે. ભાઈ ગુંજને ઈચ્છી ‘શ્વાસોને’ નહીં પણ ‘વિચારોને’ કરી છે, એ જ એમની કાવ્યપ્રતિભા છતી કરે છે. અહીં ‘ઈચ્છી’ જેવા અનેક અંગ્રેજી શબ્દો ઠેરઠેર જોવા મળે છે. ગુંજનથી પ્રેરાઈને તેમના અનેક સમકાલીનોએ અંગ્રેજી શબ્દોની પૂરતી જાણકારી વિના ‘ફેશન’ના ભાગરૂપે ‘વિદેશી વાઘા’ પહેરાવી માત્ર દેખાદેખીથી અંગ્રેજી શબ્દોની હોળી કરી છે, ત્યારે ‘પેશન’ના ભાગરૂપે સહજ રીતે ગુજરાતી શબ્દોની વચ્ચે ‘દૂધમાં સાકર ભળે’ એમ અંગ્રેજી શબ્દો ઓગળી જાય તે રીતે ભાઈ ગુંજને પ્રયોજ્યા છે. ઉદાહરણો હાથવગાં છે : કેડિટ, કોર્સ, મૂડ, મેલ, એટેચ, ઓપ્શન, ટેક્સ, ડીલ, લેમ્પ, નીડ, પ્રોક્સી, સ્નો, સની, સિઝન, ટાઈમમશીન...

ભાઈ ગુંજન માત્ર અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગોથી જ અટકી નથી જતા, એમણે તો ગુજરાતીને પણ વિશિષ્ટ ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમકે ‘દંડવત્’ની સાથે ‘આંખવત્’, ‘હાથવત્’, ‘મનવત્’. ‘તા’ પ્રત્યય માત્ર વિશેષણને લાગે પરંતુ ભાઈ ગુંજન એક ગઝલમાં ‘અખબારજીની દિવસતા’, ‘ઘડિયાળજીની સમયતા’, ‘વસનારજીની નગરતા’, ‘વરસાદજીની હરફતા’ અને ‘મનરાયજીની વગરતા’ એવું ભાષાકર્મ પણ હાથ ધરે છે. આવી રીતે કાફિયામાં પણ તેઓ પોતાનો નોખો-અનોખો અવાજ પડઘાવે છે.

આ તો ગુંજનનું પરંપરા અને પ્રયોગ સાથેનું અનુસંધાન થયું. કવિનો અવાજ માત્ર આટલેથી નથી અટકતો પણ ઘણી જગાએ આપણે અટકી જવું શબ્દોદય • ૧૦૮

પડે તેવી રીતે પડઘાતો રહ્યો છે. જેમ કે,
રાત થઈ વૃદ્ધો ગયા એ ના ગયો,
કેટલો આ બાંકડો લાચાર છે.

*

નામ એનું ગણગણું ને થાય કે,
આ અવાજો પણ કદી દેખાય તો.

*

ઘર કદી પૂછે નહીં કે,
આવવાનો આ વખત છે.

*

ટૂંટિયાની ટેવ જ્યારે સાવ છૂટી જાય છે;
તો તમારા પગ પ્રમાણે ચાદરો લંબાય છે.

*

આ નગર વચ્ચે નગર છે એક તારી યાદનું,
ત્યાં જવું ને આવવું જૂનીપુરાણી વારતા.

*

હાથ જો છોડી શકો ને તો જ આગળ જઈ શકો,
આ સમયનો સાથ આપી કેટલા અટકી ગયા.

*

એટલે તો પંખીઓ ઊડ્યા નહીં,
વૃક્ષનું મન રાતનું કચવાય છે.

આમ, જોઈ શકાય છે કે ભાઈ ગુંજનની ગઝલો સરળ બાનીમાં છે,
પણ સરળ નથી. પહેલા મિસરાથી બીજા મિસરા સુધીમાં તેઓ જોજનો દૂરનું
વૈચારિક અંતર કાપીને ભાવકમનને સુખદ આંચકો આપે છે. કવિએ ટૂંકી
બહેરમાં પણ પોતાનું ગજું કાઢ્યું છે.

દરિયો દળાય છે,
કોને કળાય છે?

*

હાથ હલ્લેસાં નથી,
બોળવા જેવા નથી.

*

બારણાં જેવી સરળ,
ભીંત ક્યાંથી લાવવી?

આમ, ટૂંકી, મધ્યમ અને લાંબી બહેરમાં ગઝલકર્મ કરતા એ ક્યારેક 'છે', 'તો', 'ના... સમ', 'એમાં શું', જેવી ટૂંકી તો ક્યારેક 'કેટલી ઓછી થઈ', 'સંસાર છે ચાલ્યા કરે', 'એ જ નક્કી ના થતું', 'તો શું થયું', 'હોય તો કહેજે મને તું' જેવી બોલચાલની દીર્ઘ રદીફ પ્રયોજે છે, અને એમાં સફળ પણ થાય છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ગુંજનના અવાજો બે મિસરા વચ્ચેની ખાલી જગામાં સતત દેખાય છે, ડોકાય છે. આ કવિને પોતીકી સભાનતાએ અને ગઝલ પ્રત્યેની નિષ્ઠાએ અનેક ગઝલોમાં પીડ્યો છે અને એટલે જ પરંપરા, પ્રયોગથી ભાઈ ગુંજન અટકતા નથી અને પોતીકી પીડાનો વિસ્તાર કરે છે. આમ, તેમના કેટલાક શેરોમાં પોતીકી પીડાનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

તો અને ત્યારે નકામી થાય છે;
જિંદગી તારા વગર જો જાય છે.

*

હા કે ના એ તો કંઈ બોલ્યા નહીં,
લાગણી હાજરજવાબી નીકળી.

*

હું જ બાંધી ના શક્યો સામાનમાં,
બેગમાં ઘર આવવા તૈયાર છે.

*

શાળા બહાર પહોંચ્યો વિસ્મય ખરીદવા,
તો ફેરિયાએ કીધું, 'એ ભાઈ જા, નથી.'

*

ધાર પર જીવ્યા કર્યું છે, એ જ કારણથી હશે,
એકસરખું બેઉ અંતિમો તરફ ખેંચાણ છે.

અલબત્ત, આવી પોતીકી જગાઓ બહુ ઓછી જોવા મળી છે, કારણ કે ગુંજન ગાંધી આજના કવિ છે અને એટલે આજની વાત એમની ગઝલોમાં

વધારે પ્રતિબિંબાય એ હકીકત છે. પોતીકી વાત કરતાં કવિ આજની વાતને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પરિણામે એમના કેટલાક શેર આજની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે :

ટોચ માટેની લડત છે;
ને તળેટીની મમત છે.

*

તું ભલે હથિયાર માફક વાપરે,
આમ એને લાગણી કહેવાય છે.

સમગ્રતયા ભાઈ ગુંજનની અભિવ્યક્તિનું ગુંજન અહીં પાને પાને જોવા મળે છે. ભાવક જોઈ શકશે એમની કલમમાં કવિ માટે જરૂરી છે એવો તરવરાટ પણ છે અને અભિવ્યક્તિનું નાવીન્ય છે, અજંપો છે. વિશેષ વાત તો અહીં ગ્રંથસ્થ રચનાઓ જ કહેશે, કારણ કે ભાઈ ગુંજન આવો શેર લખીને પોતાની કાવ્યતૃષ્ણાને જીવનતૃષ્ણા સાથે સરખાવે છે, એટલું જ નહીં કાવ્યધબકારને હૃદયધબકાર કરતાં મૂઠી ઉંચેરું સ્થાન આપે છે :

રક્તથી ચાલે હૃદય પણ એટલું પૂરતું નથી,
લાવ ધમનીમાં હવે ચિક્કાર હું શાહી ભરું.

આમ, ધમનીમાં લોહીની સાથે ચિક્કાર શાહી ભરીને મનમાં પડઘાતા અવાજોને કાગળ પર શબ્દદેહે વ્યક્ત કરતો આ સંગ્રહ ‘અવાજો પણ કદી દેખાય તો’ આજની ઉતાવળે, ડાબે હાથે લખાતી ગઝલોનાં ટોળાંઓમાંથી સહેજ દૂર આઘો રહીને એક સુખદ શાતાની અનુભૂતિ કરાવે છે. ભાઈ ગુંજનની ગઝલોના આ અવાજો ભાવકના અવાજો સાથે રસતરબોળ થઈ સતત ગુંજતા રહે તેવી આશા સાથે આ ગઝલ ગુંજારવને (જુઓ કવિની વેબસાઈટ : www.gunjarav.com) સહૃદય આવકારીએ.

* * *

(પ્રસ્તાવના, કવિશ્રી ગુંજન ગાંધીના કાવ્યસંગ્રહ ‘અવાજો પણ કદી દેખાય તો’, ડિસેમ્બર ૨૦૧૨)

સંવેદનાને અજવાળતું અજવાળું

‘ફાનસને અજવાળે’ ૩૮ લલિતનિબંધોનો સંગ્રહ છે. શૈશવસ્મૃતિ, જીવન-મૃત્યુ, પ્રકૃતિ, કૌટુંબિક ભાવ, અતીત, આંતરિક-બાહ્ય સંવેદનો અને વ્યક્તિગત લાગણીઓને સરળ શબ્દોમાં પરોવીને પ્રફુલ્લ રાવલે આ નિબંધો રચ્યા છે.

પ્રફુલ્લ રાવલ પાસેથી મળેલ લલિતનિબંધોનું આ પુસ્તક એક બેઠકે વાંચી નાંખવું પડે એવી રસાળ શૈલીમાં રચાયેલું છે. સામાન્ય રીતે લલિતનિબંધ લખવા માટે સર્જનાત્મક, અનુભવવિશ્વ અને પ્રકૃતિ સાથેનું સાન્નિધ્ય અનિવાર્ય હોય છે. જો કે લલિત નિબંધ લખતી વખતે વારંવાર ‘હું’થી બચવું જરૂરી બને છે. લેખક પોતે નોંધે છે “મારી સતત હાજરી એ જ મારા લલિતનિબંધની સાચી ભોંય છે. હું છું અને મારો ‘હું’ છું. મારો ‘હું’ મને પ્રિય છે. અતિ પ્રિય છે... છતાંય આ જ ‘હું’ ને મેં અહીં પંપાળ્યો નથી કે નથી ખોટાં લાડ લડાવ્યાં. સંયમની શાળામાં એને એકડો ઘૂંટાવ્યો છે. એ પ્રથમ પુરુષ એકવચન રહીને પણ સર્વ પુરુષનું રૂપ લઈ લે છે. આમ મારો ‘હું’ સર્વમાં રૂપાંતરિત થાય છે.”

શહેરની ભાગદોડમાં ‘ફાનસ’ હવે શોધ્યું જડે નહીં એવો ઘાટ છે ત્યારે પહેલો લલિતનિબંધ ‘ફાનસ’ લેખકની શૈશવ સાહ્યબીથી આપણને પ્રફુલ્લિત કરી દે છે. ‘ફાનસ’ સાથે સંકળાયેલ સ્મૃતિની મજા વીજળીના બલ્બમાં કદી ન આવે.

‘મારામાં નદી છે’, ‘બપોર સાથે રુસણાં’, ‘અંધકાર માણવો છે?’,

‘પોયણાં સાથે સવાર’, ‘શ્રાવણ’, ‘સ્મૃતિઓના સંત્રી’, ‘તડકો’, ‘તારા-સત્યાના અબોલ પુત્રો’, ‘પ્રકૃતિ પડખું બદલે છે’, ‘અષાઢ, તારા સાંનિધ્યે’, ‘ભાદરવાની સ્મૃતિલીલા’, ‘યાદનો ઉપહાર’ જેવા લલિતનિબંધો લેખકનો પ્રકૃતિ સાથેનો ગાઢ સંબંધ દૃષ્ટિભૂત કરે છે. સાથે સાથે પોતીકી અનુભૂતિને વાચા આપે છે. ‘સિલકમાં સખી’ ઉત્તરાયણની સ્મૃતિ આધારિત છે. ‘વિગત ચહેરા’ના લલિતનિબંધ અંગત સંબંધોના વિશ્વમાં ડોકિયું કરાવી જાય છે.

આ બધા લલિતનિબંધોમાંથી પસાર થતી વખતે લેખકની રસાળ ભાષાશૈલી અને સાહિત્યિક સૂઝ વાચકને સ્પર્શ્યા વિના રહેતી નથી. પ્રફુલ્લ રાવલ કવિજીવ પણ છે એ વાતની પ્રતીતિ આ નિબંધોમાંની કાવ્યાત્મક શૈલીને લીધે નજરઅંદાજ થતી નથી. લેખકે પોતાનાં આંતરિક સંવેદનોને પોતીકી રીતે સુંદર રીતે ભાષાબદ્ધ કર્યાં છે. અંતમાં, જ્ઞાનસનું અજવાળું અંતરને અજવાળે એવું પ્રકાશે છે.

* * *

[જ્ઞાનસને અજવાળે (લલિતનિબંધો) : લે. પ્રફુલ્લ રાવલ, કાઉન સાઈઝ, કાચું પૂઠું, પ્ર. કૃતિ પ્રકાશન, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૭૫/-]

(કુમાર, માર્ચ ૨૦૦૪)

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

આપણે ત્યાં છાપાં વાંચનારો વર્ગ કેટલો હશે? આ સવાલનો જવાબ જે મળે તેના એકાદ ટકા જેટલો વર્ગ સામયિકો વાંચનારો હશે તેવું અનુમાન લગભગ ખોટું ન પડે. સામયિકોમાં પણ અઠવાડિક, પખવાડિક, માસિક, દ્વિમાસિક — માંડ માંડ યાદ રહે. એમાંય ત્રૈમાસિક એટલે કે દર ત્રણ મહિને જોવા મળતું સામયિક હોય તો તેને ટકાવી રાખવું ઘણું દુષ્કર છે. જોકે આવી કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ સાહિત્યિક વાચનક્ષુધા ધરાવતા વાચકો ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ ત્રૈમાસિકથી અજાણ ન જ હોય.

તાજેતરમાં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા આપઓળખની મથામણ ભાગ-૧ અને ભાગ-૨ એમ દળદાર સ્વરૂપમાં પુનઃપ્રકાશિત થયું છે. મુદ્રણની સાથે સાથે કોમ્પેક્ટ ડિસ્ક (સીડી) સ્વરૂપે પણ પુનર્જન્મ પામેલ આ ત્રૈમાસિકમાં અગાઉ પ્રકાશિત થયેલી વાચનક્ષમ સામગ્રી ચૂંટી ચૂંટીને અહીં મૂકવામાં આવી છે. આ સામગ્રી ત્રૈમાસિકના ૧૯૩૬થી ૧૯૮૬ સુધીના પહેલા એકાવન અંકોમાંથી ચૂંટીને સાત વિભાગોમાં પ્રસ્તુત કરાઈ છે.

આ સંપુટના સંપાદક સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ‘ઉર અંતર લીધો જાણ’ : આપઓળખની મથામણ અંતર્ગત લખે છે, ‘આ અંકો જોઈને કોઈ કહેશે કે બે થાળમાં બત્રીસ પકવાન મોકલવાને બદલે આ તો બે છાબમાં બે મૂઠી અનાજ મોકલી આપ્યું છે! ખરી વાત છે, પણ ખાનારો જો ખરો ખેડૂત હોય તો એ પારખી લેવાનો કે આ તો બે મૂઠી બિયારણ આવ્યું છે. તે, એ પણ

અલગ અલગ ધાન જુદાં રહે એની કાળજી રાખી સાત પોટલીઓમાં મોકલ્યું છે. ‘ન થાય ઘેંશ ને ન થાય ઘાણી’, એવું તો નથી. જોકે ગુજરાતી કવિ બીકાએ તો ગુજરાતમાં ઊગતા અઢાર જાતના ધાનની કવિતા કરી છે. (જુઓ ૭૧/૩ વિ.૬) એ બધાં તો નહીં, પણ સાત જાતનાં બીજ વીણી વીણીને, અલગ રાખીને, મોકલ્યાં છે ને બાકીનાં સભાના પુસ્તકાલયમાં, એવી જ રીતે રાખ્યાં છે. પણ વાવણી પહેલાં ખેડાણ કરવું પડે અને ખેડવું એટલે સખત થઈ ગયેલી માટીને ઉપરતળે કરી મૂકવી.’

પ્રસ્તુત સંપુટનું જમાપાસું તેનું ડિજિટલાઈઝેશન પણ છે. મુદ્રિત સામગ્રી પીડીએફ ફોર્મેટમાં કોમ્પેક્ટ ડિસ્કમાં ઉપલબ્ધ છે. વળી, સાંકળિયા અંતર્ગત પુસ્કતમાં પણ જે-તે ખાસ લેખોની સીડી ઈન્ડેક્સ પણ આપી છે, જેથી વાચક જે-તે વિભાગમાં જઈ લેખ વાંચી-માણી શકે.

આમ, ત્રૈમાસિક સામયિક જ નહીં, પુસ્તકરૂપે જ નહીં પણ ડિસ્કરૂપે ઉપલબ્ધ હોવાથી આવનારા દિવસો ને દિવસો સુધી વાચકહૈયે જગ્યા બનાવશે એવી આશા ઠગારી નહીં નીવડે. પદ્મશ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની આ સંપાદન-કુનેહ અન્ય સંપાદકોને પણ રાહ ચીંધશે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે લેખની જોડણી મૂળ પ્રકાશિત લેખ મુજબ જ રાખી છે. સંપુટનું આવરણ અને ડિઝાઈન પણ ગરિમામાં વધારો કરે છે. વિશેષ તો વાચક સંપુટ જુએ, વાંચે અને માણે ત્યારે જ જાણે.

* * *

[ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક (આપઓળખની મથામણ ૧ અને ૨) : સંપાદક : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, સંપર્ક : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, કીર્તન કેન્દ્રને ત્રીજે માળ, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ, જૂહુ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૪૮]

(ઉદ્દેશ, જુલાઈ ૨૦૦૭)

ઉર્દૂ ગઝલોનો આસ્વાદ

ગુજરાતી ગઝલ ઉર્દૂ મુશાયરાઓમાંથી અવતરી છે એની સૌ ગઝલરસિકોને જાણ છે. માટે ગઝલ અને શેરની શેરિયત વિશે જો ઊંડાણપૂર્વક સમજ લેવી હોય તો ઉર્દૂ ગઝલનું રસપાન કરવું અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ ભાષાકીય પ્રશ્ન નડતાં દરેક કવિ કે ભાવક ઉર્દૂ ગઝલ નથી માણી શકતા.

ગુજરાતી ગઝલરસિકો સુધી ઉર્દૂ ગઝલ પહોંચાડવાના પ્રયત્નો હવે થઈ રહ્યા છે જે આવકાર્ય છે અને જરૂરી પણ. આવો જ એક પ્રયત્ન એટલે પ્રસ્તુત પુસ્તક ‘માહોલ મુશાયરાનો’. આ પુસ્તક વાસ્તવમાં તમે ‘ઈશાદ’, ‘દુબારા’, ‘વાહ ક્યા બાત હે’ જેવા ઉર્દૂગાર કાઢવા લાગો તેવો માહોલ જમાવે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રઈશ મનીઆરે મીર તકી મીરથી વર્તમાન શાયર જાવેદ અખ્તર સુધીની ગઝલયાત્રામાં ‘ઈકબાલ’, ‘ઝોંક’, ‘દઈ’, ‘જિગર મુરાદાબાદી’, ‘દાગ દહેલવી’, ‘બશીર બદ્ર’, ‘મહમદ અલવી’, ‘મોમિન’ તેમજ ‘ગાલિબ’ અને અન્ય ખ્યાતનામ શાયરોની ગઝલના શેરોનો આસ્વાદ કર્યો છે. પુસ્તકમાં ભારતીય ઉર્દૂ શાયરોની સાથે સાથે અહમદ ફરાઝ, ઝોહરા નિગાહ, પરવીન શાકિર, ફૈઝ અહમદ ફૈઝ અને શફીક મુન્નવર જેવા પાકિસ્તાનના શાયરોનો પણ સમાવેશ છે. તદ્દુપરાંત દુખ્તકુમાર, રાજેશ રેડ્ડી, સૂર્યભાનુ ગુપ્ત ઇત્યાદિ ઉર્દૂ-હિન્દી ગઝલકારોનો પણ સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. આમ કુલ ૨૭ ગઝલકારોની ઉર્દૂ ગઝલ વિશેની માંડણી કરતા કરતા રઈશ

મનીઆરે તેમની કલમ ચલાવી છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ શાયરો ઉર્દૂ ગઝલને જીવંત બનાવનારા છે. ગુજરાતીઓએ કદાચ એમને સાંભળ્યા હોય પણ માણ્યા નહીં હોય. રઈશ મનીઆરનો આ આસ્વાદકીય પ્રયાસ ગુજરાતી ભાવકો માટે બે પૂંઠાંની વચ્ચેનો એક જીવંત મુશાયરો જ છે એવું કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. દરેક ગઝલરસિકે કમ સે કમ એક વાર અને બને તો અવારનવાર વાંચવા અને વંચાવવા જેવું આ પુસ્તક છે.

* * *

(માહોલ મુશાયરાનો : રઈશ મનીઆર, ઈમેજ, ૨૦૦૧, પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૮૦)
(પરબ, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૩)

પસંદીદા શેરો માટેની કેફિયત

‘મારો પ્રિય શેર’ પુસ્તક તેના નામ પ્રમાણે પ્રિય શેરોનું સંપાદન છે. ગઝલનાં સંપાદનો અવારનવાર થતાં રહે છે પરંતુ શેરનું સંપાદન કદાચ આ રીતે સૌપ્રથમ વાર જ થયું છે. આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે સંપાદકે કવિઓ પાસેથી કવિને પોતાનો ગમતો શેર અને તેની પસંદગીનાં કારણ / કેફિયતનું સંપાદન કર્યું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ૯૨ કવિઓના શેર સમાવવામાં આવ્યા છે. જેમાંથી ૯૦ વર્તમાન નામી-અનામી કવિઓએ પોતાની પસંદગીના શેરવિષયક વાત કરી છે. માત્ર બે સદ્ગત કવિઓ મરીઝ અને ઓજસ પાલનપુરીના શેરની પસંદગી ક્રમશઃ રઘુવીર ચૌધરી અને ચંદ્રકાન્ત શેઠે કરી છે અને કેફિયત લખી છે. જોકે આ પસંદગી પણ યથાર્થ છે. આ બે કવિઓના શ્રેષ્ઠ મત્લાઓ કવિઓની આગવી ઓળખ બનેલ છે.

નામી કવિઓએ મોટા ભાગે પોતાની પસંદગીના શેર તરીકે પોતાના સૌથી વધુ પ્રચલિત શેરની જ પસંદગી કરી છે જે નોંધનીય છે. તેમ છતાં આખા પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં થતાં ઘણા શેરને ભાવક પોતાનો પ્રિય શેર કહી શકે તેવાય શેર જોવા મળ્યા છે. તેનું એક કારણ એ પણ ખરું કે કવિ પોતાને ગમતા શેર વિશે ટિપ્પણી કરતો હોય અને એ જ શેર ભાવકને ગમતો હોય તો એ શેર વિશેની ભાવકની આંતરસૂઝ વધુ પ્રમાણમાં ખીલે છે.

ગઝલની રીતે જોઈએ તો એક શેર પોતે સ્વતંત્ર એક કવિતા છે માટે

અહીં એકસાથે ૯૨ કવિતાઓ માણી શકાય છે અને તે પણ દરેક કવિની પસંદગીની. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી રમેશ પારેખ નોંધે છે કે “મારો પ્રિય શેર વિવિધ ભાવસંચલનોનું પુષ્પગુચ્છ બની રહ્યું છે એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ બની રહેવાનું તેનો મને સંશય નથી.”

* * *

(મારો પ્રિય શેર : સં. અઝીઝ ટંકારવી, આર. આર. શેઠ, ૨૦૦૨, પૃ. ૯૨, રૂ. ૬૫)
(પરબ, ઓક્ટોબર ૨૦૦૩)

‘અખેપાતર’ને અકાદમી એવોર્ડ

દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદમીએ ૨૦૦૩ના વર્ષ માટે વિભિન્ન ભારતીય ભાષાનાં જે બાવીસ પુસ્તકો પુરસ્કાર માટે પસંદ કર્યાં છે તેમાં ગુજરાતી ભાષામાંથી બિન્દુ ભટ્ટની નવલકથા ‘અખેપાતર’ પસંદગી પામી છે. ૧૯૫૫થી શરૂ થયેલો આ પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર ૧૯૮૫માં ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ નવલકથા માટે કુન્દનિકા કાપડિયાને મળ્યો હતો. આ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી લેખિકા હતાં. ૧૯૯૫માં ‘અણસાર’ નવલકથા માટે આ પુરસ્કાર વર્ષા અડાલજને મળ્યો હતો. આ પુરસ્કાર મેળવનાર પ્રથમ ગુજરાતી લેખક મહાદેવ દેસાઈ હતા. વીસ વર્ષ બાદ છેક ૧૯૭૫માં આ પુરસ્કાર પહેલી વાર નવલકથા માટે મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ને મળ્યો હતો.

મુખ્યત્વે નવલકથાકાર-વાર્તાકાર-અનુવાદક અને વિવેચક એવાં બિન્દુ ભટ્ટ ગાંધીનગરની ઉમા આર્ટ્સ અને નાથીબા કોમર્સ મહિલા કોલેજમાં હિન્દી વિષયનાં વ્યાખ્યાતા અને અધ્યક્ષ તરીકે સેવાઓ આપે છે. બિન્દુ ભટ્ટ ‘મીરાં યાજ્ઞિકની ડાયરી’ (૧૯૯૨) લઘુનવલથી ગુજરાતી નવલકથાક્ષેત્રે કાર્યરત થયાં. આ લઘુનવલમાં બે સ્ત્રીઓ વચ્ચેના સજાતીય સંબંધનું આલેખન કરવામાં આવેલું છે. બિન્દુ ભટ્ટે મૌલિક લેખનની સાથે સાથે અનુવાદનક્ષેત્રે પણ કાર્યરત છે.

૧૯૯૯માં પ્રકટ થયેલી ‘અખેપાતર’ નવલકથા ૩૬ હપ્તામાં વહેંચાયેલી છે. દરેક હપ્તામાં કથાનું નાવીન્ય અને તેની આંતર-સાંકળી વાયકને

આરંભથી અંત લગી જકડી રાખે છે. કથાબીજ ‘કંચનબા’ની આજુબાજુ વણાયેલું છે. કંચનબાનું પાત્ર યુવાનીથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના સમયપટ ઉપર એક નિર્ભય અને સ્વમાની માનુની તરીકે નોખું તરી આવે છે. રૂખીબા તેમ જ કંચનબાની આસપાસ વણાયેલાં પ્રસંગો અને પાત્રોનો પણ લેખિકા પૂરતો ન્યાય આપી શક્યાં છે.

વર્તમાન જીવનની રોજબરોજની ઘટનાઓ, ક્લેશ, ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ અને સ્વમાન જેવાં અનેક માનવીય સંવેદનોને તેમજ ભારત-પાકિસ્તાનની રચના સમયે ઉદ્ભવેલી નાજુક પરિસ્થિતિ સાથે સાથે આંતર-જાતીય ભેદભાવો અને બ્રાહ્મણ પરિવારની રૂઢિચુસ્તતાનું નવલકથામાં સરસ ચિત્ર આલેખાયું છે. કંચનબા પોતાની આગલી અને પાછલી એમ બે પેઢી વચ્ચેના સેતુ ઠીસે છે. આમ, ત્રણ ત્રણ પેઢીના તાણાવાણા અને આંતર-બાહ્ય સંવેદનોની ઘટમાળ વચ્ચે કપરામાં કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ કંચનબા પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવામાં સફળ રહે છે. કંચનબાનું આવું અનોખું વ્યક્તિત્વ જ આ નવલકથાનું આકર્ષણકેન્દ્ર છે. પ્રાંતીય લોકબોલી અને સૌરાષ્ટ્ર-કરાંચીનું પ્રસંગનિરૂપણ નવલકથામાં સુપેરે મહોરી ઊઠ્યાં છે.

* * *

[અખેપાત્ર (નવલકથા) : લે. બિન્દુ ભટ્ટ, કાઉન સાર્ઝ, પાકું પૂઠું, પ્ર. આર.આર. શેઠ, પૃ. ૨૮૪, રૂ. ૧૧૦/-]

(કુમાર, માર્ચ ૨૦૦૪)

અગ્નિપરીક્ષા

ભારતના ભાગલા થયા એ પહેલાં અને એ પછી તેને કોમી રમખાણોની ઝાળ સતત દઝાડતી રહી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૯માં ફાટી નીકળેલાં કોમી તોફાનોની વાત છે. લેખક હમીદ કુરેશીએ કોમી રમખાણ વખતે અનુભવેલ અને જોયેલ તારાજીની ઘટનાઓ પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કરી છે. પોતે મુસ્લિમ છે અને પત્ની હિન્દુ, તેમ છતાં બેઉમાંથી એકેના અસ્તિત્વને આંચ ન આવે એમ આ દંપતી રહ્યું છે. હમીદ કુરેશીને રમખાણો દરમિયાન હિન્દુ મિત્રોએ કરેલી મદદ કોમી એકતાનાં દર્શન કરાવે છે. એક જગ્યાએ એમણે સરસ નોંધ્યું છે ‘...કપાળ ઉપરનો કંકુનો લાલ ચાંદલો એ લોકો જોઈ રહે છે. આઘાપાછા થઈ કાંઈક બોલતા ખસી જઈ રસ્તો કરી આપે છે. અને કપાળમાં શોભી રહેલું એ સૌભાગ્ય-ચિહ્ન મારાં જાન અને માન-આબરૂનું રક્ષક બનેલું હું જોઈ રહું છું. આ ક્ષણે હિન્દુ ધર્મનું આ સાદું નાનકડું પ્રતીક મોટું વિશાળ થઈ મારે માટે ઢાલરૂપ બન્યું છે. મહાભયંકર જોખમમાં સલામતીનો આ અદ્ભુત બંદોબસ્ત ! કયા દિવ્ય તત્ત્વની આ કરામત !’ (પૃ. ૧૬) - આ પ્રસંગ તેઓ જ્યારે પોતાની દીકરીની બહેનપણીને તોફાનો દરમિયાન ઘરે મૂકવા જાય છે ત્યારનો છે. આવા અનેકાનેક પ્રસંગો પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. રમખાણો દરમિયાન કાયદાની બિનકાર્યક્ષમતા વિશેની ઘણી ઘટનાઓ લેખકે નિખાલસપણે નોંધી છે. હિન્દુ કે ઈસ્લામ એ બેઉ કરતાં છેવટે તો ‘માનવધર્મ’ જ મોટો છે એવી પ્રતીતિ થાય એવા સ્વાનુભવોથી લેખક

વાચકને માહિતગાર કરે છે. રમખાણો દરમિયાન માત્ર માણસ હોવાની ઓળખ પૂરતી નથી હોતી. હિન્દુ કે મુસ્લિમ હોવું એ જરૂરી બને છે જીવ બચાવવા. આડકતરી રીતે ધાર્મિક ચિહ્નો પણ કેવાં કામ લાગે છે, એવી ઘટનાઓ અને અન્ય પ્રેરક પ્રસંગો વાચકને ભાઈચારા સુધી દોરી જાય છે. એ ખાસ નોંધવું રહ્યું કે તમામ પ્રસંગોમાં બંને વિધર્મી એકબીજાના ધર્મને તો આદરભેર જુએ જ છે - ખાસ કરીને શિક્ષિત મૈત્રીસંબંધોને આવાં રમખાણો નડતાં નથી. અંતે હમીદ કુરેશીએ આપેલ અગ્નિપરીક્ષામાંથી રામ ને રહીમ બેઉ આપણને અને અન્યને બચાવે એવી જ અભ્યર્થના.

* * *

[અગ્નિપરીક્ષા (સ્વાનુભાવ) લે. હમીદ કુરેશી, ડિમાઈ સાઈઝ, કાયું પૂઠું, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૯૬, રૂ. ૫૦/-]

(કુમાર, મે ૨૦૦૪)

આસ્વાદલેખ

૧

સંગ-અસંગના સંગ્રામની કવિતા

સંગ્રામ દેવાસુરનો વિલોકતો
સર્વત્ર, મારે ઉર ને સમષ્ટિમાં;
વિશ્રબ્ધ પ્રત્યેક સ્વકીય શક્તિમાં,
હારેલ શીર્ષો જય જોઉં ઓપતો.

વિશ્રાન્તિ ક્યાં? આહત-રક્તબિંદુથી
અનેકનો ઉદ્ભવ જ્યાં ફરી ફરી!
ને આયુધે જ્યાં દિન તેય શર્વરી
સમો, જયહીં ગર્જન ઘોર સિંધુથી.

અસંગ હું જો રહું બોધિસત્વશો,
તો દુર્ગ ખૂલે સુખપૂર્ણ શૂન્યનો.

- રાજેન્દ્ર શાહ

(સંકલિત કવિતા, પૃષ્ઠ-૬૧૨)

વાલ્મીકિ-વ્યાસથી અવતરેલી કવિતા ગુજરાતીમાં નરસિંહ-મીરાંથી સંવર્ધિત થાય છે અને ત્યાર બાદ દલપત, નર્મદ, કાન્ત, ન્હાનાલાલ, ઠાકોર, ઉમાશંકર અને સુંદરમ્ જેવા અનેક નોંધપાત્ર કવિઓ પાસે સ્થિર થયા બાદ

અનુગાંધીયુગમાં રાજેન્દ્ર શાહ પાસે આવતાં સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે. આ કવિ પોતાના યુગની વિશેષ કાવ્ય-ઓળખ લઈને આવે છે. તેમનાં ગીત અને છાંદસ રચનાઓ તેમના પૂર્વસૂરિઓની કાવ્યઉપસ્થિતિ સાથે કદમ-તાલ મિલાવી શકે છે. કવિ સજાગ છે અને એટલે જ કવિતાને પરિપક્વતા અને છંદની પૂર્ણતા સાથે જ અવતારે છે.

સાવ સરળ ને ટૂંકી લાગતી આ કવિતા કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહની કાવ્યપ્રતિભા પણ ઉજાગર કરે છે. કવિએ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોજાતા બાર અક્ષરી પરંપરિત ઉપજાતિ છંદમાં લખેલા પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ઈન્દ્રવંશા (પ્રથમ ચરણ) અને વંશસ્થ (દ્વિતીય ચરણ) અક્ષરમેળ છંદનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. આમ પણ રાજેન્દ્ર શાહનો છંદ મુલાયમ છે. રાજેન્દ્ર શાહનો કવિ તરીકેનો સંયમ પણ અહીં નજરે પડે છે. માત્ર એક ચરણ ઉમેરી કવિ આ કાવ્યને સોનેટમાં ગણાવી શકત, પણ કવિએ એવું કર્યું નથી. (આમ પણ કવિએ એક પંક્તિનાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.) આમ કરીને કવિએ પોતાની કલમની મર્યાદા અને વિશેષતા એકસાથે અંકે કરી છે. કવિ સુપેરે જાણે છે કે ક્યા ભાવને કયો છંદ માફક આવશે. અનેક છંદ કવિને કલમવગા હોવા છતાં કવિએ અહીં ઉપજાતિ છંદ પ્રયોજ્યો છે, કારણ કે ઉપજાતિ શ્લોકમાં સવિશેષ જોવા મળે છે. અહીં પણ કવિએ તો શ્લોક જેવું જ કાવ્યવિશ્વ ખેડવું હતું અને કદાચ એટલે જ ઉપજાતિ પ્રયોજ્યો હશે. રાજેન્દ્ર શાહમાં જોવા મળતા કાવ્યલાઘવ અને કાવ્ય રચવાની કુનેહને પણ પ્રસ્તુત કવિતા પ્રતિબિંબિત કરે છે. આમ, વાત જો રાજેન્દ્ર શાહની સમગ્ર કવિતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરીએ તો કોઈ વહેતા ઝરણની જેમ એમની કવિતામાં છંદ ભાવ સાથે એ રીતે વહે છે કે કાવ્યને છંદનો ભાર નથી નડતો. રાજેન્દ્ર શાહની અંદર રહેલો ગીતકવિ છાંદસકવિ કરતાં બે ડગ આગળ રહે છે. અલબત્ત, એમની છાંદસ રચનાઓ કોઈ નકશીદાર શિલ્પથી સહેજે ઊતરતી નથી. એનું હાથવગું દૃષ્ટાંત ગુજરાતી ભાષાના અનુગાંધીયુગના પ્રમુખ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહની આ પ્રસ્તુત કવિતા છે.

પ્રસ્તુત કવિતાના પ્રથમ ચરણમાં બહુ સરળ ને સ્પષ્ટ વાત છે. કવિ પોતાના હૃદયમાં અને વિશ્વમાં સર્વત્ર જગાએ દેવ અને દાનવનો સંગ્રામ જુએ છે. આ સંગ્રામમાં પ્રત્યેક જણને પોતાની શક્તિ પર વિશ્વાસ છે. ચોથી પંક્તિમાં કવિ એમ કહે છે કે જય તો હારેલ મસ્તક પર શોભે છે. અહીં વેધક કટાક્ષ છે.

સામાન્ય રીતે આપણી પુરાણ-કથાઓ મુજબ દેવ-અસુરના સંગ્રામમાં દેવનો વિજય થતો હોય છે, પણ આસુરી શક્તિ હાર્યા બાદ પણ પોતાનો પ્રભાવ છોડી જતી હોય છે. આ પ્રભાવ આગામી સંગ્રામનું કારણ બને છે. આ સંગ્રામ અંતહીન છે. આમ, સાવ સરળ ભાવ છે, પણ સરળતા નથી. કવિ દેવ અને દાનવના પ્રતીક દ્વારા સારા અને નરસા લોકોના સંગ્રામ પર પણ દૃષ્ટિપાત કરે છે. અલબત્ત, આ દેવ-દાનવના સંગ્રામના પાયામાં સ્વર્ગની સત્તા જ રહેલી છે. આમ, આ સંગ્રામ સત્તા માટેનો છે. જો સત્તાલાલસા ન હોય તો સંગ્રામ પણ હોય નહીં. સત્તા માટેના સંગ્રામમાં પરાજિત થયેલ પક્ષ પુનઃ સત્તા મેળવવા માટે બમણી તાકાતથી નવા સંગ્રામનું રણશિંગું ફૂંકે છે અને એમ જ આ સંગ્રામનું વિષયક પુનરાવર્તિત થયે રાખે છે.

દ્વિતીય ચરણમાં કવિ સંગ્રામનું ચિત્ર દર્શાવે છે કે સંગ્રામમાં ક્યાંય આરામ નથી. ઈજા થયેલ શરીરથી ટપકતાં રક્તબિંદુથી આસુરી જીવ પુનઃ સજીવન થાય છે અને આ સંગ્રામ ચાલે જ રાખે છે. ચારેતરફ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર નજરે પડે છે. આખું આકાશ અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી એ હદે ભરાઈ ગયું છે કે દિવસ પણ રાત જેવો દીસે છે અને આ અસ્ત્ર-શસ્ત્રની અથડામણથી જાણે કોઈ સાગર ધૂધવતો હોય એવી ગર્જનાઓ સંભળાય છે. અહીં એક અતિ પ્રચલિત પુરાકલ્પનનો પણ વિનિયોગ જોવા મળે છે, તેમ છતાં અહીં કવિનો વિષાદ જુદો જ છે. આ સંગ્રામમાં તો ફરી ફરી આસુરી શક્તિ સજીવન થતી રહે છે, જેનો કોઈ તોડ નથી. આ આસુરી શક્તિ માત્ર અસુરોમાં જ હોય એમ નહીં, પણ દેવમાં પણ જે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટેની લાલસા છે એ આસુરી લક્ષણ જ છે. બીજી વિશેષ વાત અહીં એ છે કે જે આકાશમાં તારાઓ ઝગમગતા હોવા જોઈએ ત્યાં હવે આયુધો જોવા મળે છે. જેને આ સત્તાના સંગ્રામથી કંઈ લેવા-દેવા નથી એનું આકાશ પણ પોતાના સિતારા ગુમાવી બેસે છે. જે આકાશમાં વાદળ-વર્ષા હોવી જોઈએ ત્યાં આયુધ-વર્ષા દેખાય છે. કવિ ખૂબ ઝીણું કાંતે છે અહીંયાં. કોઈ પણ સંગ્રામમાં માત્ર સૈનિકો નથી હોમાતા, બેઉ પક્ષે કંઈ કેટલાંયે કુટુંબો, હોમાઈ જાય છે. આમ, પ્રત્યક્ષ રીતે તો સંગ્રામ લોહીઝાણ હોય જ છે, પણ પરોક્ષ રીતે પણ સંગ્રામ લોહીઝાણ હોય છે.

તૃતીય ચરણમાં કવિ સમગ્ર કવિતાનો ક્યાસ આપે છે કે હું જો આ સમગ્ર સંગ્રામથી કોઈ પૂર્ણ જ્ઞાનીની જેમ અલિપ્ત રહું તો જ સુખપૂર્ણ શૂન્યતાના શબ્દોદય • ૧૨૬

દુર્ગનાં કમાડ ખૂલે, અન્યથા નહીં. ગૌતમ બુદ્ધના માર્ગે ચાલી બોધિસત્ત્વ પામવું કઠિન છે. અહીં ‘હું’નો મહિમા છે. કોઈ પણ સંગ્રામના પાયામાં ‘હું’નો જ હુંકાર જોવા-જાણવા મળે છે. જો હું-પણું ત્યજી શકો તો બોધિસત્ત્વ પામી શકો. જ્યાં સુધી ‘હું’નો હુંકાર હુંકારતો રહેશે ત્યાં સુધી યુદ્ધનો ટંકાર થતો રહેશે. સુખપૂર્ણ શૂન્યતાનું સર્જન આ ‘હું’ના વિસર્જનથી જ શક્ય છે. વળી, કવિ અહીં અસંગ શબ્દ પ્રયોજી કમાલ કરે છે. આ સંગ્રામથી કવિ અસંગ રહે છે. કવિ કોઈના પક્ષમાં નથી અને એટલે જ બંને પક્ષનો માર એને સહેવો પડે છે. સંગ્રામમાં દેવ કે દાનવ બેમાંથી કોઈ એક પક્ષની પસંદગી અનિવાર્ય છે અને બંનેથી અસંગ રહો એટલે બંને સાથે દુશ્મનાવટ થાય. આમ પણ કોઈ સત્તા-સંગ્રામ એ વ્યક્તિગત નથી હોતો તેમ છતાં એમાં સૌથી વધુ મારું પરિણામ એને જ ભોગવવું પડે છે, જેને આ સંગ્રામથી કંઈ લાગતું-વળગતું નથી. દેવ હણાય કે દાનવ એની પાછળ એનો આખો પરિવાર હણાઈ જતો હોય છે. અને ક્યારેક તો એ વ્યક્તિ કે એ પરિવાર જેને આ સંગ્રામની હાર-જીતથી કંઈ નિસબત નથી હોતી એ પણ આ સંગ્રામના ખપ્પરમાં હોમાઈ જતાં હોય છે.

સમગ્રતયા કવિએ જાત સાથેના સંગ્રામને જ શબ્દાંકિત કર્યો હોય તેમ લાગે છે. આપણા હૃદયમાં દેવ અને દાનવ બેઉ રહેલા છે. ક્યારેક દેવ જીતે છે તો ક્યારેક દાનવ. મન-હૃદયમાં ચાલતા આ વૈચારિક સંગ્રામથી સહજ મુક્તિ શક્ય નથી. જ્યાં સુધી કમળ માફક જળમાં રહેવા છતાં જળથી ભીંજાયા વિના રહેવાનું ન બને ત્યાં સુધી બોધિસત્ત્વ પામી ન શકાય. આમ, આ મન-હૃદયમાં ચાલતા વૈચારિક સંગ્રામથી પર થયા વિના આંતરિક કે બાહ્ય કોઈ પણ પ્રકારના સુખની અનુભૂતિ શક્ય નથી. વળી, આપણી આસપાસ ચાલતા કંઈ કેટલાયે સંગ્રામોના આપણે મૂક સાક્ષી બનવું પડે છે. આ સંગ્રામોમાં જોડાવા કરતાં ન જોડાવું અર્થાત્ અસંગ રહેવું દુષ્કર હોય છે. આમ પણ કોઈ ક્યાં સુધી કોઈથી અસંગ રહી શકે. પણ હા, જે અસંગ રહી શકે એ જ બુદ્ધના માર્ગે ચાલી બોધિસત્ત્વનાં મીઠાં ફળ પામી શકે. કવિનું અધ્યાત્મ ભાવ-વિશ્વ પણ અહીં અલગ રીતે જાણી-માણી-પ્રમાણી શકાય છે.

* * *

(કવિલોક, ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૧, રાજેન્દ્ર શાહ વિશેષાંક)

પહેલો ગઝલકાર

જિગરનો યાર જુદો તો, બધો સંસાર જુદો છે;
 બધા સંસારથી એ યાર, બેદરકાર જુદો છે.
 ગણું ના રાવ રાયાને, ગણું ના આખી દુનિયાને,
 પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો, અખત્યાર જુદો છે.
 હજારો બોધમંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાજો;
 અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદને દરબાર જુદો છે.
 થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
 મહા મસ્તના જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.
 ગુરુઆદેશ છે અમને, અવર પંથે પળ્યા જોઈએ;
 દુનિયાથી પછી આ ‘બાલ’ બેદરકાર જુદો છે.

- બાલાશંકર કંથારિયા

ગુજરાતી ગઝલનો પ્રારંભ-કાળ બાલાશંકર કંથારિયાથી શરૂ થયો છે એ વાત ભાગ્યે જ કોઈ ગઝલકારને યાદ અપાવી પડે. બાલાશંકર, કલાપી, મણિલાલ દ્વિવેદીથી વિસ્તરેલ ગઝલનું ફલક આજે ઘણા ગઝલિસતારાઓથી ઝળહળી રહ્યું છે. કલાપીની ગઝલો લોકભોગ્ય બની રહી. વળી, બાલાશંકર પાસેથી છંદ-શિક્ષણ મેળવનાર મણિલાલે પણ સારી એવી માત્રામાં ગઝલોનું પ્રદાન કર્યું છે. કવિતા જાણે-અજાણે રંગભૂમિની ઊપજ બની છે. પારસી

રંગભૂમિમાંથી ગુજરાતી કવિતાને મળેલું ગઝલનું અમીઝરણું એ બાલાશંકર કંથારિયા.

ગઝલની શરૂઆતમાં મોટાભાગની ગઝલો ઈશ્કે-હકીકી (અલૌકિક પ્રેમ) અને ઈશ્કે-મૌશિકી (લૌકિક પ્રેમ) એવા ભાવમાં જ રચાયેલી જોવા મળી છે. તદુપરાંત ગઝલ એટલે પ્રિયા સાથેની વાતચીત એ અર્થમાં જ તે સમયમાં વધુ ખેડાઈ છે.

બાલાશંકર કંથારિયાની પ્રસ્તુત ગઝલ ઈશ્કે-હકીકીના ભાવરસથી નીતરતી છે. ગઝલમાં હઝજ ઇંદ ('લગાગાગા'ના ચાર આવર્તન) પ્રયોજવામાં આવ્યો છે.

જિગરનો ચાર જુદો તો, બધો સંસાર જુદો છે;
બધા સંસારથી એ ચાર બેદરકાર જુદો છે.

ગઝલનો મત્લા 'જિગરનો ચાર' શબ્દસમૂહને લીધે ધ્યાન ખેંચે છે. કવિએ આ શબ્દસમૂહ ઈશ્વર માટે પ્રયોજ્યો છે. આપણા મનની વિચારણા મુજબ આપણી દુનિયાનું અસ્તિત્વ હોય છે એવો ગર્ભિત અર્થ છે. વળી 'ચાર' શબ્દને લીધે પ્રવાહિતા (Lucidity) જળવાઈ રહે છે. 'દોસ્ત' શબ્દ એ જ માપનો હોવા છતાં આ જગાએ વપરાત તો ચમત્કૃતિ ન સર્જત. વધુમાં સાની મિસરામાં (બીજી પંક્તિ) ચારને બેદરકાર ગણાવી ઉલા મિસરાની (પ્રથમ પંક્તિ) શેરિયતને ટેકો આપ્યો છે.

ગણું ના રાવ રાયને, ગણું ના આખી દુનિયાને,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો, અખત્યાર જુદો છે.

કવિ રાજા, મહારાજા અને આખી દુનિયાને તુચ્છ લેખે છે, ધ્યાનમાં નથી લેતા. શેરમાં પ્રયોજેલ 'પ્યારી' શબ્દ નોંધનીય છે. જીવ પર પ્યારીનો હક એ સાવ જુદી વાત છે, બાકી રાવ રાયા કે દુનિયા બધુંય પગની ઠોકરમાં. આમ કવિ પ્રિયતમાનો મહિમા વધારે છે સાથે સાથે પ્રેમનો પણ.

ગઝલનો ત્રીજો શેર કવિની કેફિયત દર્શાવે છે. મનમોજી માણસનો દરબાર કંઈ અલગ છટાથી ભરાતો હોય. એ લોકોને મન મંદિરમાંથી મળતા બોધ આવશ્યક નથી. ઉસ્તાદ પોતાનો રસ્તો પોતે જ શોધી કાઢે છે. એ તો પોતાની મસ્તીમાં જ રાચવાના.

થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
મહા મસ્તના જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જુદો છે.

પ્રેમ બલિદાન તરફ દોરી જાય છે અને પ્રેમલીન માણસને પોતાનું આગવું વિશ્વ હોય છે. એને મન જગતના સર્વ સંબંધ પ્રેમસંબંધ બાદ તુચ્છ છે. અહીં ‘મગજમાં તાર’ શબ્દસમૂહ ધ્યાનાકર્ષક તો ખરો જ. પ્રેમમાં દીવાનો થયેલ જણ આ શેર સારી રીતે માણી શકે. અહીં ઈશ્વરીય પ્રેમને પણ અવગણી ન શકાય.

ગુરુઆદેશ છે અમને, અવર પંથે પળ્યા જોઈએ;
દુનિયાથી પછી આ ‘બાલ’ બેદરકાર જુદો છે.

ગઝલના મક્તામાં બાલાશંકરે અવળા રસ્તે ચાલવાનું પસંદ કર્યું છે અને તે પણ પોતાના ગુરુના આદેશથી. આ ગઝલ લખાઈ હશે તે સમયના સંદર્ભો આ શેરમાં હોઈ શકે. તે વખતની સંસ્કૃતિ ગુરુ અને ગુરુપંથમાં માનતી હતી. જો કે અહીં આતમની વાત પણ હોઈ શકે છે. ‘બાલ’ પોતાને લાપરવાહ કહી ઘણી મોટી અને માર્મિક વાત કરે છે. એક તો અવળે રસ્તે જવું અહીં શબ્દશઃ વાત કરીએ તો આપણે અવળાં રસ્તે જતા રહીશું. દુનિયાએ જે રસ્તો પસંદ કર્યો છે તે રસ્તે નહીં પણ પોતાના ગુરુએ પોતાના આત્મચિંતને શોધેલ રસ્તે જવું એ વાત છે અહીં. સ્વાભાવિક છે કે દુનિયાના રસ્તે ન જાવ તે અવળે રસ્તે ગયા તેવું કહેવાય અને પાછું ‘બાલ’ બેદરકાર જુદો છે એમ કહી કવિ પોતાની બેફિકરાઈ છતી કરે છે.

ગઝલમાં રદીફ ‘જુદો છે’ સારી રીતે નિભાવ્યો છે છતાં લઘુ-ગુરુની છૂટ ધ્યાન બહાર ન લેવાય. ગુજરાતી ગઝલના પ્રારંભિક કાળની આ ગઝલ હોવાથી આવું ચલાવી શકાય. શેરિયતની રીતે પણ જોઈએ તો અહીં બહુ સરળતાથી સમજાય તેવા મિસરા છે.

* * *

(તાદૃથ્ય, નવેમ્બર ૨૦૦૨, ગઝલ આસ્વાદ વિશેષાંક)

પ્રેમ મૌન રહી જતાવવાની ચીજ છે

બસ દુર્દશાનો એટલો આભાર હોય છે;
 જેને મળું છું મુજથી સમજદાર હોય છે.
 ઝંખે મિલનને કોણ જો એની મજા કહું!
 તારો જે દૂર દૂરથી સહકાર હોય છે.
 ટોળે વળે છે કોઈની દીવાનગી ઉપર,
 દુનિયાના લોક કેવા મિલનસાર હોય છે.
 દાવો અલગ છે પ્રેમનો, દુનિયાની રીતથી,
 એ ચૂપ રહે છે જેનો અધિકાર હોય છે.
 કાયમ રહી જો જાય તો પેગંબરી મળે,
 દિલમાં જે એક દર્દ કોઈ વાર હોય છે.
 હો કોઈ પણ દિશામાં બુલંદી નથી જતી,
 આકાશ જેમ જેઓ નિરાધાર હોય છે.
 નિષ્ફળ પ્રણય પણ એને મટાડી નથી શકતો,
 તારા ભણી જે મમતા લગાતાર હોય છે.
 જો એ ખબર પડે તો મજા કેટલી પડે,
 ઈશ્વર જગતમાં કોનો તરફદાર હોય છે.
 જાણે છે સૌ ગરીબ કે વસ્તુ ગણી 'મરીઝ',
 ઈશ્વરથી પણ વિશેષ નિરાકાર હોય છે.

- મરીઝ

અબ્બાસ અબ્દુઅલી વાસી 'મરીઝ' (૧૯૧૭-૧૯૮૩)એ ગુજરાતના ગાલિબનું બિરુદ પામેલ કવિ છે. સૂરતમાં જન્મેલા આ કવિ પાસેથી 'આગમન' (૧૯૬૮) અને 'નકશા' (મરણોત્તર, ૧૯૮૪) ગઝલસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યને મળેલા છે. આ ઉપરાંત એમની રચનાઓ 'દિશા' (૧૯૮૦)માં સંપાદિત થયેલી છે. મરીઝની ગઝલોમાં પ્રેમ, મિલન, વિરહ, ચિંતન, અધ્યાત્મ અને જિંદગીની કંઈ કેટલીયે ફિલસૂફી ભારોભાર વણાઈ છે. જીવનનો ભાગ્યે જ કોઈ એવો પ્રસંગ હશે કે જ્યાં મરીઝનો શેર યાદ ન આવે.

પ્રસ્તુત ગઝલ 'આગમન'માંથી લેવાઈ છે. મત્લાથી મક્તા સુધી ઉત્તમોત્તમ શેર ધરાવતી આ ગઝલ બહુ વંચાઈ છે, વખણાઈ છે. મત્લામાં મરીઝ કહે છે

બસ દુર્દશાનો એટલો આભાર હોય છે;
જેને મળું છું મુજથી સમજદાર હોય છે.

સંસારની કડવી વાસ્તવિકતાનું અહીં ચિત્રણ છે. માણસની જ્યારે ખરાબ દશા કે પડતી ચાલતી હોય ત્યારે બધાય એને શિખામણ દેવા લાગે છે. મિત્ર કે સ્વજન સૌ કોઈ પોતાની સમજદારી વ્યક્ત કરી સામેની વ્યક્તિના પતન પર માર્મિક રીતે હસે છે. કોઈ ભૂલ સુધારવાનો મોકો નથી દેતું, પણ થયેલી ભૂલને વારંવાર યાદ કરાવીને નિરાશાની ગર્તમાં ધકેલે છે.

બીજો શેર પ્રણયરંગી છે. મિલનની ઝંખનાની વાતની મજા એ છે કે પોતાની જેમ એય પણ (પ્રિય પાત્ર) દૂર દૂરથી એને ઝંખે તો છે જ. જો એ દૂરથી સહકાર ન આપે તો નજીકથી મળવાની વાત જ ન ઉદ્ભવે. અર્થાત્ એનેય તાલાવેલી છે મળવાની.

ત્રીજો શેર મત્લા જેવો જ કટાક્ષ ધરાવતો છે. કોઈ વ્યક્તિના પતન પર તમાશો જોવા બધા ભેગા થઈ જાય છે. હાંસી બધા સાથે મળીને ઉડાવશે, પણ એના દર્દ સાથે કોઈને સંબંધ નથી. બધા મળે છે માત્ર તમાશા માટે. મરીઝે આ મિલનસાર સ્વભાવને માર્મિક રીતે રજૂ કર્યો છે.

ચોથા શેરમાં ફરી પ્રણયનો ભાવ નિરૂપાયો છે. પ્રેમની દુનિયા વાસ્તવિક દુનિયાથી અલગ છે. દુનિયામાં કોઈ પોતાના અધિકાર જતાવ્યા વિના રહેતો નથી જ્યારે પ્રેમમાં પ્રેમ જ હોય છે અધિકાર નહીં, અધિકાર પ્રિય

પાત્રને સોંપ્યો હોય છે. પ્રેમ મૌન રહી જતાવાની ચીજ છે. સાચો પ્રેમી શબ્દના, સંબંધના સહારા વિનાય પ્રેમ કરી શકે છે.

પાંચમો શેર ફિલસૂફીથી ભરપૂર છે. ઘણાં દર્દ એવાં હોય છે જે આપણને આપણા સુધી લઈ જાય છે એટલે કે, વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવે છે. અફસોસ એ દર્દ કાયમ નથી રહેતું નહીંતર પેગંબર બનાવી દે. અહીં ગૂઢાર્થ પણ છે. પેગંબરી ત્યારે જ મળે જ્યારે બીજાના દુઃખે દુઃખી થવાય. મરીઝે ‘કોઈ વાર’ કાફિયો સુંદર રીતે પ્રયોજ્યો છે. કોઈના દુઃખથી દુઃખી કોઈ વાર થવાય છે કાયમ નહીં. જો કાયમ બીજાના દુઃખમાં સહભાગી થવાતું હોત તો પેગંબરી મળી જ જાય ને !

છઠ્ઠો શેર આત્મવિશ્વાસથી છલકાય છે. આકાશને કોઈ આધાર નથી છતાંય સ્વમાનભેર ઉપર ટકી રહે છે. આકાશ પોતાના પગ પર છે માટે જ તેની બુલંદી ટકી રહી છે. ટૂંકમાં, પોતાના પગ પર ઊભી રહેલ વ્યક્તિ ક્યારેય નિરાશ નથી થતી. તેનો આત્મવિશ્વાસ, તેનું હોવાપણું અકબંધ રહે છે. તેને કોઈનો સહારો ન હોવાથી પતનની ઓછી બીક રહે છે.

સાતમા શેરમાં ફરી પ્રણયભાવ નિરૂપાયો છે. સાચો પ્રેમ બદલાની આશા નથી રાખતો. પ્રેમની કાંઈ શરત નથી કે તમને ચાહે તેને જ ચાહો. પ્રેમમાં તો જે તમને ન ચાહે તેનેય ચાહવાની છૂટ છે. પ્રેમમાં નિષ્ફળતા પણ પ્રેમ નથી ઘટાડી શકતી. અવિરત વહેતું પ્રેમનું ઝરણું મંજિલ સુધી ન પહોંચે તોયે સુકાતું નથી.

પછીના શેરમાં ઈશ્વર તરફ વેધક વાગબાણ તકાયું છે. ઈશ્વર કોના પક્ષમાં છે એ ખબર પડી જાય તો જિંદગી જીવવી સરળ બને. સતત દુઃખ વેઢાર્થે જતા લોકોનેય આ પ્રશ્ન થાય કે ઈશ્વર કોનો? દુઃખિયાનો કે સુખિયાનો! જીવનમાં ડગલે ને પગલે પડતી આવતી હોય ત્યારે જ આવું સૂઝે.

મક્તામાં ‘મરીઝે’ ફરી ઈશ્વરને નિશાન બનાવ્યો છે.

જાણે છે સૌ ગરીબ કે વસ્તુ ગણી ‘મરીઝ’,

ઈશ્વરથી પણ વિશેષ નિરાકાર હોય છે.

ગરીબ માટે ઈશ્વરનો આકાર કલ્પવો ખૂબ અઘરો છે. તેમના જીવનમાં જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું કદ તેમના કદથી ઘણું મોટું હોય છે. અરે,

ગરીબોએ આખી રોટલીનું સ્વપ્ન પણ ન જોયું હોય ત્યારે ઈશ્વરનો આકાર વળી કેવો ? મરીઝે ‘વિશેષ’ શબ્દ ખૂબ સુંદર રીતે પ્રયોજ્યો છે. વળી ઈશ્વર અને વસ્તુને આમ સામસામા મૂકવાની આવડત મરીઝને જ હસ્તગત છે. કબૂલ્યું ઈશ્વર નિરાકાર છે એથી સર્વત્ર છે પણ ગરીબ માટે ઘણી વસ્તુ વિશેષ નિરાકાર છે એથી ક્યાંય નથી. ‘હોય છે’ જેવો સરળ રદીફ લઈને આવી સરળ છતાંય ઉત્તમ સાંગોપાંગ ગઝલ આપનાર ‘મરીઝ’નો જ એક અન્ય ઉત્તમ શેર રજૂ કરી વિરમીએ :

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે;
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાનો વિચાર દે.

* * *

(સમભાવ, એપ્રિલ ૯, ૨૦૦૩, કાવ્યની ભીતરમાં)

૪

અશ્રુબિંદુમાં એક વીતેલી ઘટનાનો સાર હોય છે

ખુશબૂમાં ખીલેલાં ફૂલ હતાં, ઊર્મિમાં ડૂબેલા જામ હતા, શું આંસુનો ભૂતકાળ હતો, શું આંસુનાં પણ નામ હતાં ? થોડાક ખુલાસા કરવા'તા, થોડીક શિકાયત કરવી'તી, ઓ મોત જરા રોકાઈ જતે, બેચાર મને પણ કામ હતાં. હું ચાંદની રાતે નીકળ્યો'તો ને મારી સફર ચર્યાઈ ગઈ, કંઈ મંજિલ પણ મશહૂર હતી, કંઈ રસ્તા પણ બદનામ હતા. જીવનની સમીસાંજે મારે જખ્મોની યાદી જોવી'તી, બહુ ઓછાં પાનાં જોઈ શક્યો, બહુ અંગત અંગત નામ હતાં. જે પેલા ખૂણે બેઠા છે એ 'સૈફ' છે મિત્રો જાણો છો? એ કેવા ચંચલ જીવ હતા. ને કેવા રમતારામ હતા.

- સૈફ પાલનપુરી

ગુજરાતી ગઝલને લોકભોગ્ય બનાવવામાં પાલનપુરના કવિઓનો અનન્ય ફાળો છે. પાલનપુરના એક કવિ સૈફુદ્દીન ખારાવાલા (૧૯૨૩-૧૯૮૦) ગઝલસાહિત્યમાં સૈફ પાલનપુરીના નામથી જાણીતા છે. આ કવિએ ગઝલોના પ્રમાણમાં નજમો વધારે લખી છે તેમ છતાં તેમની ગઝલો નોંધપાત્ર છે. તેમનો એક કાવ્યસંગ્રહ 'ઝરૂખો' (૧૯૬૫) છે. પ્રસ્તુત ગઝલ સૈફ પાલનપુરીની ખૂબ જાણીતી ગઝલ છે. ચાલો એનો આસ્વાદ માણીએ.

પુશબૂમાં ખીલેલાં ફૂલ હતાં, ઊર્મિમાં ડૂબેલા જામ હતા,
શું આંસુનો ભૂતકાળ હતો, શું આંસુનાં પણ નામ હતાં?

ગઝલના મત્લામાં અતીતરાગ નિરૂપાયો છે. આંસુનો ભૂતકાળ અને આંસુનાં નામ પણ હોય! પુશબોસભર ફૂલ અને છલકાતા જામના વાતાવરણમાંય આંસુ હોય છે. આંસુ ક્યારેક પુશીનાં હોય છે, ક્યારેક દુઃખનાં. અર્થાત્ આંસુને પણ નામ હોય છે. હા, એના વિશે કંઈ એમ જ ખબર નથી પડતી. આંસુનો ભૂતકાળ જોવા જઈએ તો આનંદની, ગમગીનીની કંઈ કેટલીયે પારાવાર ક્ષણો મળે. સાવ પાણી જેવા લાગતા અશ્રુબિંદુમાં આખી વીતેલી ઘટનાનો સાર હોય છે. આંખ અમસ્તી નથી છલકતી હોતી. આંખોમાં આંસુનું આવવું કોઈ વીતેલા પ્રસંગની યાદ હોય છે.

થોડીક શિકાયત કરવી'તી, થોડાક ખુલાસા કરવા'તા,
ઓ મોત જરા રોકાઈ જતે, બે-ચાર મને પણ કામ હતાં.

બીજો શેર શેરિયતસભર છે. મૃત્યુ કદીય કહીને નથી આવતું. એય ખરું કે મોત વ્યસ્ત રહે છે અને આપણે જીવવામાં વ્યસ્ત રહીએ છીએ. મરણપથારીએ પડ્યા હોઈએ ત્યારે યાદ આવે કે આ શિકાયત, પેલા ખુલાસા કરવાના રહી ગયા છે. હજુ ઘણા સંબંધો નિભાવવાના બાકી છે. લાગણીના તાણાવાણામાંથી કદીય મુક્ત થઈ શકાતું નથી. મૃત્યુ દ્વાર ખટખટાવે ત્યારે થાય કે જો કદાચ કાલે મરણ આવે તો આજનાં બાકીનાં કામ પતાવી લઉં. આમ પણ જિંદગીમાં આપણે વાયદા કરતા જ રહીએ છીએ. આજે નહિ કાલે, કાલે નહિ પછી... આ બધાં ટાળેલાં કામ, ન બજાવાયેલી ફરજો અંતિમ સમયે યાદ આવે. કવિએ પોતાની કાકલૂદી નિરર્થક છે એ જાણવા છતાં 'આ મોત જરા રોકાઈ જતે' જેવું સંબોધન કર્યું છે. મૃત્યુની વ્યસ્તતા સામે જિંદગીની વ્યસ્તતા વામણી લાગે છે.

હું ચાંદની રાતે નીકળ્યો'તો, ને મારી સફર ચર્ચાઈ ગઈ,
કઈ મંજિલ પણ મશહૂર હતી, ને રસ્તા પણ બદનામ હતા.

આ શેરમાં પ્રણયભાવ નિરૂપાયો છે. પ્રેમના પંથમાં ચાલતાં ચાલતાં બદનામ થવું પડે છે. ચાંદની રાતે સફર કઈ તરહની હોય? સ્વાભાવિક છે પ્રિયતમાના ઘરની. એ જગા કવિની મંજિલ છે અને એ આખા રસ્તા પર આશિકોની કતાર લાગી હોવાથી એ જગા મશહૂર થઈ ગઈ છે, પણ બદનામીના શબ્દોદય • ૧૩૬

સંદર્ભમાં. આવી જગ્યાએ આપેલા કોલ નિભાવવા જતાં આદરેલી સફર ચર્ચાઈ જાય એમાં નવાઈ નથી. બદનામી અને પ્રેમ એકબીજાની સાથે સાથે ચાલે છે.

જીવનની સમીસાંજે મારે જખ્મોની યાદી જોવી'તી,
બહુ ઓછાં પાનાં જોઈ શક્યો, બહુ અંગત અંગત નામ હતાં.

એકદમ સરળ રજૂઆત ધરાવતો આ શેર ઉત્તમ કક્ષાનો છે. જીવનની સમીસાંજે દુઃખોનો હિસાબકિતાબ કરવા માટે અતીતનાં પાનાં સ્મૃતિપટલ પર ઉથલાવવાં પડે. બહુ ઓછા પ્રસંગો યાદ એટલે આવે કે મોટા ભાગના પ્રસંગોમાં દિલ દુભાવનાર પોતીકા જ હોય. જખ્મોની યાદી જોતાં જોતાં કવિએ 'અંગત નામ'થી કટાક્ષ કર્યો છે. જાણીતા લોકોનાં નામ આપણને જખ્મો દેનાર તરીકે આવે ત્યારે જીવનના જખ્મોનાં પાનાં બહુ ઓછાં જ જોઈ શકાય, કારણ કે એ નામ આવે ને ફરી એક નવો જખમ લાગે. આપણા અંગત હોય તેવા લોકો જીવન દરમિયાન કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જાણે-અજાણે આપણને દૂભવતા હોય છે. આ શેરને ગઝલના બીજા શેરના સંદર્ભમાં પણ જોઈ શકાય. થોડાક ખુલાસા અને થોડી શિકાયત આ બધા અંગત લોકોની સામે જ છે.

જે પેલા ખૂણે બેઠા છે એ 'સૈફ' છે, મિત્રો જાણો છે?
એ કેવા ચંચલ જીવ હતા, ને કેવા રમતા રામ હતા.

ગઝલના મક્તામાં કવિની કેફિયત રજૂ થઈ છે. 'પેલા ખૂણે બેઠા છે' પંક્તિમાં એમનો અવસાદ પ્રગટ થાય છે, સૌની સાથે હળીમળીને રહેતા 'સૈફ' હવે ખૂણામાં એકલા બેઠા છે. પોતાનો ભૂતકાળ ચંચળ હતો એ વર્તમાનમાં કહેવું પડે છે. અહીં 'રમતારામ' શબ્દસમૂહ સુંદર રીતે પ્રયોજાયો છે.

'સૈફ પાલનપુરી'ના અન્ય એક ઉત્તમ શેરને યાદ કરીને આ લેખનો અંત કરું છું.

મને દોસ્તોનો અનુભવ ન પૂછો,
હવે દુશ્મનો પર ભરોસો કરું છું.

* * *

(સમભાવ, એપ્રિલ ૩૦, ૨૦૦૩, કાવ્યની ભીતરમાં)

૫

આંસુ વહેવાનું એક કારણ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ હોઈ શકે

તું કહે છે અશ્રુ ચાલ્યા જાય છે,
હું કહું છું જિંદગી ધોવાય છે.
યાદ તારી ઉર મહીં માતી નથી,
એટલે તો આંખથી છલકાય છે.
આપનાં દર્શનનો મહિમા શું કહું,
દિલના દસ કોઠામાં દીવા થાય છે.
હાથ મારો છોડી એ જાતા નથી,
બેઉ દુનિયા હાથમાંથી જાય છે.
અર્થની ચર્ચા મહીં 'શયદા' બધો,
જિંદગીનો અર્થ માર્યો જાય છે.

- શયદા

હરજી લવજી દામાણી એ બીજું કોઈ નહીં, પણ જેને ગુજરાતી ગઝલમાં ગઝલસમ્રાટના બિરુદથી નવાજવામાં આવે છે એ સદ્ગત કવિ 'શયદા'. બાલાશંકર પછી અને મરીઝ, બેફામ પહેલાં જેમણે ગઝલનો હાથ ઝાલી ગઝલને ચુસ્ત કાઢ્યા, રદીફ અને શેરિયતથી સજાવી એવા આ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ છે 'અશ્રુ ચાલ્યા જાય છે' (૧૯૯૯). બેફામે સાચું કહ્યું છે 'જેવું સ્થાન ઉર્દૂ ગઝલમાં મીર તકી મીરનું છે એવું જ સ્થાન ગુજરાતી ગઝલમાં

શયદાસાહેબનું છે.’ તો વળી ગુજરાતીના ગાલિબ કહેવાતા મરીઝ એવું કહે છે, ‘બેફામ, શયદાભાઈ હતા તો આપણે છીએ.’ તો ચાલો આજે આ ગઝલસમ્રાટની ગઝલનો આસ્વાદ માણીએ.

ગઝલનો મત્લા છે.

તું કહે છે અશ્રુ ચાલ્યા જાય છે;
હું કહું છું જિંદગી ધોવાય છે.

આંસુ વહેવાનું એક કારણ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ હોઈ શકે છે. કંઈ કેટલાંયે સ્વાર્થ, પ્રલોભનથી મેલી થયેલી જિંદગીને પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓ જ ધોઈ શકે. આપણી ભૂલોની આપણાથી વધારે ખબર કોઈને ન હોય. લોકોના મતે એ રોવું બને છે જ્યારે આપણા હૃદયના મતે જિંદગી ધોવું બને છે. અહીં ‘તું કહે’ અને ‘હું કહું’ એવી રોજની વાતચીતનો લહેકો સુંદર પ્રયોજાયો છે. બીજું આ શેરમાં પોતાના દુઃખનો સહજ સ્વીકાર કરી લેવામાં આવ્યો છે. તમને મારું બાહ્ય દુઃખ આંસુરૂપે નજર આવે છે વાસ્તવમાં એ મારી અંતરંગ જિંદગીનો ભાગ છે.

યાદ તારી ઉર મહીં માતી નથી,
એટલે તો આંખથી છલકાય છે.

પ્રણયભાવ નિરૂપાયેલો આ શેર વિરહની વાત રજૂ કરે છે. હૃદયમાં પ્રિયતમની યાદો સમાતી નથી એટલે આંસુરૂપે આંખથી બહાર વહે છે. વીતેલી ક્ષણો સુખની હોય, મિલનની હોય તો જ હૃદય સાચવે છે બાકી વિરહ, ગમગીની આંસુ રૂપ લઈ લે છે. પ્રિયપાત્ર સાથે હોય તો યાદગીરીની આપ-લે પણ કરી શકાત પણ એવું નથી. પ્રિયપાત્રની ગેરહાજરી અને અતીતનું સ્મરણ આંખોને રોવા માટે મજબૂર છે. આમ પણ સારી પળોને જ સ્મૃતિમાં રાખવામાં આવે છે. દુઃખની પળોમાં થોડું રડીને મન હળવું કરી લેવાય છે.

આપનાં દર્શનનો મહિમા શું કહું,
દિલના દસ કોઠામાં દીવા થાય છે.

જેને ઝંખતા હોઈએ, સ્મરતા હોઈએ એ પ્રિયપાત્ર આંખો સામે આવે તો કેટલીક ઠંડક મળે. વ્યાકુળ મન-હૃદય ક્ષણભરના દર્શનમાત્રથી પુલકિત થઈ જાય. અહીં ‘દિલના દસ કોઠામાં દીવા’નો વર્ણાનુપ્રસાદ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિરહના અંધકારને પ્રિયપાત્રની ઝલક માત્ર ઝળહળ કરી દે છે. અહીં વાસ્તવિક દર્શન કે સ્વપ્નિલ દર્શન એ રહસ્ય કવિએ છતું નથી કર્યું તેમ છતાં શેરની સરળતા, પ્રવાહિતાને કારણે તે માણવો ગમે છે. માત્ર એક દર્શન અને આખું હૃદય ઝળાંઝળાં. દર્શન અને દીવો એ બેઉ શબ્દ નોંધવા રહ્યા. આમ તો ઈશ્વરનાં દર્શન માટે દીવા થતા હોય છે. અહીં કવિએ પ્રિયપાત્રને પોતાના ઈશ્વર તરીકે જ ગણ્યા હોય તો નવાઈ નહીં.

હાથ મારો છોડી એ જાતા નથી,
બેઉ દુનિયા હાથમાંથી જાય છે.

માત્ર પ્રેમ જિંદગીમાં અમૂલ્ય નથી. સંસારમાં પ્રિયા સિવાય અન્ય ઘણા સંબંધોની જવાબદારી નિભાવવાની હોય છે. મૈત્રી, સંબંધ, ફરજ, વ્યવહાર અને કંઈકેટલુંય સાચવવામાં ક્યારેક પ્રેમ અવરોધ બની શકે છે. આમ તો પ્રણયમાં પ્રિયપાત્ર હાથ ન છોડે એવું જ દરેક જણ ઈચ્છે છે. પ્રેમ સિવાયની દુનિયા હાથમાંથી સરકી જતી હોય તો હાથ છોડાવવો રહ્યો. કવિ પ્રેમને જ નથી માનતા, બીજા ઘણા બધા અનેકાનેક અર્થ થાય છે, પણ એમાં એનો સાચો ઉદ્દેશ મરી જાય છે. જિંદગી એટલે પ્રેમ, બંદગી, આ તે જેવા અર્થોની ચર્ચામાં છેવટે તો શ્વાસ ખર્યાય છે અને આખરે જિંદગી મૃત્યુની આગોશમાં લપેટાઈ જાય છે.

‘શયદા’ની આ ગઝલમાં ‘જાય’ કાફિયા ત્રણ વાર પ્રયોજાયો છે તેમ છતાં આસ્વાદ્ય છે અને ‘છે’ જેવો પ્રચલિત રદીફ સરળ કાફિયાને ઉપકારક નીવડ્યો છે તે વધુમાં. અંતમાં ‘શયદા’ના એક ઉત્તમ શેરને યાદ કરીને વિરમીએ.

નકામી વેડફી નાખું છું એનું એક કારણ છે,
જરૂરતથી વધારે જિંદગાની લઈને આવ્યો છું.

* * *

(સમભાવ, એપ્રિલ ૨૩, ૨૦૦૩, કાવ્યની ભીતરમાં)

૬

પુસ્તકમાં સાચવેલ સૂઝા ફૂલની પાંદડીઓ ભૂતકાળની યાદ અપાવે છે

અબકે હમ બિછડે તો શાયદ કભી ખ્વાબોં મેં મિલે,
જિસ તરહ સુખે હુએ ફૂલ કિતાબોં મેં મિલે.
ઢૂંઢ ઉજડે હુએ લોગો મેં વફા કે મોતી,
યે ખજાને તુઝે મુમકિન હે ખરાબોં મેં મિલે.
ગમે-દુનિયા ભી ગમે-યાર મેં શામિલ કર લો,
નશ્શા બઢતા હે, શરાબે જો શરાબોં મેં મિલે.
આજ હમ દાર પે ખીંચે ગયે જિન બાતોં પર,
ક્યા અજબ કલ વો જમાને કો નિસાબોં મેં મિલે,
તૂ ખુદા હે ન મેરા ઈશક ફરિશતોં જૈસા,
દોનોં ઈન્સાં હે તો ક્યૂં ઈતને હિજાબોં મેં મિલે?
અબ ન વો મેં હૂં, ન તૂ હે ન માજી હે 'ફરાઝ'
જૈસે દો શખ્સ તમન્ના કે સરાબોં મેં મિલે.

- અહમદ ફરાઝ

ઉર્દૂ ગઝલના શોખીન મિત્રો માટે 'અહમદ ફરાઝ'નું નામ જાણીતું હશે. પાકિસ્તાનના આ શાયર પાસેથી ખૂબ સારી ગઝલો મળેલી છે. પ્રતીકોના બખૂબી ઉપયોગથી આ શાયરની ગઝલો નીખરી ઊઠી છે. તેમની ઘણીખરી

ગઝલોમાં પ્રેમના ઊંડા અનુભવો છે, જેમાં મિલન-જુદાઈની પળોને સુંદર રીતે નિરૂપવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત ગઝલ ફરાઝની જાણીતી ગઝલ છે.

ગઝલનો મત્લા છે.

અબ કે હમ બિછડે તો શાયદ કભી ખ્વાબોં મેં મિલે,
જિસ તરહ સુખે હુએ ફૂલ કિતાબોં મેં મિલે.

વરસો પહેલાં છૂટા પડી ગયેલા કદાચ આપણે મળીએ તો સ્વપ્નમાં મળીશું. મળીશું કે નહીં એય નક્કી નથી. કવિએ ‘શાયદ’ શબ્દથી એ વાત બખૂબી રજૂ કરી છે. વળી આખા મિસરાને બીજી પંક્તિમાં દમદાર દલીલથી ટેકો આપ્યો છે. પ્રણયના દિવસોમાં એકબીજાને આપેલાં ફૂલો પુસ્તકોમાં સાચવવામાં આવતાં આજે એ ચોપડી ખોલતાં વેંત પેલાં ફૂલની સૂકી પાંદડીઓ આખેઆખો ભૂતકાળ નજર સમક્ષ લાવી દે છે અને ફરી પ્રથમ પ્રણયની યાદગીરી અને ફરી મળવા માટે સ્વપ્નનો જ સહારો લેવો પડે છે, પણ સ્વપ્નમાં પણ મળાશે કે કેમ!

હુંઢ ઉજડે હુએ લોગો મેં વફા કે મોતી,
યે ખજાને તુઝે મુમકિન હે ખરાબોં મેં મિલે.
(ખરાબોં-બરબાદ લોકો)

આ શેરમાં કટાક્ષની સાથે સાથે વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ થયું છે. વફાના મોતીઓ શાધવાં હોય તો બરબાદ લોકોના જીવનપ્રસંગ ઢંઢોળવા પડે. સચ્ચાઈને સાથ આપવા જતાં જે લોકો બરબાર થયા છે તેવા લોકોની પાસે જ વફાના ખજાના હોય છે. બીજું એ કે જેમણે સહું છે છતાંય વફાનો સાથ નથી છોડ્યો એમની પાસેથી જ વફાની આશા રાખી શકાય.

ગમે-દુનિયા ભી ગમે-યાર મેં શામિલ કર લો,
નશ્શા બઢતા હે, શરાબે જો શરાબોં મેં મિલે.
(ગમે-દુનિયા- સંસારની વ્યથા;
ગમે-યાર - મિત્રની વ્યથા)

મિત્રના છૂટા પડ્યાની વ્યથા અંતઃકરણમાં છે. જો વ્યથામાં આખી દુનિયાની વ્યથા સમાઈ જાય તો કંઈ મજા પડે. શરાબમાં જેમ વધુ શરાબ મળે તેમ નશો વધે છે, બસ એ રીતે દુઃખમાં જેમ વધુ દુઃખ મળે એમ દુઃખની મજા

વધે છે. કવિ આવું કહીને પોતાના દુઃખે દુઃખી થવાના બદલે પારકાના દુઃખમાં પણ સહભાગી થવાનું ઇચ્છે છે. દુઃખ સાથે જ જીવવાનું હોય તો પછી પોતાનું શું, પારકાનું શું.

આજ હમ દાર પે ખીચે ગયે જિન બાતોં પર,
ક્યા અજબ કલ વો જમાને કો નિસાબોં મેં મિલે.
(નિસાબોં- પાઠ્યપુસ્તક, અભ્યાસક્રમ)

આજે જે વાત પર આપણે લડી રહ્યા છીએ એ બધી વાતો આવનારી પેઢીના અભ્યાસક્રમમાં હોય તો નવાઈ નહિ. કવિનો સંકેત આડકતરી રીતે સુધારા તરફનો છે. આજે જે કંઈ થશે તે આવનારી પેઢી શીખવાની છે, અનુસરવાની છે માટે આ લડાઈ-ઝઘડા ત્યજી પ્રેમપૂર્વક રહીએ તો ભવિષ્યની પેઢી પણ પ્રેમપૂર્વક રહેશે. બાકી આપણી લડાઈની વાતો તેમને પણ લડવા જ પ્રેરે. ઈતિહાસ સારી અને ખરાબ બંને વાતોની નોંધ રાખે છે.

તૂ ખુદા હૈ ન મેરા ઈશક ફરિશ્તોં જૈસા,
દોનોં ઈન્સાં હે તો ક્યૂ ઈતને હિજાબોં મેં મિલે ?
(હિજાબોં - પરદાઓ)

આ શેર પ્રણયની પાકટતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. ખુદા અને ફરિશ્તા એ બંને વચ્ચેનો સંબંધ જગજાહેર છે છતાં પરદામાં છે. એ બધું ઈશ્વરીય હોવાથી ઠીક છે, પણ તું અને હું બંને માણસ છીએ. ન તું ખુદા છે ન મારો પ્રેમ ફરિશ્તા જેવો. બેઉ માણસ છીએ તો આમ પરદા રાખીને પ્રેમ કરવાનો અર્થ શો? પ્રેમમાં ખુલ્લાપણું હોવું જોઈએ. અહીં હિજાબ (પડદો) અન્ય રીતે પણ સૂચક છે. તું અને હું નિખાલસપણે એકબીજાની ભૂલો ચર્ચા શકીએ એ રીતનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. પ્રેમમાં આંતરિક પરદા પણ ન હોવા જોઈએ. હવે તું મને મળ તો ખૂલીને મળ.

અબ ન વો મેં હૂં, ન તૂ હૈ ન માજી હૈ 'ફરાજ',
જૈસે દો શખ્સ તમન્ના કે સરાબોં મેં મિલે.
(માજી-અતીત; સરાબોં-મૃગતૃષ્ણા, ઝાંઝવાં)

ગઝલના મક્તામાં કવિએ સંબંધની આંટીઘૂંટી રજૂ કરી છે. હવે તું તું નથી, હું હું નથી અને પેલો ભૂતકાળ (જે ગઝલના મત્લામાં છે)એ પણ ભૂતકાળ નથી. અત્યારે એવું લાગે છે કે તમન્નાના મૃગજળમાં બે શખ્સ ભેગા

થઈ ગયા હોય. અહીં ‘તમન્ના કે સરાબોં’ શબ્દસમૂહ ધ્યાનાકર્ષક છે. તને મારી તમન્ના છે અને મને તારી, પરંતુ એય મૃગતૃષ્ણા છે જે કદી છિપાવાની નથી. વાસ્તવિકતાની સામે તું, હું, આપણો અતીત સાવ બદલાયેલો લાગે છે. જ્યાં ભૂતકાળ જ બદલાય ત્યાં આપણો સંબંધ જે એના થકી છે એનું શું? હવે માત્ર તમન્ના કરવી રહી. ગઝલના પ્રથમ શેરનું દર્દ છેક અંતિમ શેર સુધી પહોંચ્યું છે. ફરાઝના એક અન્ય ઉત્તમ મત્લાથી વિરમીએ.

રંજિશ હી સહી દિલ કો દુખાને કે લિયે આ,
આ ફિર સે મુઝે છોડ કે જાને કે લિયે આ.

* * *

(સમભાવ, મે ૨૧, ૨૦૦૩, કાવ્યની ભીતરમાં)

ઘણી વાર ખૂબ નજીક હોવાને લીધે જ ખૂબ દૂર થવું પડે છે

ઈસ તરહ દુનિયા મિલી, શિકવા-ગિલા કોઈ નહીં,
 મેં સમજતા થા મેરા, તેરે સિવા કોઈ નહીં
 ખત નહીં હું, જિસ પે તુમ રાહોં કી તફ્સીલે લિખો,
 કિસકે ઘર જાઉંગા મેં, જિસકા પતા કોઈ નહીં.
 ઐસા લગતા હૈ કિ તૂ, મુઝસે જુદા હો જાએગા,
 તેરે મેરે દરમિયા અબ ફાસલા કોઈ નહીં.
 એક દિન વો ખો ગયા થા, એક દિન મિલ જાએગા,
 આસરા ઐસા હૈ જૈસે આસરા કોઈ નહીં.
 અબ તુઝે સચ્ચી મહોબ્બત કા ચકી હો જાએગા,
 ઈસ બડે શહરે-વફામેં બેવફા કોઈ નહીં.
 મેં પયમ્બર તો નહીં, લેકિન મુઝે અહસાસ હૈ,
 ઈન બુરે લોગોં મેં ભી મુઝસે બુરા કોઈ નહીં.

- બશીર 'બદ્ર'

બશીર 'બદ્ર'નું નામ વર્તમાન ઉર્દૂ ગઝલકારોમાં ખૂબ જાણીતું છે. 'બદ્ર'ની ગઝલો હોંશે ગાયકો ગાય છે. આ શાયરની ગઝલોની ખાસિયત એ છે કે ઉત્તમ શેરો શોધવા નથી પડતા. તેમની ગઝલો શેરિયત અને નાવીન્યથી

તરોતાજા હોય છે. તો આવો, બશીર બદ્રની એક ગઝલનો આસ્વાદ માણીએ.

ગઝલનો મત્લા છે.

ઈસ તરહ દુનિયા મિલી, શિકવા-ગિલા કોઈ નહીં,
મેં સમજતા થા મેરા, તેરે સિવા કોઈ નહીં.

પ્રણયભંગની નિરાશા ખંખેર્યા પછી આ શેર વાંચવો ગમે. પ્રેમની દુનિયામાં રોજ નિતનવાં ભરમનાં જાળાં રચાતાં હોય છે. આ ભરમ એ હડે આંખો પર પાટા લગાવી દે છે કે સતત એવું જ લાગે કે પ્રિયતમા વગર આખું જગત નકામું છે. પણ વાસ્તવમાં એવું નથી હોતું. પ્રેમ સિવાય અન્ય ઘણા સંબંધો હોય છે જે નિભાવવાના હોય છે. કોઈના ગયા પછી જીવનમાં ક્ષણિ સૂનકાર લાગે છે પણ પછી સમય જતાં બધું રાબેતા મુજબ ચાલવા લાગે છે. પ્રિયતમાના જવાથી જે ઘોર નિરાશાનું વાદળ રચાય છે તે જગતના અન્ય સંબંધો, મૈત્રી ઇત્યાદિના સહકારથી હઠતું જાય છે. પોતાની ઈચ્છાઓથી દુનિયાનું સ્વપ્ન સાકાર થાય તો પછી ફરિયાદ કરવાનો અર્થ ક્યાં?

ખત નહીં હું જિસ પે તુમ રાહોં કી તફસીલે લિખો,
કિસકે ઘર જાઉંગા મેં, જિસકા પતા કોઈ નહલ.
(તફસીલે - વિગતો)

બીજા શેરમાં કવિનું બિન્ધાસપણું ડોકાય છે. પત્ર ઉપર જે-તે રસ્તાની વિગતો લખાય, અર્થાત સરનામું લખાય. અહીં ગૂઢાર્થ પણ છે. પત્ર હોય તો કદાચ સરનામાના લીધે ક્યાંક જાત પણ મારું તો કોઈ ઠેકાણું નથી. હું કોના ઘેર જઉં? રાહમાં આ રીતે રજળપાટ કરનાર આશિક સિવાય કોણ હોય!

એસા લગતા હે કિ તૂ, મુઝસે જુદા હો જાએગા,
તેરે મેરે દરમિયા અબ ફાસલા કોઈ નહીં.

પ્રસ્તુત શેર વ્યંગની સાથે સાથે ખૂબ ઊંડાણ ધરાવે છે. બે જણની વચ્ચે કોઈ અંતર ન રહે ત્યારે તે જુદા પડે. આમ સીધી રીતે વાત ગળે ન ઉતરે. કવિ એમ કહે છે હવે આપણી વચ્ચે સહેજ પણ અંતર નથી. એટલે આપણે એકબીજાને એકબીજા વિશે બધી જાણ કરવાના. સંબંધ સારો હોવાથી સારી-નઠારી બે પ્રકારની વાતો કહેવી રહી. કદાચ મારી કોઈ વાતથી એને માહું લાગે અને સંબંધ તૂટે. ઘણી વાર ખૂબ નજીક હોવાને લીધે જ ખૂબ દૂર થવું પડે છે.

એક દિન વો ખો ગયા થા, એક દિન મિલ જાએગા,
આસરા એસા હૈ જૈસે આસરા કોઈ નહીં.

આસરો એટલે સહારો. સહારો એવી ચીજ છે એ હોય નહીં ત્યારે જ સાંભરે. જિંદગીમાં કંઈ કેટલાય આશરા હોય છે. જેમાંથી કોઈ કામ લાગે છે કોઈ નહીં. સીધા સરળ આ શેરમાં જિંદગીની વક્તા વરતાય છે. આજે ખોવાયેલું કાલે મળશે એવા અવાસ્તવિક તર્ક સાથે જ શ્વાસો ઘટતા જાય છે.

અબ તુઝે સચ્ચી મહોબ્બત કા યકી હો જાએગા,
ઈસ બડે શહરે-વફામેં બેવફા કોઈ નહીં.

આ શેરમાં પણ પ્રણયભાવ રજૂ થયો છે, વફાના નગરમાં કોઈ બેવફા ન હોય તો પોતે પણ વફાદાર છે. એ વાત હવે સાબિત થઈ ચૂકી છે. પ્રિયતમાને પોતાની સાથે કરેલ બેવફાઈની યાદ અપાવતા પોતાના વફાદાર હોવાની વાત અહીં ગૂંથાય છે. સીધેસીધી રીતે પ્રિયતમાને બેવફા નથી કહેવાઈ એ નોંધવું રહ્યું. હવે જ્યારે બધા જ વફાદાર હોય ત્યારે બેવફા કોણ? જો પોતે બધાને ખરાબ કહેતા હોય તો પોતે જ સૌથી વધુ ખરાબ કહેવાય ને.

મેં પયમ્બર તો નહીં, લેકિન મુઝે અહસાસ હે,
ઈન બુરે લોગોં મેં ભી મુઝસે બુરા કોઈ નહીં.

ગઝલના મક્તામાં કવિએ બહુ સરસ વાત નિરૂપી છે. પોતે અવતાર (પયમ્બર) નથી એમ કહીને પોતાનું મૂલ્યાંકન કર્યું છે. ખરાબ લોકોમાં સૌથી વધુ ખરાબ પોતે છે એ અમસ્તું જ નથી કહેવાતું. અન્યના દોષ તરફ આંગળી ચીંધવા કરતા પોતાના દોષ જોવા સારા. વળી, દરેક વ્યક્તિ પોતાના વિશેની બધી જ સારીનરસી હકીકતથી આકર્ષક છે. એટલે કે મેં અનુભવ્યું જ છે હું ખરાબ છું અને એથી જ કહી શકું છું આ બધા દુષ્ટ લોકોમાં સૌથી વધુ દુષ્ટ હું જ છું.

બશીર ‘બદ્ર’ના અન્ય એક ઉત્તમ શેરને અત્રે યાદ કરીએ.

ઉજાલે અપની યાદોં કે હમારે સાથ રહને દો,
ન જાને કિસ ગલી મેં જિંદગી કી શામ હો જાએ.

* * *

:: અશોક ચાવડાનાં અન્ય પુસ્તકો ::

● કવિતા

૧. પગલાં તળાવમાં (ગઝલસંગ્રહ), ૨૦૦૩, ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭
૨. પગરવ તળાવમાં (ગઝલસંગ્રહ), ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭
૩. તું કહું કે તમે? (ગીતસંગ્રહ), ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭
૪. પીટયો અશકો (હાસ્ય-વ્યંગ કવિતાસંગ્રહ), ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭
૫. ડાળખીથી સાવ છૂટાં (પ્રતિબદ્ધ કવિતાસંગ્રહ), ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭

● વિવેચન

૧. શબ્દોદય, ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭

● અનુવાદ

૧. ગઝલિસ્તાન (ઉર્દૂ ગઝલોનો પદ્માનુવાદ), ૨૦૧૨, ૨૦૧૪, ૨૦૧૭
૨. દૂરસુદૂર અંતરિક્ષમાં (મૂ.લે. આર્વી ત્રિવેદી), ૨૦૧૩
૩. પાચનતંત્રના રોગો (મૂ.લે. ડૉ. ભીમ કુમાર ઝા), ૨૦૧૩, ૨૦૧૪, ૨૦૧૫, ૨૦૧૬
૪. મહાન ધારાશાસ્ત્રી ડૉ. આંબેડકર (મૂ.લે. ડૉ. એચ. વી. હાંડે), ૨૦૧૬
૫. સરળ આયુર્વેદિક ઉપચાર (મૂ.લે. ડૉ. ભીમ કુમાર ઝા), ૨૦૧૭

● સંપાદન

૧. જાગને જાદવા (મનહર મોદીની ગઝલનો આસ્વાદ), ૨૦૧૭
૨. પોતપોતાની તરસ (ડૉ. હર્ષદેવ માધવની ગઝલો), ૨૦૧૭

● શબ્દકોશ

૧. કન્સાર્જ ડિક્શનરી ઓફ પ્રેક્ટિકલ વર્બ્સ, ૨૦૧૨, ૨૦૧૩, ૨૦૧૪, ૨૦૧૫

:: પુરસ્કાર ::

૧. સાહિત્ય અકાદમી યુવા પુરસ્કાર-૨૦૧૩, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, ૨૦૧૩
૨. દાસી જીવણ એવોર્ડ-૨૦૧૩-૧૪, ગુજરાત સરકાર, ૨૦૧૩
૩. યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર-૨૦૧૨, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુ.સ., ૨૦૧૩
૪. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી શ્રેષ્ઠ પુસ્તક પારિતોષિક-૨૦૧૨, કવિતા-૩
૫. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી શ્રેષ્ઠ પુસ્તક પારિતોષિક-૨૦૧૨, હાસ્યવ્યંગ-૩

:: સંપર્ક ::

- Mobile : +91-9426 680 633
- E-mail : a.chavda@yahoo.co.in
- Website : www.ashokchavda.com

ભાઈ અશોકનો સભાન શબ્દોદય એકાદ દાયકા પૂર્વે થયો હતો. બુધ સભામાં પણ નિયમિત આવતા. શબ્દ સાથેની તેમની નિસબત નિર્ભેજ રહી છે. એમની આવી શબ્દયાત્રાનો અનુભવ આ સંગ્રહના વાચકયાત્રીને પણ થશે એવી મારી પ્રતીતિ છે. અહીં ૨૫ વિવેચનાત્મક લેખો અને ૭ આસ્વાદ-લેખો છે. આ વિવેચનાત્મક લેખો એક યા બીજા નિમિત્તે લખાયેલાં કાવ્યસંગ્રહોના અવલોકનો છે. જાણીતા સાહિત્યકારો ઉપરાંત અહીં મુખ્યત્વે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોની વિવેચના જોવા મળે છે. અહીં જેમના કાવ્યસંગ્રહોનું અવલોકન થયું છે, તેમાંના મોટા ભાગના તો ભાઈ અશોકના સમકાલીનો જ છે અને સમકાલીનની સર્જનપ્રવૃત્તિના અવલોકનમાં ઘણી વાર તાટસ્થ્ય ચુકાઈ જતું હોય છે, પરંતુ કોઈ સાચો વિવેચક માપદંડની સમતુલા ડગમગવા દેતો નથી. અશોકે અહીં અભિપ્રાય અને અવલોકનમાં પ્રશસ્ત્ય એવું તાટસ્થ્ય જાળવ્યું છે. આ અવલોકનો ઉપરાંત અહીં ૭ કાવ્યોના આસ્વાદલેખો પણ મળે છે. એમાં રાજેન્દ્ર શાહ જેવા સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળના મૂર્ધન્ય કવિની કાવ્યરચનાઓથી લઈને ઉર્દૂ ભાષાના કવિ બશીર બદ્રની ગઝલ સુધી આ આસ્વાદ-ફલક ફેલાયેલો છે. અશોકના આ આસ્વાદલેખોમાં તેમની વિવેચનદષ્ટિની સાથેસાથે સહદય ભાવક તરીકેની તેમની રસેન્દ્રિયની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

- ડૉ. ધીરુ પરીખ

ગઝલ, ગીત, પ્રતિબદ્ધ કવિતા, હળવી રચનાઓ અને વિવેચન - તમામમાં એક ધોરણ અશોક ચાવડા જાળવતા વરતાય છે. અંગ્રેજી અને ઉર્દૂ બેઉ ભાષા પર પ્રભુત્વ ધરાવતા એમના જેવા નવલેખકો બહુ ઓછા છે. તો મુકુલ ચોકસી અને રઈશ મનીઆરની પરંપરાના એ હાસ્યકવિ પણ છે. 'ગઝલિસ્તાન'ના કવિતાના અનુવાદક તરીકે ડૉ. અશોક ચાવડાનું વિરલ પ્રદાન લેખાંશે. 'ડાળખીથી સાવ છૂટાં' સંગ્રહની પ્રતિબદ્ધ રચનાઓ સામાજિક નિસબત ધરાવતા ભાવકોને વધુ સ્પર્શી જશે.

- ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી

રણાદે પ્રકાશન

ISBN 978-93-82456-09-4

9 789382 456094